

‘Tranen gelachen, onnozel gedaan’

Een onderzoek naar drie methodische benaderingen van humoronderzoek
naar Middelnederlandse teksten

R.S.L. Deventer (0433225)

Masterthesis Nederlandse letterkunde

Universiteit Utrecht

begeleider: prof. dr. P.W.M. Wackers

09 – 12 – 2015

Samenvatting

In deze masterthesis bespreek ik de humor in een drietal middeleeuwse komische genres, te weten komische versvertellingen, de sotternieën uit het handschrift-Van Hulthem en rederijerskluchten. Op een selectie van vier teksten per genre pas ik drie recente benaderingen van humoronderzoek toe. Allereerst is dat de incongruentietheorie zoals Gerard Bouwmeester die gepresenteerd heeft in zijn thesis. Naast deze 'algemene' benadering gebruik ik de genrespecifieke benaderingen van Fred Lodder en Femke Kramer, die onderzoek hebben gedaan naar respectievelijk komische versvertellingen en rederijerskluchten. In mijn onderzoek pas ik de verschillende methodische benaderingen toe op de verschillende genres, wat de kans biedt de relatieve waarde van de drie benaderingen vast te stellen.

Na analyse van mijn corpus kan ik concluderen dat de methodische benaderingen van verschillende waarde zijn. Bij Bouwmeesters methode bijvoorbeeld blijkt al snel dat de context vaak onontbeerlijk is voor het vaststellen van incongruenties, omdat die lang niet allemaal in de tekst aanwijsbaar waren. Tegelijkertijd maakt die context de analyse lastig, omdat bijvoorbeeld niet meer te achterhalen is welk belang er aan het overschrijden van (Bijbelse en/of wereldlijke) normen gehecht werd in de middeleeuwse samenleving. Het principe om humor vast te stellen met behulp van incongruentie deugt, maar het is in de praktijk moeilijker toe te passen dan Bouwmeester het doet voorkomen. Fred Lodders analysemodel voor komische procedés en de list is gebaseerd op komische versvertellingen. Het blijkt echter net zo goed hanteerbaar bij de analyse van sotternieën en kluchten. Met name de analyse van de list is waardevol voor het vaststellen van humor, ook omdat de list niet zelden incongruenties blootlegt. Lodders beperking tot komische versvertellingen is dus onnodig. Ook Femke Kramer heeft haar analysemodel gebaseerd op een specifiek genre: rederijerskluchten. Haar beperking lijkt na analyse van mijn corpus wel terecht, want in zowel de komische versvertellingen als de sotternieën zijn weinig van haar 'lijfelijk- en taligheden' te herkennen. Daarvoor zijn twee redenen. Allereerst is haar model alleen toepasbaar op toneelteksten met daarin persoonstekst in de directe rede en ten tweede lijken die teksten gedateerd te moeten zijn in de late middeleeuwen, omdat het taalgebruik eerder – blijkens de sotternieën – nog weinig grotesk was. Een andere kanttekening die bij Kramers model geplaatst kan worden, is dat het alleen losse elementen van de tekst blootlegt.

Voor verder onderzoek naar humor in middeleeuwse teksten lijkt een combinatie van bovenstaande benaderingen wenselijk. Met behulp van de incongruentietheorie in combinatie met de context; de analyse van de list en tot slot het vaststellen van lijfelijk- en taligheden, kan humor zichtbaar gemaakt worden. Humor waar zoals de titel¹ doet vermoeden wellicht 'tranen om gelachen' zijn: óf omdat iets zo grappig was dat de tranen over iemands wangen rolden óf omdat wat de één aan het lachen maakte, de ander juist deed huilen. Dat voor die laatste betekenis mogelijkheid genoeg was, blijkt uit de vele onnozele mannen die ik in mijn corpus tegenkwam. En als je zo onnozel bent of gedaan hebt, is het niet meer dan logisch dat men daar tranen om lacht.

¹ Afkomstig uit Guus Meeuwis' lied 'Tranen gelachen'.

Inhoudsopgave

Samenvatting	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
Inhoudsopgave	2
1. Inleiding op het onderwerp	3
2. Onderzoeksvraag.....	5
3. Methode.....	6
3.1 Corpus	7
3.2 Humor	8
4. Theoretisch kader	9
4.1 Incongruentietheorie zoals behandeld door Gerard Bouwmeester in <i>Hi loech dat hi nemmee ne mochte</i>	9
4.2 <i>Lachen om list en lust. Studies over de Middelnederlandse komische versvertellingen</i> – door Fred Lodder.....	11
4.3 <i>Mooi vies, knap lelijk. Grotesk realisme in rederijerskluchten</i> – door Femke Kramer.....	16
4.4 Cultuurhistorische context – huwelijksproblematiek.....	19
5. Bespreking komische versvertellingen	28
5.1 <i>Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert</i>	28
5.2 <i>Dits van den man die gherne dranc</i>	34
5.3 <i>Van enen man die lach gheborghen in ene scrine</i>	43
5.4 <i>Van Lacarise den katijf die een ander sach bruden sijn wijf</i>	49
6. Bespreking sotternieën.....	56
6.1 <i>Die hexe</i>	56
6.2 <i>Die buskenblaser</i>	62
6.3 <i>Lippijn</i>	74
6.4 <i>Rubben</i>	86
7. Bespreking kluchten.....	100
7.1 <i>Esbatement vande Schuyfman</i>	100
7.2 <i>Die mane</i>	109
7.3 <i>Goossen Taeijaert</i>	117
7.4 <i>Jan Goemoete</i>	127
8. Conclusie	136
9. Literatuurlijst.....	143

1. Inleiding op het onderwerp

In mijn zoektocht naar een geschikt thesisonderwerp kwam ik al vrij snel uit op humoristische teksten, en dan specifiek korte(re) teksten zoals kluchten en boerden. Ik wilde namelijk graag een onderwerp onderzoeken dat ook relevant kan zijn voor mijn werk als docent Nederlands in de havo-bovenbouw. Ik was al enigszins bekend met boerden² en kluchten en wilde in eerste instantie dan ook Fred Lodders *Lachen om list en lust* als uitgangspunt voor mijn onderzoek nemen, omdat hij getracht heeft procedés voor humor in de komische versvertellingen vast te stellen. Door een collega werd ik erop gewezen dat Femke Kramer iets vergelijkbaars heeft gedaan in *Mooi vies, knap lelijk*, een studie naar grotesk realisme in laatmiddeleeuwse rederijderskluchten. Beiden hebben dus een soort analysemodel gemaakt van terugkerende elementen om een lach op te wekken die te herkennen zijn in het door hen onderzochte genre. In de behoefte aan meer onderzoek naar humor in de middeleeuwen, kwam ik terecht bij de masterthesis *Hi louch dat hi nemmee ne mochte* van Gerard Bouwmeester. In dit onderzoek stelt Bouwmeester de vraag op welke wijze het zicht op en het begrip van het humoristisch potentieel van Middelnederlandse teksten vergroot kan worden.³ Een interessante kwestie, zeker gezien het gebrek aan systematisch (en algemeen) onderzoek naar humor in het Middelnederlands. Waar andere onderzoekers slechts één tekst of – zoals Lodder en Kramer – één specifiek genre onder de loep nemen, onderzoekt Bouwmeester een twintigtal Middelnederlandse teksten die – chronologisch, geografisch en qua genre – een dwarsdoorsnede vormen van de Middelnederlandse literatuur tot 1400. Op zijn corpus test Bouwmeester een drietal antropologische methodes voor humoronderzoek en een belangrijke uitkomst van zijn onderzoek is dat de incongruentietheorie de meest geschikte manier lijkt om humor in Middelnederlandse teksten vast te stellen.⁴ Dit heeft me dan ook doen besluiten Bouwmeesters incongruentietheorie naast de methodes van Fred Lodder en Femke Kramer te leggen.

In een notendop komt mijn methode op het volgende neer: ik combineer een algemeen onderzoek naar humor met onderzoeken naar specifiek komische genres: de komische versvertellingen en de rederijderskluchten. Hiermee wil ik de toepasbaarheid van de verschillende methodes op een corpus van komische teksten testen. Centraal hierbij staat de vraag in hoeverre de werkbaarheid van desbetreffende methodes afhangt van de genres waarop ze gebaseerd zijn. Daarnaast hoop ik vast te kunnen stellen of de incongruentietheorie zoals Bouwmeester die voorstelt, inderdaad zo geschikt is voor het vaststellen van humor. Ik zal daarom de door Fred Lodder onderzochte komische versvertellingen bezien in het licht van de incongruentietheorie zoals die door Gerard Bouwmeester uitgewerkt is en vervolgens onderzoeken met behulp van de procedés van Femke Kramer en vice versa: de rederijderskluchten met behulp van de incongruentietheorie en Lodders procedés et cetera.

² Fred Lodder noemt de teksten die algemeen bekend staan als boerden in zijn studie 'komische versvertellingen'. Voor zijn redenen hiervoor verwijst ik naar Lodder 1998, p. 11-27. In het vervolg van mijn onderzoek gebruik ik in navolging van Lodder ook de term 'komische versvertellingen'.

³ Bouwmeester 2008, p. 17.

⁴ Bouwmeester 2008, p. 60.

Daarnaast pas ik hun beider theorieën en Bouwmeesters incongruentietheorie toe op teksten die nog niet systematisch onderzocht zijn op humoristisch potentieel, namelijk de sotternieën uit het handschrift-Van Hulthem. Samenvattend: mijn corpus bestaat uit komische versvertellingen, sotternieën uit het handschrift-Van Hulthem en rederijerskluchten. Uit elk genre heb ik naar aanleiding van een eerste verkennende analyse een selectie gemaakt van vier teksten. Bij die eerste analyse kwam namelijk naar voren dat het thema ‘huwelijksproblematiek’ zeer regelmatig voorkwam in de verschillende genres. Ik heb er dan ook voor gekozen dit thema centraal te stellen in mijn definitieve corpus door per genre drie teksten met dit thema op te nemen. Daarnaast bevat mijn corpus per genre één tekst met een andere thematiek, waarover later meer.

In deze thesis komt het hierboven in vogelvlucht geschetste onderzoek als volgt aan bod. In hoofdstuk 2 zet ik allereerst de onderzoeksvraag en subvragen uiteen die ik in deze thesis hoop te kunnen beantwoorden. Vervolgens beschrijf ik in hoofdstuk 3 mijn methode en corpus. Dit hoofdstuk bevat ook een korte beschouwing over het begrip humor. In mijn theoretisch kader in hoofdstuk 4 behandel ik achtereenvolgens de incongruentietheorie zoals ik die overneem van Gerard Bouwmeester; de procedés van Fred Lodder zoals hij die vaststelt in *Lachen om list en lust*; Femke Kramers methode met lijfelikheden en taligheden zoals zij die onderscheidt in *Mooi vies, knap lelijk* en de cultuurhistorische context rond het thema huwelijksproblematiek. Omdat humor sterk tijd- en cultuurgebonden is, ont kwam ik er namelijk niet aan een cultuurhistorische context te schetsen bij dit thema.

De hoofdstukken 5, 6 en 7 bevatten de analyses van respectievelijk de komische versvertellingen, de sotternieën en de kluchten. Deze drie hoofdstukken zijn op dezelfde manier opgebouwd. In de eerste paragraaf behandel ik een tekst die niet te koppelen is aan het thema van de huwelijksproblematiek. De koppeling met de cultuurhistorische context laat ik bij deze tekst achterwege, behalve als die vereist is voor de analyse van de incongruenties in de tekst. De teksten in de overige paragrafen plaats ik wel eerst in hun cultuurhistorische context. Vervolgens analyseer ik de afzonderlijke teksten met behulp van de incongruentietheorie. Daarna pas ik de methodes van Lodder en/of Kramer toe, afhankelijk van of het genre al dan niet eerder onderzocht is door Lodder of Kramer. Bij de teksten die reeds door hen onderzocht zijn, geef ik een samenvatting van hun bevindingen. Elke paragraaf wordt afgesloten met een deelconclusie waarin ik de toepasbaarheid van de verschillende methodes vast kort op een rijtje zet. Er kunnen in de behandeling van de verschillende deelcorpora enkele redundanties voorkomen, omdat sommige informatie mijns inziens een welkome ondersteuning van de analyses vormt. In de analyses komt vanwege het overkoepelende thema bovendien vaak hetzelfde naar voren in verschillende teksten. Daarnaast is enige herhaling sowieso niet te voorkomen, omdat ik vanuit verschillende benaderingen naar één tekst kijk. Een pluspunt van deze overlap is dat die de mogelijkheid biedt de hoofdstukken afzonderlijk van elkaar te lezen.

Ik besluit mijn thesis met een conclusie, waarin ik mijn onderzoeksvraag beantwoord met behulp van verschillende deelconclusies.

2. Onderzoeksvraag

Zoals gezegd zal ik in mijn onderzoek een drietal methodische benaderingen van onderzoek naar humor in Middelnederlandse teksten naast elkaar zetten, te weten de incongruentietheorie zoals Gerard Bouwmeester die bespreekt in *Hi louch dat hi nemmee ne mochte*; de procedés en het gebruik van de list zoals Fred Lodder die aan de hand van komische versvertellingen vaststelt in *Lachen om list en lust* en de lijfelijk- en taligheden die Femke Kramer onderscheidt in haar studie naar rederijerskluchten *Mooi vies, knap lelijk*. De verschillende methodes pas ik toe op een corpus van een aantal komisch bedoelde genres: de komische versvertellingen, de sotternieën uit het handschrift-Van Hulthem en de rederijerskluchten. Door dit vergelijkend onderzoek wil ik de volgende vraag beantwoorden:

Wat is de relatieve waarde van drie recente benaderingen van humoronderzoek?

Om tot beantwoording van de hoofdvraag te komen, zal ik ook de volgende subvragen bespreken:

- Wat houdt de incongruentietheorie zoals Gerard Bouwmeester die voorstelt in?
- Welke procedés om een lach op te wekken onderscheiden Fred Lodder en Femke Kramer in respectievelijk de komische versvertellingen en de rederijerskluchten?
- Is de incongruentietheorie van Bouwmeester inderdaad een geschikte manier om humor vast te stellen in verschillende genres?
- Is Lodders benadering toepasbaar op Kramers corpus en vice versa?
- Zijn de benaderingen van Lodder en Kramer ook toe te passen op de sotternieën?
- Wat is het belang van de cultuurhistorische context bij humoronderzoek?
- Welke tekstuele signalen voor het opwekken van een lach zijn er te herkennen in komisch bedoelde Middelnederlandse teksten?

3. Methode

Om recht te doen aan de verschillende methodische benaderingen van humoronderzoek, zal ik deze in mijn onderzoek naast elkaar leggen. Door de drie bestaande benaderingen van Middelnederlandse komische teksten met elkaar te vergelijken, kan ik de relatieve waarde ervan vaststellen. Bovendien biedt deze vergelijkende onderzoeksmethode de kans de toepasbaarheid op verschillende komische genres vast te stellen. Gerard Bouwmeester claimt bijvoorbeeld dat de incongruentietheorie – boven de superioriteits- en opluchtingstheorie – de meest geschikte manier is om humor vast te stellen in Middelnederlandse teksten. Maar is de incongruentietheorie inderdaad zo'n geschikte manier om humor vast te stellen? Of zitten er wellicht toch de nodige haken en ogen aan? Hoe zit het bijvoorbeeld met de context? In hoeverre is humor daar afhankelijk van? Waar Bouwmeester zijn theorie getest heeft op een breed corpus, hebben Fred Lodder en Femke Kramer slechts één genre onderzocht. Zijn die beperkingen terecht? Zijn de procedés die Lodder onderscheidt alleen terug te vinden in de komische versvertellingen of zijn ze wellicht ook in andere (komische) genres te herkennen? Wat betreft de list kunnen dezelfde vragen gesteld worden. Femke Kramer heeft op haar beurt toneelteksten onderzocht. Betekent dat dat de door haar vastgestelde lijfelikheden en taligheden dan ook niet terug te vinden zijn in de komische versvertellingen en juist wel in de sotternieën?

De procedés die Lodder en Kramer na bestudering van hun corpora vastgesteld hebben, richten zich op het tekstniveau. Gewapend met hun 'analysemodellen' kan een ieder bij wijze van spreken een komisch bedoelde tekst te lijf gaan om vast te stellen op welke manier een lach opgewekt werd. Zijn de procedés of lijfelijk- of taligheden niet in de tekst aan te wijzen, dan bevat de tekst ze simpelweg niet. En als je de inhoud van de tekst begrijpt, dan is een eventuele list ook vrij eenvoudig te herkennen. De gevallen van incongruentie bleken echter al snel niet zo eenduidig in de tekst terug te vinden, want slechts enkele keren werden ze echt in de tekst gemarkeerd. Veel vaker bleek enige context noodzakelijk voor het vaststellen van incongruenties. En ook met kennis van de context moet er vaak nog een slag om de arm gehouden worden. Ik zal de teksten die huwelijksproblematiek als thema hebben dan ook allereerst bezien in het licht van hun cultuurhistorische context alvorens ik me waag aan de incongruenties in de tekst. Bij de teksten met afwijkende thematiek was plaatsing in de context ook gewenst. Omdat er binnen de kaders van dit onderzoek echter geen ruimte was om een volledige context te schetsen, behandel ik in deze gevallen slechts elementen van de context als die vereist zijn voor het vaststellen van bepaalde incongruenties.

Uitwerkingen van de methodische benaderingen van Gerard Bouwmeester, Fred Lodder en Femke Kramer die de basis vormen van mijn onderzoek zijn te vinden in mijn theoretisch kader. Ook schets ik daar de cultuurhistorische context rond het thema huwelijksproblematiek, het thema dat tijdens de verkennende analyse van mijn oorspronkelijke corpus regelmatig terugkeerde. Zoals gezegd behandel ik de context van de teksten met afwijkende thematiek bij de analyse van de incongruenties.

3.1 Corpus

Mijn uiteindelijke corpus bestaat uit twaalf komisch bedoelde teksten. Allereerst zijn dat komische versvertellingen en rederijerskluchten, omdat die onderzoeksobject zijn in *Lachen om list en lust* en *Mooi vies, knap lelijk*, de studies die samen met Bouwmeesters incongruentietheorie de basis vormen van mijn methode. Om de algemene geldigheid van die methodische benaderingen vast te stellen, heb ik ook de sotternieën uit het handschrift-Van Hulthem opgenomen in mijn corpus. Deze korte, kluchtige toneelstukken die volgden op de abele spelen in hetzelfde handschrift⁵ zijn nog niet eerder systematisch onderzocht op humoristische potentie. Dit biedt dan ook de mogelijkheid om de relatieve waarde van de verschillende methodische benaderingen op een (binnen dit onderzoek) valide manier vast te stellen.

Na een eerste verkennende analyse van de komische versvertellingen die Lodder onderzocht heeft, een selectie van Kramers corpus⁶ en de zes sotternieën uit het handschrift-Van Hulthem heb ik een definitieve selectie gemaakt uit mijn oorspronkelijke corpus. Na de eerste lezing bleek huwelijksproblematiek namelijk een veelvoorkomend thema in de verschillende genres. Je zou daarom aan kunnen nemen dat de (vaak verstoorde) man-vrouwverhouding in Middelnederlandse teksten een welkome manier was om een lach op te wekken. Het veelvuldig voorkomen ervan suggereert dat de kans groot is dat het een brandende kwestie was in de middeleeuwse samenleving. Dit thema verdient mijns inziens dan ook een grondigere analyse. Ik heb daarom per genre een selectie gemaakt van drie teksten waarin huwelijksproblematiek de boventoon voert. Behalve dat ik hiermee het thema goed tot zijn recht hoop te laten komen, biedt deze beperking de mogelijkheid consequent aandacht te besteden aan de plaatsing in de cultuurhistorische context. Om echter niet voorbij te gaan aan de verscheidenheid in thematiek in de verschillende genres, behandel ik daarnaast per genre één tekst waarin een ander thema centraal staat. Ook draagt de analyse van de teksten met andersoortige thematiek bij aan het vaststellen van de algemene geldigheid van de benaderingen van Gerard Bouwmeester, Fred Lodder en Femke Kramer.

Uiteindelijk ben ik tot de volgende selectie gekomen:⁷

Komische versvertellingen:

- *Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert*
- *Dits van den man die gherne dranc*
- *Van enen man die lach gheborghen in ene scrine*
- *Van Lacarise den katijf die een ander sach bruden sijn wijf*

Sotternieën:

- *Die hexe*
- *Die buskenblaser*

⁵ <http://dbnl.nl/tekst/dela012alge01_01/dela012alge01_01_02745.php>.

⁶ Op basis van het register in *Mooi vies, knap lelijk* heb ik een tiental kluchten (waarvan een editie beschikbaar was) geselecteerd waarin Kramer de meeste lijfelijk- dan wel taligheden (te weten tien of meer) vastgesteld heeft.

⁷ Eerstgenoemde tekst per genre is in dit overzicht steeds de tekst met een ander thema dan huwelijksproblematiek. De edities die ik in mijn onderzoek gebruikt heb, zijn terug te vinden in mijn literatuurlijst.

- *Lippijn*
- *Rubben*

Kluchten:

- *Esbatement vande Schuyfman*
- *Die mane*
- *Goossen Taeijaert*
- *Jan Goemoete*

3.2 Humor

Hoewel mijn hoofdvraag is wat de waarde van de verschillende benaderingen van humoronderzoek is, maakt dit onderzoek hopelijk ook inzichtelijk op welke manieren humor in middeleeuwse geschriften tot stand kon komen. Het is dan ook wenselijk het begrip 'humor' nader te specificeren alvorens hiermee aan de slag te gaan. Als je er verschillende studies op naslaat, blijkt er echter geen algemeen geldende definitie van humor te bestaan. Het verschijnsel humor zal ik dan ook proberen te definiëren met behulp van allereerst Bart Besamusca die in een bespreking van *Humour in Anglo-Saxon Literature* antropoloog Mahadev Apte aanhaalt, die stelt dat er bij humor drie elementen betrokken zijn:

- bronnen (situaties, handelingen e.d.) die als stimuli kunnen werken;
- de mentale activiteit van een individu, die een bron evalueert, hetgeen tot ervaring van humor leidt;
- de reactie in de vorm van (glim)lachen.⁸

Het eerste element, de stimulus, en het laatste element, de reactie daarop, komen ook terug in de definitie die Jan Bremmer en Herman Roodenburg in hun studie naar humor hanteren: '... welke boodschap dan ook die doorgegeven door middel van handelingen, taal, geschrift, beelden of muziek bedoeld is om een glimlach of een lach op te wekken.'⁹

De genres die ik onderzoek, te weten komische versvertellingen, sotternieën en rederijderskluchten, worden alle bestempeld als 'komisch'. Ik ga er dus vanuit dat deze teksten als stimuli werken of stimuli bevatten die een (glim)lach opwekken bij het geïntendeerde publiek. Mijn veronderstelling is dat de analysemodellen van Lodder en Kramer en Bouwmeesters incongruentietheorie daarbij welkome hulpmiddelen zijn. Vooral bij die laatste komt echter het probleem naar voren dat humor sterk tijd- en cultuurgebonden is, wat het de moderne onderzoeker moeilijk maakt die humor vast te stellen en te interpreteren.¹⁰ Om dat probleem zoveel mogelijk te ondervangen, koppel ik de teksten dan ook aan hun cultuurhistorische context. Hopelijk wordt het in zekere zin ongrijpbare verschijnsel humor daarmee grijpbaar(der).

⁸ Besamusca 2001, p. 376.

⁹ Bremmer en Roodenburg 1999, p. 13.

¹⁰ Besamusca 2001, p. 376.

4. Theoretisch kader

4.1 Incongruentietheorie zoals behandeld door Gerard Bouwmeester in *Hi loech dat hi nemmee ne mochte*¹¹

Zoals gezegd heeft Gerard Bouwmeester in *Hi louch dat hi nemmee ne mochte* onderzocht op welke manier humor het best vast te stellen is in Middelnederlandse teksten. Hij voert een verkennend onderzoek uit waarbij hij – in navolging van mediëvist Jacques le Goff – allereerst onderscheid maakt tussen verschillende domeinen: de lachtheorie en de lachpraktijk. Dat laatste domein is onder te verdelen in teksten waarin gelachen wordt, wat gemarkeerd wordt in lachmanifestaties in de tekst, en teksten waarvan je veronderstelt dat er om gelachen werd, hoewel dat komische niet in de tekst gemarkeerd is. Hij gaat daarbij uit van het volgende ideaalbeeld om het zicht op en het begrip van het humoristisch potentieel van Middelnederlandse teksten te vergroten:

‘Het onderzoek naar lachnormen kan meer inzicht geven in lachmanifestaties en vice versa, het onderzoek naar lachmanifestaties kan meer inzicht geven in het komische en vice versa en het onderzoek naar het komische kan meer inzicht geven in lachnormen en vice versa.’¹²

Bouwmeester behandelt eerst de Latijnse en Middelnederlandse opvattingen over lachen (de zogenaamde lachnormen), die niet zelden negatief waren. Vervolgens maakt hij de stap naar lachmanifestaties in verscheidene Middelnederlandse teksten, die inzicht geven in hoe personages lachen. De vraag waar het echter om draait is: Waarom lachen de personages? Om antwoord te kunnen geven op deze vraag is Gerard Bouwmeester interdisciplinair te werk gegaan. Hij testte drie antropologische theorieën die gebruikt worden om te verklaren waarom er gelachen wordt: de opluchtings-, superioriteits- en incongruentietheorie.

De opluchtingstheorie gaat uit van de lach als ‘ontspanning na spanning’, een manier om emoties te ventileren. De superioriteitstheorie veronderstelt dat degene die lacht zich superieur voelt ten opzichte van datgene waarom of waarover gelachen wordt. Bij de incongruentietheorie ten slotte wordt uitgegaan van lachen ‘als gevolg van een prettige psychologische verschuiving waarbij een coherente input wordt verstoord, waardoor een incongruente situatie ontstaat.’¹³

Bij het testen van de verschillende lachtheorieën ging Bouwmeester uit van eerder vastgestelde lachmanifestaties, het lachen was dus steeds zichtbaar in de tekst. Bij het verklaren van die lachmanifestaties, bleek de incongruentietheorie om verschillende redenen de meest geschikte manier om de lach te verklaren.¹⁴ Ten eerste zijn hiermee vrijwel alle lachpassages – in zijn corpus – te verklaren die anders met meerdere theorieën verklaard dienen te worden. Ten tweede verklaart de incongruentietheorie behalve de lachmanifestatie an sich ook de humor die erachter schuilgaat. Tot slot is het niet onbelangrijk dat incongruentie ook (soms weliswaar slechts gedeeltelijk) tekstueel vast

¹¹ Gerard Bouwmeester heeft in zijn thesis *Hi louch dat hi nemmee ne mochte* (2008) uitgebreid onderzoek gedaan naar de theorie rond incongruentie en omdat in mijn onderzoek de nadruk ligt op het vergelijken van die theorie met de methodische benaderingen van Lodder en Kramer, neem ik zijn theoretische gedeelte grotendeels over. Ik verwijs bij dezen dan ook in zijn geheel naar Bouwmeesters werk en zal slechts incidenteel verwijzen naar specifieke passages uit zijn werk.

¹² Bouwmeester 2008, p. 15.

¹³ Bouwmeester 2008, p. 51.

¹⁴ Bouwmeester 2008, p. 61-62.

te stellen is. Dit in tegenstelling tot de meeste gevallen van opluchting en superioriteit, waarbij het gaat om psychologische processen die in de tekst niet expliciet zichtbaar zijn. Ook incongruentie kan een psychologisch proces zijn, maar het uitgangspunt is dat incongruentie een literair procedé is, gecreëerd door een auteur in een tekst en daardoor te herkennen door een hedendaagse onderzoeker.

Er is sprake van incongruentie als handelingen en situaties niet met elkaar stroken; de logische (en dus verwachte) combinatie van een handeling in een bepaalde situatie wordt doorbroken.¹⁵ Bij Bouwmeester is te lezen dat incongruentie al sinds Cicero een terugkerend element is in humoranalyse, en ook zeker in onderzoek naar middeleeuwse literatuur.¹⁶

Er is onderscheid te maken tussen binnentekstuele en buitentekstuele incongruentie, die op hun beurt ook weer onder te verdelen zijn in verschillende categorieën. Binnentekstuele incongruentie speelt zich af binnen het verhaal, maar de middeleeuwse context kan niet volledig buiten beschouwing gelaten worden. Bij binnentekstuele incongruentie zijn beide elementen in de tekst te vinden. Soms verraadt de reactie van een personage (bijvoorbeeld in de vorm van een lachmanifestatie) de incongruentie van een bepaalde situatie. In andere gevallen is ze verder niet gemarkeerd in de tekst. Toch stelt Bouwmeester dat deze incongruenties relatief makkelijk vast te stellen en uit te leggen zijn, omdat beide elementen in de tekst aanwezig zijn en veel mediëvistische kennis dus niet vereist is. Bij buitentekstuele incongruentie daarentegen is kennis van de middeleeuwse context hoe dan ook vereist. Bij buitentekstuele incongruentie zit minimaal een van de elementen in de tekst, maar dat element is incongruent met iets buiten de tekst. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om incongruentie in identificatie en intertekstuele incongruentie. Die eerste is gebaseerd op iets in de tekst, maar vindt plaats in het hoofd van het publiek. Dat publiek kan zich dan immers niet (meer) identificeren met een verhaalpersonage. De tweede manier van buitentekstuele incongruentie wordt veroorzaakt doordat het publiek vanwege intertekstualiteit een bepaald verwachtingspatroon heeft van het vervolg van de tekst, waar vervolgens niet aan voldaan wordt. Deze incongruentie is overigens zeer moeilijk vast te stellen, omdat onmogelijk te bepalen is van welke teksten middeleeuwse auteurs en publiek kennis hadden en waarop een verwachtingspatroon dus gebaseerd zou moeten zijn.

Zowel bij binnentekstuele als buitentekstuele incongruentie is dus (enige) kennis van de context vereist. Problematisch is echter dat moderne onderzoekers nooit (volledig) in staat zullen zijn het referentiekader van het geïntendeerde publiek over te nemen en daarmee incongruentie vast te stellen. Bouwmeester geeft hiervoor een mogelijke oplossing:

Incongruentie is beredeneerbaar, als het (door- of) plotseling ontbreken van samenhang tussen twee of meerdere elementen, waarvan er (in het geval van dit letterkundige onderzoek) minimaal één in de tekst terug te vinden is.¹⁷

¹⁵ Bouwmeester 2008, p. 57.

¹⁶ Bouwmeester 2008, p. 58; 65 en Besamusca 2001, p. 378.

¹⁷ Bouwmeester 2008, p. 67.

Mijns inziens bedoelt hij hiermee dat er een zekere context geschetst kan worden op basis waarvan een moderne onderzoeker kan beargumenteren waarom hij een fragment incongruent acht. Niet alle (in)congruenties zijn echter op deze manier vast te stellen vanwege het ontbreken van een toereikend referentiekader, zoals bij sommige gevallen van buitentekstuele incongruentie. De vraag rijst vervolgens wanneer die incongruenties dan humoristisch zijn, omdat de relatie tussen incongruentie en humor niet wederkerig is. Ook hier biedt Bouwmeester een mogelijke 'oplossing'. Hij oppert namelijk dat het antwoord op de vraag 'Wanneer heeft incongruentie humoristische potentie?' wellicht verkregen kan worden door het analyseren van incongruente situaties die (literaire) lachmanifestaties voortbrengen. Ook hier is echter weer tegenin te brengen dat incongruentie afhankelijk is van de context waarin zij plaatsvindt.

Uit bovenstaande komen dus twee wezenlijke problemen naar voren. Allereerst gaat het om een verschijnsel dat sterk contextgebonden is. Hoewel nooit hetzelfde referentiekader geschapen kan worden als het geïntendeerde publiek had, kan dit probleem door het schetsen van een cultuurhistorische context deels ondervangen worden. Ik neem die context dan ook op in mijn theoretisch kader en verwijs daarnaar in mijn analyses. Een ander probleem is dat Bouwmeester in zijn analyse steeds uitgaat van een lachmanifestatie in de tekst, die hij immers gebruikt als aanleiding voor het vaststellen van de incongruentie. Mijn corpus bevat echter ook kluchten en sotternieën, toneelteksten waarin de kans op lachmanifestaties nihil is omdat personages in hun spreektekst waarschijnlijk niet benoemen 'dat er gelachen wordt/werd'. De lachmanifestaties die Bouwmeester traceert in zijn corpus, zijn allemaal passages in de indirecte rede, waarin een verteller beschrijft dat er gelachen wordt. Mijn veronderstelling is dan ook dat ik alleen in de komische versvertellingen dergelijke lachmanifestaties zal tegenkomen. Ook als lachmanifestaties ontbreken zouden er volgens Bouwmeester andere reacties van personages te vinden moeten zijn die de (binnentekstuele) incongruentie kunnen markeren en verklaren. En ook als de incongruenties door de verhaalpersonages niet opgemerkt worden, is binnentekstuele incongruentie volgens Bouwmeester relatief makkelijk te herkennen, omdat beide elementen in de tekst aanwezig zijn. Dit veronderstelt wel dat die elementen ook daadwerkelijk opgemerkt worden door de moderne onderzoeker, iets wat hij wellicht te optimistisch stelt. Ik neem dan ook graag de proef op de som door mijn deelcorpora te bezien in het licht van de incongruentietheorie zoals Gerard Bouwmeester die uiteenzet.

4.2 *Lachen om list en lust. Studies over de Middelnederlandse komische versvertellingen* – door Fred Lodder

Fred Lodders *Lachen om list en lust* is een omvangrijke studie naar ongeveer twintig komische versvertellingen, die ook wel bekend staan als 'boerden'. Hij begint met de problematisering van het

genre van de boerden, zoals dat tot dusver in literatuurgeschiedenissen behandeld werd. Lodder spreekt in het vervolg dan ook van komische versvertellingen. Hij doelt hiermee op:

‘... zelfstandige teksten in versvorm met een komische intrige rond menselijke hoofdpersonen, behorend tot de kleinschalige epiek en (oorspronkelijk) bedoeld om door een verteller (al dan niet uitsluitend) ter vermaak voorgedragen te worden.’¹⁸

De genrekwestie (Wat is een boerde precies en is de vertelling wel of geen boerde?) die Lodder bespreekt, laat ik voor wat het is in die zin dat dit niet de plaats is om te betwisten of zijn selectie terecht is. Met het toepassen van Lodders methode op sotternieën en rederijerskluchten hoop ik wel inzichtelijk te maken dat zijn analysemodel wellicht niet alleen bruikbaar is voor de komische versvertellingen. Behalve aan de genrekwestie besteedt Lodder ook de nodige aandacht aan het publiek en de functie van de komische versvertellingen. Omdat dit niet direct van toepassing is op mijn onderzoek, zal ik dit onderdeel buiten beschouwing laten.

Naast de genrekwestie en het publiek en de functie handelt *Lachen om list en lust* vooral om de inhoud van de versvertellingen. Wat ik dan ook wel van Lodder overneem, zijn zijn inhoudelijke bevindingen over de komiek van de versvertellingen. Hij gaat ervan uit dat de auteurs van komische versvertellingen het doel gehad hebben een lach op te wekken en stelt dan ook een aantal terugkerende technieken en procedés vast in zijn corpus. Zijn analysemodel om humor vast te stellen bevat naast ‘losse elementen’ ook de analyse van het toewerken naar een komische climax. De humor in komische versvertellingen zit regelmatig in het verloop van het verhaal, waarbij niet zelden gebruikgemaakt wordt van een list. Lodder besteedt apart aandacht aan erotiek en antiklerikalisme als inhoud van de versvertellingen. Die bespreking laat ik in dit theoretisch kader achterwege, omdat ik deze onderwerpen slechts aanstip als daar aan de hand van andere bevindingen aanleiding toe is.

Stijlmiddelen¹⁹

Lodder start zijn studie naar komische stof en procedés met het aanhalen van – naar hij stelt – de weinige theoretische middeleeuwse geschriften over komiek.²⁰ Poëticaschrijvers Geoffroi de Vinsauf en Johannes de Garlandia zijn volgens Lodder de enigen die ingaan op komische stof, en dan met name op de stijl hiervan en niet zozeer op de inhoud. De Vinsauf stelt dat een dichter op geschikte plaatsen gebruik moet maken van twee retorische ‘stijlmiddelen’ om een lach op te wekken, de *occupatio* en de *praecisio*. Die eerste houdt in dat je zegt dat je iets niet wilt zeggen, maar datgene vervolgens juist wel zegt of zelfcorrectie uitvoert. Bij de tweede figuur gaat het om zeer korte mededelingen of uitspraken die halverwege afgebroken worden.

In navolging van Jodogne, die onderzoek gedaan heeft naar de vergelijkbare fabliaux, stelt Lodder dat er onderscheid gemaakt kan worden tussen versvertellingen waar de komiek talig van aard is en

¹⁸ Lodder 1996, p. 24.

¹⁹ Omdat in Lodders beschrijving van de technieken, procedés en de list een heldere structuur ontbreekt, heb ik die zelf aangebracht. De terminologie heb ik zoveel mogelijk van Lodder overgenomen. Om die terminologie herkenbaar te maken in het vervolg van mijn thesis, staat deze bij de eerste vermelding daarvan schuingedrukt. Indien er sprake is van een soort overkoepelende categorie heb ik die benaming tussen aanhalingstekens geplaatst.

²⁰ Het volgende stuk is ontleend aan Lodder 1996, p. 34-44.

versvertellingen waarin de komische kern in de handeling ligt.²¹ Hoewel dat eerste amper het geval is in de komische versvertellingen die Lodder onderzocht heeft, onderscheidt hij toch een aantal talige middelen dat gebruikt kan worden voor het opwekken van een lach. Het gaat hierbij om de volgende stijlmiddelen: *versprekingen/verhaspelingen; (bijzondere) beeldspraak; raadsels; verwarring als gevolg van een misverstand doordat een taaluiting voor meer dan één uitleg vatbaar is*, bijvoorbeeld figuurlijk taalgebruik letterlijk nemen; *dubbelzinnig taalgebruik; ironische formuleringen en woordspelingen*. Deze stijlmiddelen kunnen ook voorkomen in een versvertelling waar de kern van de komiek in de handeling zit, alleen hebben ze dan – zoals Lodder opmerkt – niet per se invloed op de komische verwickelingen. Omdat taal wel degelijk een komisch effect binnen de grote lijn van een verhaal kan sorteren, laat Lodder mijns inziens een kans liggen door amper aandacht te besteden aan het talige aspect van humor. Komiek in de handeling sluit mijns inziens immers talige humor niet uit. Ik denk zelfs dat het talige die humor juist kan versterken, zoals ook te zien is in de groteske beschrijvingen die Kramer niet als taligheden, maar als lijfelikheden bestempelt. Hierover volgt later meer bij de bespreking van Kramers methodische benadering.

Conventies uit andere genres

Naast bovenstaande talige stijlmiddelen kan een lach ook opgewekt worden door het gebruik van ‘conventies of stijlmiddelen van andere genres’.²² Doordat deze in een afwijkende context voorkomen, kunnen ze een komisch effect sorteren bij het publiek. Zo kan uit de dageraadsliepen de *klacht van geliefden die moeten scheiden* gebruikt worden. Ook de ridderepiek biedt mogelijkheden: het schetsen van de *locus amoenus*, waar de geliefden elkaar kunnen ontmoeten; het *riddergevecht*, maar dan juist op een niet-heroïsche manier en tot slot *hoofs taalgebruik en hoofsheid* an sich die in groot contrast zijn met de situatie. Er werd ook geput uit de religieuze literatuur en dan met name uit de hagiografie. Vertellingen konden worden *aangeduid als vita* en daarmee verwijzen naar een gelegendariseerde levensbeschrijving. Het verhaal bevat dan de vaste bestanddelen van zo’n vita, zoals: *mirakelen rond het personage*; de *passio* (het lijden en de marteldood) en een passage over *beoefening van de kuisheid*. In een vita *onderscheidt een heilige zich van anderen*. Dat is ook het geval als zo’n levensbeschrijving komisch bedoeld is, alleen onderscheidt het personage zich dan meestal niet op een positieve manier. Tot slot kunnen komische versvertellingen ook *motieven uit legenden en exempelen* bevatten.

Motieven en personages

Zoals gezegd stelt Lodder dat de humor in de komische versvertellingen vooral gebaseerd is op de handeling.²³ Dat gebeurt bijvoorbeeld door het gebruik van bepaalde ‘motieven’. Allereerst kunnen dat *persoonsverwisselingen* zijn, die soms gecombineerd worden met een *verkleedpartij* of specifiek *travestie*. Ook komt het voor dat een *persoon met een dier verwisseld* wordt. Andere motieven die te

²¹ Het volgende stuk is ontleend aan Lodder 1996, p. 42-44.

²² Het volgende stuk is ontleend aan Lodder 1996, p. 38-42.

²³ Het volgende stuk is ontleend aan Lodder 1996, p. 35-38; 42-44.

herkennen zijn, zijn het *pak slaag*; de *rolomkering* en het *voorstellen van het achterwerk als gezicht*. Behalve motieven zijn er ook terugkerende typen ‘personages’ te herkennen: de *echtgenoot die hoorntjes opgezet heeft gekregen*, de *klerk* en de *wellustige geestelijke*. Tot slot komt ook de *bedrogen bedrieger* als ‘thema’ regelmatig voor. Dit thema is dan eigenlijk altijd te herkennen in de list/streek die uitgehaald wordt. Ook de motieven en personages zijn vaak onderdeel van of worden gebruikt voor het uithalen van een list. De list viert immers – zoals de titel van Lodders dissertatie al doet vermoeden – hoogtij in de komische versvertellingen.

De list

De humor in vrijwel alle komische versvertellingen is gecentreerd rond een ‘list’.²⁴ Er is sprake van een *conflictsituatie* vanwege botsende belangen van de personages. De personages willen dat conflict vanzelfsprekend in hun eigen voordeel beslissen en maken daarom regelmatig gebruik van een list. De ander wordt om de tuin geleid door hem/haar een *andere werkelijkheid voor te houden* om zo de probleemsituatie in het eigen voordeel te keren. Dit kan op verschillende manieren gebeuren, allereerst door het vertellen van een leugen(verhaal). Ook door het verrichten van bepaalde handelingen of het gebruik van bepaalde attributen – al dan niet gecombineerd met het leugenverhaal – kan er een andere werkelijkheid voorgehouden worden.

Voor het slagen van een list is vaak een *tekortkoming bij de ander* noodzakelijk, omdat deze verhindert dat de gebeurtenissen voorzien worden of dat een personage beseft wat de mogelijke gevolgen zijn van zijn/haar of andermans handelen. Tekortkomingen met een dergelijk effect zijn bijvoorbeeld: domheid, hebzucht, lichtgelovigheid, argeloosheid en het streven naar behoud van eer.

Aan listen gaat meestal geen lang en doordacht proces vooraf, maar ze worden noodgedwongen ter plekke bedacht en uitgevoerd. De ene keer resulteert dat in een ingewikkeld plan, terwijl de andere keer een minimaal handigheidje genoeg is om de list te laten slagen. Feit is wel dat het personage zich op dat moment uit een benarde positie weet te redden door adequaat te reageren.

Een list kan op zichzelf voorkomen, maar kan ook onderdeel zijn van een gelede (of gefaseerde) list die uit meerdere fasen bestaat omdat de toepassing ervan een vervolgactie vereist. Behalve een gefaseerde list kan er ook sprake zijn van meerdere listen naast elkaar, omdat er meerdere conflictsituaties zijn. Binnen één conflictsituatie bestaat het gevaar dat een – al dan niet gefaseerde – list gepareerd wordt met een *tegenlist*, waardoor de bedrieger zelf bedrogen wordt. De meeste listen worden overigens uitgevoerd door mannen, maar ook listen door vrouwen of de duivel komen voor.

Lodder bestempelt de list als een motief, maar mijns inziens verdient de list het om naast de motieven behandeld te worden. De list is immers in de komische versvertellingen zo verweven met de komiek van de handeling, dat een aparte analyse ervan op zijn plaats is. Lodder maakt onderscheid tussen de list en de spanning en bijbehorende climax die zorgen voor een komisch effect bij het publiek. Omdat

²⁴ Het volgende stuk is ontleend aan Lodder 1996, p. 59-67.

de ontknopning van de list regelmatig samenvalt met de komische climax van de hele versvertelling, kun je die twee dingen mijns inziens niet los van elkaar zien. Hieronder zal ik dan ook steeds een koppeling maken tussen de list en dat wat Lodder als spanning en komische climax behandelt. De nadruk ligt in het vervolg van mijn onderzoek op de list, omdat deze mijns inziens binnen de methodische benadering van Lodder een ereplaats verdient. Bovendien is het ook niet onbelangrijk dat de list praktisch gezien meer handvatten biedt voor een gestructureerde analyse dan de wirwar van Lodders bespreking van de spanning en (voorbereiding van de) komische climax.

Komische climax en spanning

Hoewel losse elementen, zoals de motieven en personages die hierboven besproken zijn, wel degelijk een lach tussendoor kunnen veroorzaken, speelt de *komische climax* (of: *ontknoping*) waar naartoe gewerkt wordt een belangrijke rol in de komische versvertellingen.²⁵ Die ontknopning wordt voorbereid om *spanning* bij het publiek te veroorzaken, maar komt toch nog als een verrassing.

Er zijn een aantal manieren waarop die komische climax voorbereid kan worden. In de proloog kan een tekst bijvoorbeeld als komisch – in de gevallen die Lodder bespreekt als ‘boerde’ – aangekondigd worden, waardoor de ontvanger een *bepaalde (receptie)houding* aanneemt: hij verwacht nu immers bepaalde komische elementen. Ook als niet expliciet genoemd wordt dat er een komisch verhaal volgt, kan een verteller met sturende opmerkingen de indruk wekken dat er iets komisch zal volgen. Het aannemen van een bepaalde receptiehouding zorgt ervoor dat het publiek het vervolg van het verhaal als komisch kan ervaren. Het weet immers wat het kan verwachten.

Net als bij de list is er in het toewerken naar een komische ontknopning sprake van een *conflictsituatie* tussen twee of meer personages. Het publiek ontwikkelt bepaalde verwachtingen die het graag ingelost ziet of het is juist nieuwsgierig naar het verloop en/of de afloop van de verwickelingen rond het conflict. De spanning is dus onder te verdelen in twee soorten. Ten eerste die naar de uitkomst van de verwickelingen, de (komische) ontknopning. Het wil dan antwoord op de vraag of de hoofdpersoon erin zal slagen zijn doel te bereiken of de problemen het hoofd weet te bieden. Er kan echter ook sprake zijn van spanning die draait om het verloop van het verhaal. Het gaat dan niet om de vraag óf een personage zijn doel bereikt, maar h^oe het dit doet: hoe redt het zich uit de problemen? In beide gevallen kan een verteller met zijn opmerkingen de nieuwsgierigheid naar af- dan wel verloop van het verhaal voeden. De aandacht kan expliciet gevestigd worden op iets komisch wat komen gaat en ook als het publiek de uitkomst al kent, kan de verteller daarop vooruitlopen. Het *verschil in kennis tussen publiek en personage* kan immers ook een komisch effect sorteren in aanloop naar de ontknopning.

Die ontknopning kan in meerdere fases plaatsvinden, waarbij elke fase dan zijn eigen (voorlopig) hoogtepunt heeft. Bij de ontknopning komt het conflict tot een eind: het probleem is opgelost of het doel is bereikt. Het geheel is daarmee ook voor het publiek afgerond; het heeft antwoord gekregen op de vragen die het had, want alle verhaallijnen komen bij elkaar. Na de ontknopning komt een van de

²⁵ Het volgende stuk is ontleend aan Lodder 1996, p. 44-58.

personages vaak als *verliezer* uit de bus, met alle *nadelige gevolgen* van dien, zoals verlies van goederen; een pak slaag; lichamelijk letsel; vernedering; verlies van eer; de roep van heiligheid of onwetendheid van gepleegd overspel. De ontknoping van de vertelling valt zoals gezegd vaak samen met de uitkomst van de list, waarvan ook een personage de dupe is. Bovenstaande nadelige gevolgen kunnen mijns inziens dan ook heel goed gekoppeld worden aan de *tekortkoming* die nodig is voor het slagen van een list. Die tekortkoming heeft immers vaak een van de zojuist genoemde zaken tot gevolg. Personages worden echter niet altijd slechter van de in eerste instantie nadelige ontknoping, omdat ze er soms toch een voordeeltje uit weten te slaan.

Net als bij de list kent de ontknoping van een komische versvertelling vaak een *winnaar* en een *verliezer/slachtoffer*. Een gevoel van medelijden of sympathie voor dit laatste personage kan een lach echter in de weg staan. Een verteller kan hier daarom in sturen door *personages nader – lees: negatief – te karakteriseren* en daarmee sympathie en medelijden bij het publiek voorkomen. Dit betekent overigens niet dat de winnende partij in het verhaal altijd positief voorgesteld wordt. Het komt ook voor dat vertellers gebruikmaken van associaties die het publiek standaard al had bij bepaalde personages/beroepen, zoals molenaars en baljuws. Behalve het typeren van de personages, kunnen ook sommige gebeurtenissen of feiten eerder in het verhaal van belang zijn voor de komische ontknoping.

4.3 Mooi vies, knap lelijk. Grotesk realisme in rederijerskluchten – door Femke Kramer

Femke Kramer heeft in *Mooi vies, knap lelijk* onderzoek gedaan naar ‘grotesk realisme’ in ruim zeventig zestiende-eeuwse rederijerskluchten. De benaming ‘grotesk realisme’ is door Mikhail Bakhtin geïntroduceerd voor het artistieke principe dat hij aantrof in de wereld die François Rabelais creëerde rond zijn reuzen Gargantua en Pantagruel.²⁶

‘... een wereld waarin zonder gêne de organische aspecten van het bestaan plastisch, hyperbolisch en *en détail* worden beschreven, waarin een vrolijk spel wordt gespeeld met de onuitputtelijkheid van de grilligheid van de taal en waarin schuttingtaal, schimp en blasfemie worden gecultiveerd alsof zij kunstvormen zijn.’²⁷

Kramer herkent dit in de rederijerskluchten en werkt – aan de hand van haar corpus – de verschillende vormen hiervan uit tot een bruikbaar analysemodel. In haar methode onderscheidt zij de zogenaamde lijfelikheden en taligheden, die zij vervolgens weer onderverdeelt in verschillende categorieën en subcategorieën.²⁸ Qua zogenaamde lijfelikheden onderscheidt Kramer het expliciete kluchtenlijf; het hongerende en etende kluchtenlijf; het mishandelende en mishandelde kluchtenlijf en het verhulde en ontmaskerde kluchtenlijf. Op talig gebied onderscheidt Kramer vervolgens drie categorieën, te weten woekerende, onbegrepen en ongerijmde taal; gespierde taal en betoverende taal.

²⁶ Kramer 2009, p. 10.

²⁷ Kramer 2009, p. 10.

²⁸ Bij het beschrijven van de door Kramer onderscheiden categorieën en subcategorieën neem ik haar terminologie over, omdat deze het best de lading dekt. De categorieën binnen de lijfelijk- en taligheden plaats ik bij de eerste vermelding tussen aanhalingstekens. De subcategorieën waarin die categorieën vervolgens weer onderverdeeld zijn, staan schuingedrukt.

Lijfelijkheden

In de eerste categorie 'het expliciete kluchtenlijf' staan tekstpassages over de in- en uitwendige eigenschappen en tekortkomingen van het lichaam centraal.²⁹ Hiervoor gebruikten schrijvers een groot vocabulaire vol variatie, passend bij het groteske, om de lijven en hun lotgevallen en acties te beschrijven. Deze eerste categorie bevat allereerst de *groteske (zelf)portretten*, beschrijvingen van eigen of andermans huid, haar en postuur en karakter, soms in combinatie met hun ouderdom of juist jeugdigheid. Typerend is dat in de beschrijvingen eigenschappen worden geprezen waar een normaal mens juist niet trots op zou zijn. De tweede subcategorie *verbale ingewanden* betreft plastische beschrijvingen van vooral falende of juist te goed werkende spijsverterings- en voortplantingsorganen, maar ook andere ziektes en verwondingen komen aan de orde. Ook bijbehorende – soms nogal bizarre – therapieën van allerhande kwakzalvers horen in deze subcategorie thuis. Figuurlijk omschreven seks- en voortplantingsgerelateerde lichaamsdelen en handelingen komen voor onder de noemer *verbale seks, en voortplanting*. Het gaat hier specifiek om beschrijvingen van seks, maar veel verder dan praten over de aanloop tot en het voorspel voor de daadwerkelijke seksuele handelingen gaat het meestal niet. De beeldspraak is wel dusdanig plastisch dat men zich een levendige voorstelling kan maken van wat er gebeurt. Tot slot is er nog het *autonome lichaam*, een subcategorie waarin 'gebeurtenissen die zich voltrekken in het lichaam van de kluchtpersonages als ze het onder invloed van emoties of drank niet onder controle hebben'³⁰ thuishoren. In de uitdrukkingen die hiervoor gebruikt worden komen vaak lichaamsfuncties, -delen of -sappen voor.

In de tweede categorie 'het hongerende en etende kluchtenlijf' is voedsel en wat men daarmee kan doen het onderwerp.³¹ Lichaamsgrenzen worden overschreden door een overdaad of juist tekort aan voedsel. Ook de bereiding, het daadwerkelijke eten zelf en de vertering en wat daarbij komt kijken komen aan de orde. Het voedsel wordt overigens niet alleen gebruikt om te consumeren, maar ook voor andersoortige acties. Kramer maakt binnen deze categorie onderscheid tussen drie subcategorieën. In de eerste plaats is dat *verbaal voedsel*, honger die tastbaar gemaakt wordt door beschrijvingen van uitgehongerde lichamen en organen of door juist over een overvloed aan voedsel en drank te fantaseren. Ten tweede zijn er de zogenaamde *eetbare rekwisieten*, voedsel dat als attribuut gebruikt wordt in plaats van als voorstelling van honger en dorst. Het gaat in deze gevallen vaak om keukenscènes die uiteenlopen van kleine ongelukjes met, tot schermutselingen en gevechten over en met etenswaren. De laatste subcategorie *spannende maaltijden* richt zich op het daadwerkelijk nuttigen van voedsel, weliswaar met betekenissen van verschillende orde: als voorbode van seksueel contact, of het nuttigen van oneerlijk verkregen voedsel en eten om daarmee allerhande geveinsde kwalen te genezen.

²⁹ Het volgende stuk is ontleend aan Kramer 2009, p. 132; 139-158.

³⁰ Kramer 2009, p. 155.

³¹ Het volgende stuk is ontleend aan Kramer 2009, p. 158-168.

De derde categorie lijfelijkheden noemt Kramer ‘het mishandelende en mishandelde kluchtenlijf’: het lichaam als actieobject dat geteisterd wordt door, of zich schuldig maakt aan geweld.³² Hoewel het regelmatig bij dreigingen blijft, wordt actie niet geschuwd, of er nou aanleiding toe is of niet. Er wordt – al dan niet in gedachten – lustig op los geslagen, geschopt, besmeurd en verminkt en bij het beschrijven daarvan wordt weinig aan de verbeelding overgelaten. De eerste subcategorie die hier te onderscheiden valt, behelst *voorgenomen geweld*: het dreigen met geweld en het uiten van verwensingen, zonder vervolgens daadwerkelijk fysiek geweld te gebruiken. Er zijn echter ook passages te ontdekken waarin die plannen wel degelijk tot uiting worden gebracht. Deze *vecht- en scheldballetten* vormen de tweede subcategorie van geweldpleging die vooraf gegaan wordt door verbaal geweld. De derde en vierde subcategorie lijken op elkaar. Het gaat hierbij respectievelijk om sollen met en martelen van het lichaam. Onder *sollen met lichamen* vallen ogenschijnlijk onschuldigere toetakelingen van het lichaam, waarbij het als willoos ding behandeld wordt. Het gaat onder andere om gooien met nattigheid; lichaamstransformaties door zalving met bijvoorbeeld pek of verf en het innaaien van figuren in een lap, zak of dierenvel. Bij de *martelingen* is er echt sprake van folteren in plaats van sollen, bijvoorbeeld door geseling op een pijnbank.

De laatste categorie lijfelijkheden noemt Kramer ‘het verholde en ontmaskerde kluchtenlijf’. Deze lichaamstransformaties, door wisseling van kleding of kleur bijvoorbeeld, kunnen onbedoeld of doordacht zijn en hebben tijdelijke gevolgen voor de betrokken figuur, in positieve of negatieve zin: aanzien, verplichtingen, schaamte, kwetsbaarheid et cetera.³³ Allereerst is er de *kledingruil*, doordat deze onder meer gestolen, geruild, verkocht, verspeeld of achtergelaten is. Waar de eerste soort transformaties nog weinig grote veranderingen veroorzaakt, is dat bij de tweede categorie *buitenissige kleding* al meer het geval. Het gaat hier namelijk om kleding – soms complete uitrustingen met attributen – die specifiek bij bepaalde beroepen en functies hoort. Een stapje verder nog gaat de *vermomming*, waarin een personage – meestal met een bepaald doel – niet meer te herkennen is als zichzelf. Vaak gebeurt dit met een voor de hand liggende bedoeling, maar er komen ook onbedoelde en ongewilde vermommingen voor. Tot slot zijn er nog de *metamorfosen*, waarbij personages – veelal buiten hun weten om – een transformatie ondergaan tot een ‘andersoortig creatuur of object’.

Taligheden

Het op hol geslagen taalgebruik in de eerste categorie ‘woekerende, onbegrepen en ongerijmde taal’ verstoort de communicatie, omdat de taal op verschillende manieren uit te leggen is.³⁴ Allereerst is er de subcategorie *woekerende taal*: op hol geslagen taal in de vorm van opsommingen van allerhande zaken bijvoorbeeld. Er kan ook sprake zijn van *misverstane taal* in de vorm van gesprekken die niet goed of vreemd verlopen door bijvoorbeeld figuurlijk taalgebruik letterlijk te nemen en andersom, of

³² Het volgende stuk is ontleend aan Kramer 2009, p. 169-186.

³³ Het volgende stuk is ontleend aan Kramer 2009, p. 186-205.

³⁴ Het volgende stuk is ontleend aan Kramer 2009, p. 207-228.

door het simpelweg niet verstaan of kennen van woorden en uitdrukkingen. Tot slot is er nog de subcategorie die Kramer *averechts en koeterwaals* noemt. Ze verstaat hieronder kletspraak vol tegenstrijdig-, onzinnig-, onmogelijk- en onwaarschijnlijkheden.

De tweede categorie 'gespierde taal' is alom vertegenwoordigd in de rederijerskluchten: er wordt gescholden, geschimpt en gevloekt, waarbij de krachttermen vaak een aardig staaltje woordkunst bevatten.³⁵ Deze krachttaal komt ten eerste voor in de vorm van *vloeken en verwensingen*. Uit woede, angst of frustratie wordt er flink gevloekt met verwijzingen naar God, Christus, Maria, heiligen en duivels en personages wenssen elkaar daarbij allerlei soorten ellende toe. Daarnaast wordt er uit boosheid flink op elkaar gescholden in de zogenaamde *scheldsolo's en -duetten*, waarin wordt verwezen naar onder meer elkaars lichaamsdelen, dieren, dingen en verachtelijke personen. De laatste subcategorie wordt gevormd door *geuzennamen*, in de vorm van een eigennaam met een betekenisvolle bijnaam of een eigennaam met een (dis)kwalificerend bijvoeglijk naamwoord.

Naast woekerende en gespierde taal is nog de 'betoverende taal', betoveringen die de indruk wekken van bezetenheid of een geestesverschijning, maar die in werkelijkheid sluw of klungelig mensenwerk zijn.³⁶ De eerste subcategorie heet echter *echte magie*, omdat er echte wonderen gebeuren of er echte bovennatuurlijke figuren in voorkomen. Daarnaast kan er sprake zijn van *vermeende en voorgewende demonie*, het lijkt dan slechts of er sprake is van een geest, duivel of bezetene, maar dit berust op een misverstand. Kluchten kunnen ook *horror* bevatten, al is het voor het publiek overduidelijk dat deze griezelsituaties slechts de schijn van horror opwekken. Tot slot zijn er nog de *belezingsrituelen*, waarbij de meest uiteenlopende mensen, dieren en dingen worden aangeroepen om uitdrijving of bijvoorbeeld verjonging te veroorzaken.

4.4 Cultuurhistorische context – huwelijksproblematiek

In mijn deelcorpora is huwelijksproblematiek een veelvoorkomend fenomeen. Soms ligt de oorzaak hiervan bij het drankgebruik van de man, maar ook de verdeling en uitvoering van de huishoudelijke taken is regelmatig reden tot onenigheid. Dit resulteert er soms in dat de man opgevoerd wordt als pantoffelheld, ook wel 'hennentaster' genoemd: een man die vrouwenwerk doet, omdat zijn vrouw de taakverdeling ter discussie stelt of simpelweg weigert het huishouden te doen.³⁷ Deze omgekeerde wereld komt behalve in de door mij onderzochte teksten sowieso regelmatig voor in teksten vanaf omstreeks 1400 tot het eind van de zestiende eeuw.³⁸ En voor wat het waard is: ook in de beeldende kunst en bij de stedelijke vastenavondvieringen is de pantoffelheld regelmatig mikpunt van spot. De taakverdeling binnen het huwelijk is hiermee een terugkerend literair thema. Bij dit thema delft de

³⁵ Het volgende stuk is ontleend aan Kramer 2009, p. 228-241.

³⁶ Het volgende stuk is ontleend aan Kramer 2009, p. 241-259.

³⁷ Pleij 1986, p. 67.

³⁸ Zie hiervoor bijvoorbeeld Pleij 1986, p. 68 en Pleij 2007, p. 158-164; 354-359.

man, die neergezet wordt als bange en onnozele pantoffelheld, vaak het onderspit en heeft de bazige en kwaadaardige vrouw dus de spreekwoordelijke broek aan thuis. Niet zelden wordt deze verhouding versterkt door het feit dat het om een oudere, vaak ietwat sullige man met een jongere, dominante vrouw gaat. Uiteindelijk draait het eigenlijk constant om de strijd om macht: Wie moet de huishoudelijke taken uitvoeren? Wie houdt de ander in toom en heeft daardoor de mogelijkheid zich te bezatten in de kroeg, een lui leventje te leiden of overspel te plegen? Deze strijd om de spreekwoordelijke broek wordt regelmatig beslecht in het nadeel van de man, vaak door het gebruik van een list.

De vraag is echter of het geoorloofd is te concluderen dat die 'omgekeerde wereld' in de middeleeuwse maatschappij net zo'n groot thema was als in de literatuur van die tijd. Volgens Pleij strookt 'de agressieve ridiculisering van de hennentaster die zijn vrouw niet in toom kan houden en de stigmatisering van luie huisvrouwen die langs de straat zwieren' met de strekking van de vele huwelijkstraktaten die destijds verspreid werden.³⁹ In deze traktaten, van zowel scholastieke als humanistische aard, is men het – in navolging van de brieven van Paulus – over één ding in ieder geval eens: 'de man is de baas, de vrouw is zijn helpster en haar taken liggen binnenshuis.'⁴⁰ Is dat echter voldoende bewijs dat de rolverdeling tussen man en vrouw in de literatuur én in de werkelijkheid een heet hangijzer was? Volgens Pleij zijn er drie verklaringen te geven voor de grote aandacht voor de scheve man-vrouwverhouding.⁴¹ Allereerst kwamen er in het stedelijk milieu relatief veel huwelijken voor waarbinnen er een aanzienlijk leeftijdsverschil tussen man en vrouw was. Dit vanwege het feit dat mannen vaak pas op latere leeftijd trouwden en door de gewoonte te hertrouwen na het verlies van de echtgenote in het kraambed. Ten tweede was er geen absolute woon-werkscheiding, wat inhield dat in bepaalde beroepsgroepen de vrouw verondersteld werd haar man te helpen bij zijn (betaalde) werkzaamheden. Dit zorgde voor een vermenging van alle taken binnenshuis, waaronder de huishoudelijke taken die specifiek vrouwenwerk zouden zijn. Tot slot waren er in de stedelijke samenleving veranderingen gaande waarbij de vrouw steeds meer van de arbeidsmarkt verdween doordat mannen desbetreffende taken overnamen. Deze institutionalisering en 'democratisering' in de stad strookte niet met een vrouw buitenshuis en op de arbeidsmarkt, wat dus onder meer zichtbaar gemaakt werd in de literatuur waarin hennentasters aan de kaak gesteld werden.

Dit laatste punt bestrijden Blockmans en Neijzen echter in hun bijdrage over de vraag of 'de echte wereld' van het publiek van omstreeks 1500 in de literatuur omgekeerd of 'slechts' overdreven werd.⁴² Zij stellen onder meer dat bijvoorbeeld in de textielindustrie altijd al veel vrouwen werkzaam waren, waardoor 'de vrouw op de arbeidsmarkt' geen verklaring kan zijn voor het aantrekken van het thema van de hennentaster in de vijftiende eeuw. Bovendien is de afname van het aantal werkenden

³⁹ Pleij 1986, p. 74.

⁴⁰ Pleij 1986, p. 74.

⁴¹ Het volgende stuk ontleen ik aan Pleij 1986, p. 74-76.

⁴² Het volgende stuk ontleen ik aan Blockmans en Neijzen 1999, p. 268-271.

sterk regiogebonden en is moeilijk vast te stellen of het specifiek om vrouwen ging. Ook wijkt Pleijs interpretatie van een Brusselse ordonnantie uit 1424 af van wat historici daar later van zeggen. Pleij stelt namelijk dat vrouwen hiermee werden teruggedrongen uit medische en verzorgende beroepen.⁴³ Het vroedvrouwschap werd echter juist geprofessionaliseerd en er zijn dan ook verschillende bewijzen van steden die hiervoor juist vrouwen in dienst genomen hebben. Er is dus geen reden om aan te nemen dat vrouwen gedwongen werden hun medische ambt neer te leggen. Al met al zijn de sociaaleconomische veranderingen in die tijd zo complex en divers dat ze onmogelijk de aandacht voor het literaire thema van de omgekeerde wereld kunnen verklaren. Ook de juridische bewijzen die in het vervolg besproken worden, spreken tegen dat de populariteit van 'omgekeerde wereld' in de literatuur te verklaren is vanuit de middeleeuwse samenleving. Kort gezegd stellen Blockmans en Neijzen dus dat Pleij veel te ver gaat in zijn stellingname over de een-op-eenrelatie tussen literaire weergave en werkelijkheid. De 'omgekeerde wereld' in de literatuur (de dominante vrouw speelt de baas) is eerder een omkering van hoe het er in het dagelijks leven aan toeging.⁴⁴ Blockmans en Neijzen stellen zelfs:

'Nobody could have seen the domineering wives as a *real* problem, otherwise they would never have made amusing theatre.'⁴⁵

Hoewel ik dit een interessante observatie vind, hoeft deze mijns inziens niet per se te betekenen dat het idee van de omgekeerde wereld in het dagelijks leven volledig overboord gegooid moet worden. Er zijn tegenwoordig immers zat voorbeelden te geven van ernstige thema's, problemen of situaties die onderwerp van humoristische bijdragen zijn, misschien juist wel om de ernst daarvan enigszins te verlichten. Ik zie weinig reden waarom dit in de middeleeuwse samenleving niet ook zo kon zijn.

Bovendien doet het verder eigenlijk niet ter zake, want dat de man-vrouwverhouding in mijn corpus een heet hangijzer was, staat buiten kijf. Uit wat volgt blijkt daarnaast dat er genoeg aanwijzingen zijn die staven dat de middeleeuwse norm wel degelijk was dat de man de baas in huis was, ook al was zijn vrouw in de praktijk dan misschien niet zo bazig en kwaadaardig als de literatuur ons doet geloven. De vraag is echter natuurlijk wel hoeveel belang er aan die norm gehecht werd.

Het huwelijk

Zowel in de hogere als in de lagere klassen van de middeleeuwse samenleving was het huwelijk vooral een zakelijke overeenkomst waarin de vrouw – in meer of mindere mate – onderworpen was aan de man; van liefde hoefde niet per se sprake te zijn.⁴⁶ Niet zelden ging het hierbij ook om gearrangeerde huwelijken. Omdat de verhalen in mijn corpus zich afspelen in de lagere klasse van burgers en boeren, zal ik de elitecultuur verder buiten beschouwing laten. Feit is dus dat een huwelijk vooral een zakelijke verbintenis was, 'gewone' mensen moesten immers hard werken om in leven te blijven en daarom moest de vrouw – zoals hierboven gesteld – vaak helpen bij de werkzaamheden van haar man. Wat betreft deze volkswomen in de stad en op het platteland werden echter veel minder regels en

⁴³ Pleij 1986, p. 75.

⁴⁴ Blockmans en Neijzen 1999, p. 276.

⁴⁵ Blockmans en Neijzen 1999, p. 276.

⁴⁶ Het volgende stuk is ontleend aan Bot 1990, p. 141-145.

voorschriften op schrift gesteld dan voor de elite. Omdat de vrouw vaak met haar man mee moest werken, is het niet logisch dat zij volledig aan hem onderworpen was. Hij was immers in zekere zin afhankelijk van haar en kon daarom niet altijd blijven vasthouden aan zijn superioriteit, terwijl dat – zeker in hogere kringen – toch wel de heersende mening was. Deze incongruentie tussen norm en werkelijkheid zorgde waarschijnlijk voor de nodige spanning in menig huwelijk.

Hoewel de vrouwelijke ‘on gehoorzaamheid’ aan haar man dus vanuit de werkverhouding tussen beiden verklaarbaar is, delft zij juridisch toch het onderspit. De man bezat namelijk het tuchtigingsrecht, een recht waar vrijwel iedereen ‘die hoger stond dan een ander’ aanspraak op kon maken, zo ook de man jegens zijn vrouw.⁴⁷ In sommige West-Europese wetsverzamelingen stond zelfs soms tot in detail uitgewerkt op welke manieren en met welke middelen een vrouw tot gehoorzaamheid gedwongen kon worden of haar moreel verbeterd kon worden.⁴⁸ Volgens een veertiende-eeuwse Aardenburgse wet mocht een man daarvoor echter wel heel ver gaan:

‘Een man mach zijn wijf slaen ende steken, upsniden, splitten van beneden tote boven ende waermen zijn voeten in haer bloet, ende naeyse weder toe zonder verbuerte jeghen den heere, updat zoe levende blijft.’⁴⁹

Over het algemeen werd bij dergelijke straffen echter wel toegevoegd dat deze ‘met mate’ toegepast moesten worden.⁵⁰ Er zijn dan ook gevallen bekend van mannen die bestraft werden omdat zij te ver gingen in de bestraffing van hun vrouw. Stilzwijgend werd er waarschijnlijk veel geaccepteerd, ook door de kerk. De zaken die behandeld werden bij een wereldlijke of kerkelijke rechtbank vormen waarschijnlijk slechts het topje van de ijsberg. Het is daarom onmogelijk vast te stellen in welke mate vrouwen daadwerkelijk gestraft werden door hun man, ook omdat vrouwen zich wellicht schikten in hun lot. Aan de andere kant zullen er zeker ook huwelijken geweest zijn waarin het tegendeel het geval was: een vrouw die haar man slaat. In de literatuur, en zeker ook in mijn corpus, zijn in ieder geval voldoende voorbeelden te vinden van vrouwen die niet met zich lieten spotten en hun mannen ervan langs gaven. Toch betwisten Blockmans en Neijzen – mijns inziens terecht – dat deze literaire weergave een getrouw beeld geeft van de werkelijkheid.⁵¹ Uit Leidse juridische archieven blijkt namelijk ten eerste dat huwelijkgerelateerde rechtszaken helemaal niet zo vaak voorkwamen. Bovendien zijn het in vrijwel al die gevallen mannen die gestraft worden. Slechts eenmaal komt er een zaak voor die vergelijkbaar is met de literaire (en dus scheve) man-vrouwverhouding: Clair Pottebachster die samen met vriendin Jacopeyn Pietersdr. wraak neemt op haar echtgenoot. Los van dit geval waren het dus altijd mannen die onrust en ellende veroorzaakten. Ik ben het echter niet met Blockmans en Neijzen eens dat een van de oorzaken van die problemen, namelijk alcoholgebruik, onderbelicht blijft in de literatuur.⁵² In mijn corpus komt het alcoholgebruik wel degelijk naar voren, hoewel het de mannen in kwestie geen juridische straf oplevert, maar wel degelijk ‘straf’ van hun

⁴⁷ Bot 1990, p. 142.

⁴⁸ Sharar 1990, p. 93.

⁴⁹ Overgenomen van Sharar 1990, p. 93-94.

⁵⁰ Het volgende stuk is ontleend aan Sharar 1990, p. 92-94.

⁵¹ Het volgende stuk is ontleend aan Blockmans en Neijzen 1999, p. 272-276.

⁵² Blockmans en Neijzen 1999, p. 276.

vrouw. Het is dus zeker te linken aan dat populaire literaire thema van de pantoffelheld en zijn dominante vrouw.

Kerk en huwelijk

Behalve wereldlijke zijn er natuurlijk ook kerkelijke theorieën over het huwelijk. Het huwelijk werd positief neergezet, al is het maar omdat het de beste (lees: minst slechte) optie was om toe te kunnen geven aan de zwakte van het vlees.⁵³ De man-vrouwverhouding is voor de kerk echter niet anders dan voor de wereldlijke macht: de man is de baas. Om met Paulus te spreken:

‘Vrouwen, schik u naar uw man als naar de Heer, want de man is het hoofd van de vrouw, zoals Christus het hoofd is van de kerk. Hijzelf is de verlosser van zijn lichaam. Welnu, zoals de kerk zich schikt naar Christus, zo moet ook de vrouw zich in alles naar haar man schikken.’⁵⁴

Liefde en vriendschap speelden binnen deze verhouding echter wel degelijk een rol: ‘Zo moeten ook de mannen hun vrouwen liefhebben, als waren die hun eigen lichaam. Wie zijn vrouw liefheeft, heeft zichzelf lief.’⁵⁵ Dit idee wordt gestaafd door het Bijbelse feit dat de vrouw niet uit het hoofd of de voet, maar uit de rib van de man geschapen is. Volgens de middeleeuwse theoloog Petrus Lombardus is ze daarmee zijn ‘gezellin’ in plaats van zijn meesteres of dienstmeid. Ook Thomas van Aquino bespreekt het huwelijk in termen van vriendschap en een verbintenis van harten. Toch vormt Paulus’ aanbeveling voor vrouwen om zich te onderwerpen aan hun man samen met het scheppingsverhaal en de zondeval de fundering voor de minderwaardige en ondergeschikte positie van de vrouw in de middeleeuwse beschaving.⁵⁶

Wetsteksten, juridische archieven en traktaten zoals die eerder werden aangehaald, geven een vrij coherent beeld van verschillende aspecten van de middeleeuwse man-vrouwverhouding. Daarnaast speelden natuurlijk ook kerkelijke bronnen een belangrijke rol, zeker omdat die het beeld van de vrouw als ondergeschikte staven. Ik vind het echter belangrijk om naast bovenstaande secundaire literatuur (die veelal gebaseerd is op primaire (middeleeuwse) bronnen) ook zelf een aantal primaire bronnen te raadplegen om zo een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van de middeleeuwse visie op de echtelijke verhoudingen.

Middeleeuwse bronnen

Een voorbeeld van een middeleeuwse tekst waarin de man-vrouwverhouding behandeld wordt, is het uit het Frans vertaalde *Het boek van Sidrac*, waarin Sidrac – die gepresenteerd wordt als nazaat van Noach – vragen van de heidense koning Bottus beantwoordt. Net als in andere antieke en middeleeuwse geschriften wordt de vrouw hier – in navolging van Aristoteles – biologisch als minderwaardig gezien.⁵⁷ Dat Adam uit harde aarde geschapen is en Eva uit zacht vlees, maakt haar

⁵³ Het volgende stuk is ontleend aan Sharar 1990, p. 73-75.

⁵⁴ Efeziërs 5:22-24.

⁵⁵ Efeziërs 5:28.

⁵⁶ Sharar 1990, p. 92.

⁵⁷ Het volgende stuk is ontleend aan Lie et. al. 2006, p. 80; 104-105.

bijvoorbeeld zwakker. Haar zwakkere gestel maakt ook dat zij sneller geneigd is tot zonde dan de man. Sidrac deelt echter wel Petrus Lombardus' visie dat het feit dat zij uit Adams rib gemaakt is, haar gelijkwaardig maakt aan haar man. Deze tegenstrijdigheid in de man-vrouwverhouding komt niet alleen in *Het boek van Sidrac* voor. Het middeleeuwse vrouwbeeld is sowieso tegenstrijdig, er bestaat namelijk een onderscheid tussen de goede en de slechte vrouw. Hoewel er geschriften zijn waarin juist de goede vrouw aandacht krijgt, is het beeld van de 'slechte vrouw' dominant. Ook Sidrac besteedt aandacht aan die laatste: je moet haar uit de weg gaan:

'Ende dat quade wijf salmen scouwen ende vlien als men doet dat vier; ende en can men van hem niet ghevlien soe salmen scouwen ende verren haren wille. Ende vanden geselscape des quaets wijfs en mach men anders niet hebben dan scande ende scade, vrese ende verwijt onder/ die liede.'⁵⁸

Hier komt ook het belang dat in de middeleeuwse samenleving aan eer en daarmee samenhangend schande gehecht werd naar voren. De reden waarom mannen zich niet met slechte vrouwen moeten inlaten, is omdat zij hun alleen maar schande en ellende opleveren. Goede vrouwen daarentegen moeten geprezen worden, maar de reden die Sidrac daarvoor geeft, getuigt wederom van de ondergeschikte positie van de vrouw:

'Aldus eest vanden wive ende vanden man, want tgoede wijf es mere te prisene dan die man. Want sy niet en heeft alsoe vele sins alse de man [ende sy nochtan goet es, soe es sy bat te prisene dan die man].'⁵⁹

Als een goede vrouw zich toch misdraagt, wordt aangeraden haar niet te slaan, maar haar met woorden terecht te wijzen. Deze aanbeveling relateert dus het belang van het tuchtigingsrecht:

[83] Die coninc vraecht: Salmen dwijf castien met slane als mesdoet?

Sidrac antwoordt: Van den goeden wive es die mesdaet herde clene ende als mesdoet ende sy hare bedinct / ende hare dat leet es, soe sal ment hare vergeven ende ane gaen met sueten woirden ende toenen hare met redenen ende met auctoriteiden dat sy hevet mesdaen, ende soe salse kinnen dat sy hevet mesdaen ende sal hare castien ende sals hare vort ane meer hoeden. Tquade wijf als mesdoet soe en scaemt sijs hare no en verwijt, maer sy verheft hare dair inne ende glorieert; ende soe sy meer es ghecastijt soe sijs mere doet. Nochtan salmense castien met woirden, met ghelovene, met ghevene ene werf, anderwerf, derdewerf, vierdewerf, vijfstewerf; ende eest dat sy hare dan niet en castijt soe salmense laten ende begeven se altemale. Want de quade wijf die vol es des duvels ende quaets wils, daer af sal hem de man sceden. Ende die hem van hare niet ghesceden en can altemale, soe verre hem van hare ende van haren wille soe hy meest mach.⁶⁰

Bij het literaire thema van de huwelijksproblematiek komt soms ook overspel kijken. Het lijkt me daarom wenselijk om te kijken wat daarover in middeleeuwse bronnen – zoals *Het boek van Sidrac* en *Der minnen loep*, een leerdicht over de liefde waarin Dirc Potter de verschillende soorten liefde uiteenzet met theorie en praktijkverhalen – te vinden is. Het schenden van de huwelijks trouw werd door de kerkelijke en wereldlijke rechtbanken voor mannen en vrouwen grotendeels op dezelfde

⁵⁸ *Het boek van Sidrac* [80].

⁵⁹ *Het boek van Sidrac* [238].

⁶⁰ *Het boek van Sidrac* [83].

manier veroordeeld. De hogere positie van de man zorgde er echter wel voor dat zijn overspel 'anders' (lees: minder negatief) gezien werd dan overspel gepleegd door een vrouw.⁶¹ Ook in het vierde boek van Potters *Der minnen loep*, het boek over de 'gheerlofde minne', komt dit verschil naar voren.⁶² Of ontrouw ook leidt tot eerloosheid en schande is namelijk afhankelijk van wie er overspel pleegt: de man of de vrouw. Als een vrouw overspelig is, verliezen zij en haar man beiden hun eer. Een man daarentegen verliest veel minder snel zijn eer als hij, in eer en deugd, overspel pleegt, en sowieso lijdt de eer van zijn vrouw er niet onder:

IV, r. 365 Als een wijff hoer minne wandelt
Soe is die man qualick gehandelt:
Wantsi beyde verliesen eer.
Dats te verstaen in sulker weer,
Alssy boverye hantieren.
Mair dat mannen hoir liefde mutieren
Ende legghense ter ander stede,
Al heeft dat wijff daer om onvrede
Ende onghenuecht in hoirre herten,
Hoer eer en lijt daer off gheen smarte.

Er wordt dus minder snel schande gesproken van een man die overspel pleegt dan wanneer een vrouw dat doet. De gevolgen van het overspel door beide seksen verschillen volgens Potter ook:

IV, r. 395 Trouwen, tis een groot gheschil,
Der mannen ende der vrouwen wil.
Vander mannen onghestede
En valt niet dan een onvrede;
Mer onrechts groot ende veel rumoer
Comt vander vrouwen zwacke voer,
Die boven horen echten man
Enen vreemden trecken an.

De vrouw moet overigens maar accepteren dat haar man overspel pleegt, want zij moet – zoals God gezegd heeft – haar man onderdanig zijn. Een goede vrouw is dus gehoorzaam en maakt het haar man in alles naar de zin: 'Goede wive, die schaemte draghen // Sullen horen mannen behaghen // In allen zaken die hi bouwet'.⁶³ In het vierde boek van *Der minnen loep* worden ook de slechte vrouwen behandeld, 'die hun man onder de plak hebben en hem altijd wantrouwen.'⁶⁴ Al met al draait het bij Potter in dit vierde boek om eer en gehoorzaamheid door de vrouw:

IV, r. 1211 Ghi, goede wive, verwaert u huus,
Loopt niet int wilde, maect gheen confuus,
Weset ende levet wijslic, denct om eer
Ende weest oetmoedich onsen [l. uwen] heer,
Also u God gheboden heeft.

⁶¹ Sharar 1990, p. 108-109.

⁶² Het volgende stuk ontleen ik aan Van Buuren 1979, p. 172-186.

⁶³ *Der minnen loep*, IV, r. 857.

⁶⁴ Van Buuren 1979, p. 177.

Vanwege het oordeel van de omgeving speelde 'eer' dus een grote rol bij overspel. Sowieso vormden eer en schande en daarmee samenhangend de reputatie vaak de motivatie voor het aanbevelen dan wel afkeuren van bepaald gedrag, zo blijkt bijvoorbeeld ook uit de *Boeken van Zeden*.⁶⁵ Een voorbeeld hiervan kwam eerder naar voren in *Het boek van Sidrac*, waar Sidrac adviseerde slechte vrouwen uit de weg te gaan omdat zij een man schande opleveren. Als er dan toch een zonde, bijvoorbeeld overspel, begaan is, lijkt de methode van 'Wat niet weet, wat niet deert' het advies te zijn, er kan dan immers ook geen schande gesproken worden. Pleij zegt hierover: 'Als kwesties rond aanzien en respect het geestelijke en materiële welzijn kunnen bedreigen, doe dan alsof zulke problemen niet bestaan.'⁶⁶ Dit advies geeft ook Sidrac als koning Bottus vraagt wat een man moet doen als hij een andere man met zijn vrouw betrapt:

[337] Die coninc vraecht: Ofte een man vint enen anderen man op sijn wijf, wat sal hy doen?

Sidrac antwoordt: Eest dat een man vint enen anderen man die sijn wijf scint, al stoert hijs hem dat en es geen wonder. Ende dat sal hy nochtan liden rastelijc ende goedertierlijc ende salse castien hovesschelijc; want die scande ende die blame comt vanden wive, want gheen man en mochte hebben wijf met foertsen hy en woudse dooden. Ende men en sal haer des faits nemmermeer verwiten lelijc no voert bringen want sy souts te wers doen. Maer hy sal swigen ende bergen sine gramscap ende die wantrouwe van sire herten. Ende soe een man meer dair omme peinst soe hy sotter es; want al vint een man een anderen by sinen wive, sy en eest niet allene diet doet in de werelt. Ende omme dat ongeval, dat hem soe groot dunct van sinen wive, soe en es hy niet doot ende daer omme en selen die boeme haer vrucht niet verliesen, no die watre en selen daer omme niet verdroegen, no die liede ende ander creatueren en sijn daer omme niet doot, no God onse here en sal de werelt daer omme niet struweren. Ende al duncket hem swaer, het dunct anderen lieden niet; ende en wistijs soe en deret hem twint. Ende daer omme sal hijt lichtelike laten liden ende omme hare quaetheit hem selven *niet* verteren no bederven. Want alle die manne die liggen by anders mans wive sijn honde ende arger dan honde. Ende alle die wive die hem geven tote enen anderen man dan tote haren wetwegen man, die sijn gelijc der stinckender corren die de honde verslinden. Ende daer omme en soutu om de vule onweerder dinc dy niet verslaen no onteren al te male. Maer draech die dinc heymelijc ende goedertierenlijc, dat sal dine vrome sijn aen ziele ende aen lijf. Ende dat sal Gode ghenoechlijc sijn ende den duvel leet sijn.⁶⁷

Interpretatie verhalen

Bij de interpretatie van de verhalen waarin (verstoorde) huwelijksverhoudingen centraal staan, maakte het geïntendeerde publiek gebruik van wat het kende uit de Bijbel en de klassieke literatuur.⁶⁸ Vooral de Bijbel kan toegepast worden om de eigen tijd te interpreteren, want – om met Pleij te spreken – 'elk eigentijds voorval of elke eigentijdse ontwikkeling wordt in het perspectief geplaatst van de voorspellende aankondigingen daarvan in de Bijbel, die immers – zij het verborgen – het totale

⁶⁵ Meder 1994, p. 96.

⁶⁶ Pleij 2007, p. 94.

⁶⁷ *Het boek van Sidrac* [337].

⁶⁸ Het volgende stuk is ontleend aan Pleij 1986, p. 70-73.

heilsplan bestrijkt van schepping tot laatste oordeel.⁶⁹ Met name het verhaal van de zondeval en de rol van Jozef als echtgenoot na de geboorte van Jezus worden in dit verband genoemd. De geschiedenis van Adam en Eva is bij uitstek geschikt om de strijd om de macht te interpreteren: Wie is nou eigenlijk de baas? Behalve het overtreden van de hoofdzonden gulzigheid, ijdelheid en hoogmoed koppelden middeleeuwse exegeten hier vragen aan als wie van de twee de grootste zonde beging en waarom Adam zich door zijn vrouw liet overhalen om toch van de appel te eten. Bij de beantwoording van die laatste vraag wordt Adam steeds meer als een ‘sukkel’ neergezet. Jan van Boendale stelt – net als in Van Maerlants *Spieghel Historiael* – dat Adam uit liefde van de appel eet, maar hij koppelt er de wijze les aan dat je je vrouw met mate moet beminnen en dat je haar op enige emotionele afstand moet houden. Dit biedt de mogelijkheid om Eva als ‘steeds stommer, redelozer en kwaadaardiger’ voor te stellen, ‘naast een redelijke en wijze echtgenoot, die helaas verblind raakt en allengs onderdaniger wordt.’⁷⁰ De verhoudingen binnen het eerste huwelijk werden dus keer op keer aangegrepen om de man als pantoffelheld en de vrouw als dominant en kwaadaardig te typeren. De oude Jozef, die eigenlijk niet precies kan volgen wat er nou allemaal gebeurd is en na de geboorte van Jezus zijn uitverkoren echtgenote Maria en het kind verzorgt, is op zijn beurt ook een bruikbare parallel voor de pantoffelhelden in de wereldlijke literatuur. Bij de interpretatie van dit Bijbelverhaal richtte men zich echter meer op de verdeling van de huishoudelijke taken dan op de strijd om de macht. Jozef wordt neergezet als een oude grijsaard die onder toezicht oog van de jonge Maria op onhandige wijze allerhande huishoudelijke taken verricht. Het moge duidelijk zijn dat hij hiermee een karikatuur geworden is: de pantoffelheld die bij de verdeling van de huishoudelijke taken aan het kortste eind getrokken heeft.

Met bovenstaande hoop ik door secundaire en primaire literatuur te combineren een beeld geschetst te hebben van elementen die terugkomen in het thema van de huwelijksproblematiek, dat centraal staat in mijn corpus. Ik heb de verschillende onderwerpen aangestipt om voldoende context te hebben voor de analyse van mijn corpus. Het is geenszins mijn insteek geweest om hierin volledig te zijn. Omdat in mijn onderzoek de nadruk ligt op het vergelijken van de drie benaderingen van humoronderzoek, ben ik van mening dat ik met het door mij geschetste kader voldoende context heb. De cultuurhistorische context van de komische versvertellingen, de sotternieën en rederijkerskluchten behandel ik immers alleen omdat die soms noodzakelijk bleek om incongruenties vast te stellen.

⁶⁹ Pleij 1986, p. 70.

⁷⁰ Pleij 1986, p. 71.

5. Bespreking komische versvertellingen

5.1 *Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert*

Inhoud

Een jongeman komt de biecht afleggen over zijn tot dan toe losbandige en weinig zuivere leven. In plaats van berouw te tonen over zijn daden vraagt hij de priester om raad over het stelen van twee zijden spek. Hij probeert de priester om te kopen: in ruil voor vergeving van deze diefstal zal de jongeman de helft van de buit aan de priester geven. De priester zwicht, maar als de jongeman de buit uiteindelijk afgeleverd heeft en de priester die bij de rest van zijn vlees wil hangen, blijkt hij belazerd te zijn. De jongeman heeft namelijk het spek van de priester gestolen en de priester dus vervolgens de helft van zijn eigen spek cadeau gedaan.

Bevindingen naar aanleiding van Bouwmeesters incongruentietheorie⁷¹

De jongeman komt biechten vanwege het losbandige en zondige leven dat hij geleid heeft. Je zou verwachten dat hij vergiffenis vraagt voor bijvoorbeeld alle diefstallen die hij gepleegd heeft en dat hij vervolgens zijn leven wil beteren, maar niets blijkt minder waar. De jongeman vraagt inderdaad om absolutie, maar voor een specifiek plan dat hij heeft, namelijk het stelen van twee zijden spek. Hij probeert de priester om te kopen: in ruil voor vergeving van deze daad, zal de jongeman hem de helft van de buit geven. De incongruentie van het gaan biechten en in plaats daarvan raad en vast vergeving vragen voor een diefstal wordt gemarkeerd door de lach van de priester. Het is een opmerkelijk verzoek, zoals de priester dat ook letterlijk benoemt in regel 54 en 55. Zijn lach geeft hier overigens nog niet meer aan dan de opmerkelijkheid van het verzoek van de jongeman en is hier dus (nog) geen signaal dat de priester het ook niet zo nauw neemt met de regels, zoals later wel blijkt:

- r. 42 Die priester sprac: dit suldi laten,
Off ghi dunct mi buten keer.
Die knaep antwoerde: lieue heer,
Want ic hier voer v bin ghecomen,
Soe wil ic spreken tonser vromen
Wat ghi mi raet op eenre zaken.
Ic weet ter stede twe vette baecken,
Den enen soudic gaerne stelen,
Heer, woudijt mi helpen helen,
Ic souts mij dan wel hoeden voert.⁷²
Doe louch die priester daer hi sat
Ende seyde: vrient, beraet v bat,
- r. 55 Dese reden hebben mi wonder.
Ja, lieue here, bleuics sonder,
Ic en machs niet wel ontberen,
Ghij sult mi tsamen absolueren
Ende ic wil v die helfte bringhen.

⁷¹ Voor de bespreking van deze theorie verwijst ik naar paragraaf 4.1 (p. 9) van mijn theoretisch kader.

⁷² *Ic souts mij dan wel hoeden voert.* – Dan zal ik het voortaan laten.

Hoewel de priester in eerste instantie afwijzend reageert op het verzoek van de jongeman (zie regel 72-75 in het citaat hieronder), zet het plan hem toch aan het denken en zwicht hij uiteindelijk voor het voorstel. Hij laat zich omkopen en maakt zich hiermee schuldig aan simonie. Er wordt dus duidelijk een religieuze norm geschonden, want het verkopen van geestelijke diensten is strikt verboden. De priester overschrijdt deze norm omdat hij toegeeft aan zijn hebzucht, een van de zeven hoofdzonden. Hij wordt hebberig door de vette zij spek die de jongeman hem belooft en is zelfs bereid daarvoor simonie te plegen. Er is hier dus sprake van een soort vervlochten normoverschrijding van handelen uit hebzucht en simonie plegen. Deze ‘dubbele’ zonde verwacht je niet van een man Gods, wat zorgt voor incongruentie. Die incongruentie wordt ook gemarkeerd in het slot van de versvertelling, waar beschreven staat dat de priester het voorval stilhoudt om te voorkomen dat er schande van hem gesproken zal worden:

r. 214 Doe docht die pape: tis al waer,
Ic ben wel te recht gheloont.
Doe bleeff die knappe onghehoont
Entie paep ghinc weder thuus,
Toornich ende seer confuus,
Want hi duchte voir die schande,
Hadment voerseit in enighen lande.
Dit dede den paep swighen stil
Al wasset weder sinen wil,

...

Uit een eerdere opmerking van de verteller in regel 70 en 71 blijkt overigens dat geestelijken zich wel vaker schuldig maken aan een dergelijke zonde. Dat doet echter niks af aan de incongruentie, want het is een feit dat er een norm geschonden wordt. Het doet je alleen wel afvragen hoe zwaar deze normoverschrijding destijds woog. Maakt het feit dat iets vaker gebeurt het minder erg? Of gaat dat niet op bij geestelijken – die anderen de biecht over hun zonden afnemen – die zich schuldig maken aan simonie?

r. 67 Die paep die docht in sinen moet:
Dese halue baec waer ymmer goet,
Oeck hoe die knape daer om dede
(Tis een deel der papen zeede
r. 70 Dat si hem gaerne laten myeden⁷³).
Nochtan sprac hi: wat salt bedieden,
Dat ghi mi dit legghet te voren?
In quaden water moet ic versmoren
r. 75 Dedict noch om twintich pondt.

De jongeman heeft door de absolutie in zekere zin groen licht gekregen voor de diefstal, maar hij overschrijdt met zijn diefstal toch een wereldlijke en religieuze norm door iemand zijn bezittingen te ontnemen. Dat zijn zonde bij de biecht vergeven wordt, maakt immers niet dat diefstal opeens ‘goed’

⁷³ *myeden* – omkopen. Zie hiervoor *Middelnederlandsch woordenboek* (in het vervolg: *MNW*), lemma ‘mieden’.

is. Het feit dat de jongeman al weet dat hij vergeven is/wordt voor deze zonde, maakt de diefstal echter wel minder incongruent. Dat hij met zijn diefstal wel degelijk een norm overschrijdt, wordt gemarkeerd in de mededeling dat hij ongestraft blijft:

r. 216 Doe bleeff die knappe onghehoont.

De diefstal was waarschijnlijk deel van een vooropgezet plan, want de jongeman had het spek al zien hangen voor hij ter biecht ging. Of het plan ook daadwerkelijk zou slagen, was alleen afhankelijk van de bereidwilligheid van de priester om simonie te plegen. Wellicht rekende de jongeman er – in de wetenschap dat geestelijken zich wel vaker schuldig maken aan simonie – op dat de priester hem inderdaad geen strobreed in de weg zou leggen als het hem maar genoeg zou opleveren:

r. 93 Die pape hadde selue tve vette baken
Die beyde waren van goeder smaken;
Die hadde die knape te voeren versien.
Den besten bake vanden twien
Die stal hi hem ter seluer nacht,
Al daer die paepe cleyn om dacht
Doe hi hem liet alsoe verdoeren
Dat hine absolueerde te voren.

Bovenstaande passage eindigt ermee dat de priester de jongeman bij voorbaat al vergeven heeft, met als resultaat dat hij daar zelf de dupe van is. Het feit dat de jongeman absolutie krijgt voor een zonde die hij nog moet begaan, is incongruent. Gebruikelijk is immers dat iemand tijdens de biecht berouw toont van zijn zonden en daar vervolgens – achteraf dus – voor vergeven wordt.

Wat ook wringt in deze hele geschiedenis is dat de jongeman de priester eerst besteelt en hem daarna (de helft van) zijn eigen vlees weer teruggeeft; de buit die hij de priester beloofd heeft toen deze hem absolutie schonk. Wat wringt is dat de priester een hak gezet wordt; hij krijgt wat hem beloofd is, maar dat is in de verste verte niet wat hij verwacht had. Die niet ingeloste verwachting van de priester wordt gemarkeerd in de omslag van uitzinnige vreugde over de ontvangen buit naar boosheid en verdriet als hij ontdekt wat er werkelijk gebeurd is:

r. 168 Des hadde die pape swaer verdriet
Doe hi wt sijnre camer quam
Entie waerheit al vernam.
Mar daer te voren was hi vro
Ende riep lude: ho ho, ho ho!
Wat goeder vetter baeck is dit!
Doe hine sach legghen opt befit
Voer hem so vet ende alsoe schone,
Mar luttel peinsde hi om die hone
Die hem die knape hadden ghedaen.
Mittien sprac hi Lijskijn⁷⁴ aen
Dat si mit vlyte tot hem quame.

⁷⁴ In het vervolg zal ik omwille van de leesbaarheid in Middelnederlandse citaten eigennamen met een hoofdletter noteren, ook als dit in de gebruikte editie niet het geval is.

Heer, seitsi, wats v ghenae?
Doe si voer hem quam gheghangen.
Lijskijn, willen wy desen hanghen
By den anderen, wat donct v goet?
Here, wat ghire mede doet,
Dats mi harde wel te danck.
Ic waen die paep wel lude zanck:
Dese is vetter dan die mijn!
Mittien draeyde hi een luttelkijn
Sijn oghen opwaerts ende sach
Weder dair die beter lach
Dan die twee die bouen hingen.
Doe liet hi haestelic sijn singhen
Ende hi sprac al sonder sparen:
Hier is schandelic gheuaren!
Hoe heeft mi desen dief berecht!

Hoewel de woede van de priester begrijpelijk is, is deze wel incongruent. Hij heeft immers zelf 'toestemming' gegeven voor de diefstal, en dus heeft hij geen poot om op te staan als hij de jongeman wil laten vervolgen voor diens daad. De jongeman wijst hem er in regel 212 dan ook fijntjes op dat ze afgesproken hadden deze afspraak stil te houden:

r. 200 Seg dieff, wat hebstu mi ghedaen?
En trouwen heer, dat ic v loefde.
Die paep van toerne zere doefde
Doe die knaep dit seide in spele.
Ic doe di hanghen byden kele,
Dat sprac die paep in erren moede.
Die knaep antwoirde als die vroede:
Here, wildijt te recht versinnen,
Op mi soe moechdi luttel winnen
Waer ghi coemt mit enigher claghe.

r. 210 Ic seide v ghister anden daghe
Dat ic wel wiste twee baken te stelen,
Mar ic woud dat ghijt moest helen,
Doe ghi mi absolueerdet dair.⁷⁵

Feitelijk heeft de jongeman precies gedaan wat hij de priester beloofd heeft, en heeft de priester zelf nagelaten te vragen van wie de zij spek gestolen zou worden:

r. 76 Die knaep antwoerde ter seluer stont:
Ghi selt vertyen deser talen;
Ic moet den baecck noch emmer halen
Tot eens rijcmans huse binnen
Ende ghi sult oec ene haluen winnen.
Die priester sprac: selt ymmer wesen,
Soe gheuic v wel raet van desen;
Mer ghi moet mi alder eerst louen

⁷⁵ *Mar ic woud dat ghijt moest helen, // Doe ghi mi absolueerdet dair.* – En ik wilde dat u dat stil zou verzwijgen // Als u mij absolutie zou schenken. Zie hiervoor de vertaling in Eykman en Lodder 2002, p. 185.

Bi gode selue van hier bouen
r. 85 Dat ghijs v voert selt emmer hoeden.
Here, des moechdi wel vermoeden,
Sprac die knape, des gheloeft.
Doe leyde hi hem die hant opt hoeft
Ende absolueerden daer van al.

Behalve dat de priester dus aan zichzelf te wijten heeft dat hij zijn eigen spek als buit krijgt, bevat diens reactie op de 'belofte' van de jongeman nog een incongruentie. Hij zegt namelijk in regel 85 dat hij de jongeman tegemoet zal komen wat betreft zijn verzoek om absolutie voor de diefstal in ruil voor de helft van de buit, als de jongen dan maar wel belooft dat hij zich voortaan niet meer aan dergelijke praktijken schuldig zal maken. Deze redenering wringt.

De gevallen hierboven zijn stuk voor stuk incongruent, maar vormen daarnaast samen ook een soort 'congruente incongruentie'. Als je de hele situatie (jongeman vraagt absolutie voor diefstal in ruil voor de helft van de buit en priester gaat op dit voorstel in) bezieet, is er immers sprake van een gevalletje 'eigen schuld, dikke bult'. Natuurlijk klopt het verzoek van de jongeman niet, maar gedreven door zijn hebzucht gaat de priester op dit voorstel in. Het gevolg daarvan is echter dat hij zelf bedrogen wordt. Hij is degene die bestolen wordt, waardoor de deal die hij gesloten heeft hem niks oplevert, maar zelfs een deel van zijn vlees doet verliezen. Dat is het tegenovergestelde van wat hij verwacht had toen hij deze afspraak maakte. Het is voor hem echter onmogelijk om nog iets te veranderen aan de uitkomst, want het bekendmaken van deze actie levert hem alleen maar schande op. Hij is dus slachtoffer van zijn eigen slechte gedrag en krijgt wat hij verdient.

Bevindingen naar aanleiding van Kramers methode in *Mooi vies, knap lelijk*⁷⁶

In *Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert* is sprake van een verhaallijn rond voedsel en ik verwachtte daarom uit de categorie lijfelikheden gevallen van 'het hongerende en etende kluchtenlijf' tegen te komen. Het verhaal draait echter meer om de hebzucht van de priester en de slinkse wijze waarop de jongeman een list verzint om de priester aan die hebzucht toe te laten geven dan om het voedsel zelf. Deze list gaat dan ook niet gepaard met uitgebreide beschrijvingen van honger of het voedsel zelf. Er wordt over het spek gesproken als 'twe vette baecken' (regel 48), 'twe vette baken die beyde waren van goeder smaken' (regel 93), 'wat een goeder vetter baeck is dit' (regel 173) en 'dese is vetter dan die mijn!' (regel 187). Stuk voor stuk zijn dit geen groteske beschrijvingen, maar wellicht zijn ze met een beetje kunst- en vliegwerk wel in te delen bij de *eetbare rekwisieten*, omdat de zijden spek een erg belangrijk onderdeel van de list en daarmee de gehele versvertelling zijn. Zonder het spek zou de transactie tussen de jongeman en de priester immers niet eens plaatsgevonden hebben.

⁷⁶ Voor de bespreking van deze methodische benadering verwijs ik naar paragraaf 4.3 (p. 16) van mijn theoretisch kader.

Samenvatting bevindingen Fred Lodder in *Lachen om list en lust*⁷⁷

Waar het volgens Lodder in eerste instantie lijkt dat dichter Willem van Hildegarsberch deze versvertelling laat draaien om de jongeman die te biecht gaat, gaat het uiteindelijk om de priester die zich door de biecht bewust wordt van zijn eigen slechte gedrag.⁷⁸ De jongeman weet hem door een list toe te laten geven aan zijn hebzucht, hij is zelfs bereid daar simonie voor te plegen. De list bevat een spelelement en heeft daardoor iets weg van een schelmenstreek, wat niet vaak het geval is bij de versvertellingen.⁷⁹ Bij deze list maakt de jongeman misbruik van de priesters bereidheid tot het plegen van simonie. De list heeft verlies van goederen als gevolg voor de priester. De list en de winnaar daarvan, de jongeman, worden door de verteller negatief beoordeeld.⁸⁰ Ook geeft de dichter kritiek op geestelijken die zich schuldig maken aan simonie.⁸¹ Het publiek weet – door de titel – de uitkomst van de gebeurtenissen al, en dit verschil in kennis tussen publiek en priester heeft een komisch effect.⁸² Het publiek weet immers al – voordat de priester daar zelf achterkomt – dat de buit waar hij zo blij mee is, zijn eigen spek is. Het is voor het publiek afwachten tot de priester ontdekt hoe het precies zit. Als hij daarachter gekomen is, kan hij de jongeman niets maken, omdat die geheimhouding bedongen heeft. Bovendien heeft de priester zelf toestemming gegeven voor de diefstal en heeft hij zelf verzuimd te vragen om wiens spek het ging.

Deelconclusie

Er zijn een aantal incongruenties aan te wijzen in *Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert*. Allereerst zit die in het verzoek van de jongeman, het tijdens de biecht vragen om toestemming voor diefstal in plaats van zonden te belijden. Deze incongruentie wordt duidelijk tekstueel gemarkeerd door de lach van de priester. Toch gaat de priester later maar al te graag op het verzoek in, waarmee hij een norm overschrijdt. Hij pleegt simonie om toe te geven aan zijn slechte eigenschap – en een van de zeven hoofdzonden – hebzucht. Dat er een norm overschreden wordt, komt ook tot uiting in het feit dat de priester het voorval stilhoudt om te voorkomen dat er schande van hem gesproken zal worden. De priester wordt uiteindelijk gestraft voor wat hij doet, hij is immers bestolen en kan daarop geen verdere actie ondernemen. Het feit dat hij gestraft wordt voor wat hij zelf fout gedaan heeft, zorgt voor een congruente incongruentie.

Hoewel de hebzucht naar een vette zij spek de rode draad in deze versvertelling vormt, zijn er eigenlijk geen gevallen van het hongerende en etende kluchtenlijf zoals Kramer die onderscheidt in *Mooi vies, knap lelijk* te herkennen. Er is sowieso geen sprake van groteske beschrijvingen van dat voedsel, maar omdat de zijden spek eigenlijk onmisbaar zijn voor de verhaallijn zouden ze met een

⁷⁷ In de samenvattingen in dit hoofdstuk heb ik op basis van het register op p. 230-231 de belangrijkste bevindingen van Fred Lodder over desbetreffende versvertelling op een rijtje gezet. Indien verdere toelichting hiervan wenselijk is, verwijs ik naar *Lachen om list en lust*.

⁷⁸ Lodder 1996, p. 48.

⁷⁹ Lodder 1996, p. 63.

⁸⁰ Lodder 1996, p. 51; 71.

⁸¹ Lodder 1996, p. 91; 146.

⁸² Lodder 1996, p. 46.

beetje creativiteit wel als eetbare rekwisieten gezien kunnen worden. Er is echter geen sprake van een toneeltekst, dus de vraag is of je bij een voordracht door een verteller kan spreken van rekwisieten.

Het vaststellen van de incongruenties in deze versvertelling ging relatief eenvoudig, omdat een en ander gemarkeerd werd in de tekst. De lach van de priester was daarbij de duidelijkste markering. Ook de bevindingen van Fred Lodder in *Lachen om list en lust* zijn een welkome hulp bij het vaststellen en analyseren van de incongruenties. De methode van Femke Kramer levert weinig op, waarschijnlijk omdat *Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert* geen toneeltekst is.

5.2 *Dits van den man die gherne dranc*

Inhoud

Een man vertrekt 's avonds uit de kroeg en belooft zijn drinkebroeders de volgende dag weer terug te komen. Zijn vrouw, die thuis zit, is echter helemaal niet te spreken over zijn eeuwige kroegbezoek en alles wat daarbij komt kijken. Ze reageert haar woede af op de hond, de kat en hun kind, maar blijft op om ook haar man zelf er nog van langs te kunnen geven. Tevens beraamt ze het plan hem de volgende dag samen met twee andere vrouwen in de kroeg te lijf gaan. De man heeft zijn vrouw echter tekeer horen gaan en verstopt zich daarom in de stal tot zij naar bed gaat. Toch gaat hij ook later niet met een gerust hart het huis binnen, hij is bang dat zijn vrouw hem alsnog te lijf gaat. Hij stapt uiteindelijk bij haar in bed, waar hij zijn spijt betuigt en belooft zijn leven te beteren. Na wat gescheld van haar kant begint zijn vrouw te huilen en als hij haar dan ook nog begint te beminnen, bindt de vrouw al helemaal in. De man kan de volgende dag dus zonder problemen zijn rentree in de kroeg maken.

Plaatsing in de cultuurhistorische context⁸³

Dat de man-vrouwverhouding tussen de echtgenoot en zijn vrouw verstoord is in deze versvertelling blijkt vrijwel direct. Het gaat hier echter niet om de omgekeerde verhouding dat de man in plaats van zijn vrouw de huishoudelijke taken uitvoert. Wellicht gaat het hier wel om de strijd om de macht in huis, die voor de man resulteert in het al dan niet bezoeken van de kroeg. Waar de strijd dan ook over gaat, dat het niet bepaald botert tussen man en vrouw moge duidelijk zijn. De man hoort namelijk als hij thuiskomt uit de kroeg dat zijn vrouw verschrikkelijk boos is, vanwege zijn kroegbezoek welteverstaan. Bij gebrek aan haar man, moeten daarom haar hond, kat en kind het ontgelden:

r. 43 Mijn herte es soe vol van moede
...
 Dies moet hi noch wel qualijc varen
 Ende moeten hebben den vierden dach den rede,⁸⁴
...

⁸³ De cultuurhistorische context rond het thema huwelijksproblematiek waar ik hier naar verwijst, schets ik in paragraaf 4.4 (p. 19) van mijn theoretisch kader.

⁸⁴ *Ende moeten hebben den vierden dach den rede* – De vierdendaagse koorts moge hem te pakken nemen. Zie woordverklaring in Kruyskamp 1957, p. 16.

Si stiet den hont in sijn lancken,
...
Si smheet die catte met enen brande,
...
Haer kint sat altoes en creet,
Dat sijt wel seuen werven smheet:
...

De vrouw komt dus over als een kwaadaardig type voor wie haar man bang is, wat wellicht niet onterecht is als hij hoort hoe ze tekeer gaat. De angst van de man wordt onder meer zichtbaar als hij zich in de schuur verstoppt tot zijn vrouw gaat slapen. Maar ook als hij het eenmaal aandurft het huis binnen te gaan, is hij nog bang. Zijn vrouw kan immers nog steeds toeslaan:

r. 138 Voet coude dede hem grote pine
Ende hi soude tfier gaen gereiden,
Maer ghinghe [si] hare al die wile cleiden,
Ic hadde verloren al mine sake,
Noch ic en leefde heden met ghemake,
Want si soude tfechten kieser
Ende ic die vlucht, oft mijn ere verliesen,
Tote dat si nemmeer en scoude;
Dan quamic onder op dat si woude.
Maer wat hi seide, si en woude niet spreken.
Dit dochte hem wesen quade treken
Om van hare te hebbene goet ghetes.
Heefse al heimelike een mes,
Ontcledic mi, ic ben te wille
Sonder were, al swighende stille.

Eenmaal in de slaapkamer, krijgt hij de wind van voren. Dit verbale geweld bevestigt het beeld van de kwade vrouw tegenover een angstige man. Dat kwaad willen doen komt ook tot uiting in het plan dat de vrouw eerder beraamd heeft om haar man de volgende dag te grazen te nemen om hem zijn eer te ontnemen:

r. 110 Ic soude morghen soecken gherne
Mi derder van sterken wiuen,
Soe en mach hi mi niet ontbliuen,
Noch in gheselschap no in gariten.
Ic sal hem maken sijnder eren quite
Ende doen hem leuen met groten scanden,
Maghicken ghecrighen metten handen.

Het principe van eer en de daarmee samenhangende schande was belangrijk in de middeleeuwen. De intentie van de vrouw om haar man zijn eer te doen verliezen getuigt wellicht dus ook van haar kwaadaardige karakter. Bovendien was de vrouw in de middeleeuwse samenleving ondergeschikt aan haar man, wat niet strookt met de plannen die zij met haar man heeft. De woede en plannen van de vrouw zijn echter wel voorstelbaar. Want los van de vraag hoe erg het is dat de man zo vaak in de kroeg te vinden is, staat het feit dat de man zich lijkt te onttrekken aan zijn taak als heer des huizes om brood op de plank te brengen:

r. 65 Dat hi mi doet dit swaer verdriet,
Want hi mi gheen voeder en liet!

...

r. 133 Gheet v nv al folende af,
Ghine laet mi, seitsi, stroe no caf,
No coren no mele, no ghelt te broede.

Op basis van bovenstaande passage ga ik er in het vervolg vanuit dat de woede van de vrouw zeker te rechtvaardigen is. Dat neemt niet weg dat er vraagtekens te plaatsen zijn bij de manier waarop ze daarmee omgaat.

Het komt niet zover dat de vrouw haar kwaadaardige plan ook ten uitvoer brengt. Haar man weet haar immers – nadat hij de wind van voren gekregen heeft – te overtuigen van zijn berouw. En als hij zijn huilende vrouw in zijn armen neemt en met haar de liefde bedrijft, is de lucht helemaal geklaard. Zo kwaadaardig is zij dus misschien toch niet. Of is ze zo op seks belust dat als ze die krijgt, alle andere dingen toch niet meer zo belangrijk zijn? Van – de binnen de literaire huwelijksproblematiek vaak met kwaadaardigheid samenhangende karaktertrek – bazigheid lijkt ook niet echt sprake te zijn. Uit de versvertelling blijkt immers nergens dat de vrouw haar man de baas is. Het lijkt eerder andersom het geval te zijn: de man heeft de strijd om de broek gewonnen, wat hem de mogelijkheid biedt de kroeg te bezoeken zonder daarvoor echt gestraft te worden door zijn vrouw. Ook hier komt het thema van alcoholmisbruik dus ter sprake, waarvan Blockmans en Neijzen zeggen dat het onderbelicht blijft in de literatuur.⁸⁵ In deze versvertelling levert het drankmisbruik van de man hem echter alleen thuis problemen op, die overigens maar van korte duur blijken als hij zijn vrouw eenmaal begint te beminnen.

Bevindingen naar aanleiding van Bouwmeesters incongruentietheorie⁸⁶

De stemming van de vrouw is niet eenduidig in deze versvertelling, wat zorgt voor incongruentie. Ze start – toch wel terecht – woedend, omdat haar man zich (weer eens) in de kroeg ophoudt, daar het geld verbrast en zij de hele dag in de weer geweest is om voor het kind te zorgen:

r. 39 Desen quaden valschen deyn,
Ic woude ic met hem op een pleyn
Mijn leuen mochte setten in waechscalen,
Al soudic metter sielen betalen!
Mijn herte es soe vol van moede
Dat ic dus schede van minen goede
Dat hi nacht ende dah⁸⁷ vergolst!
Ic hebbe al desen dach ghepolst
Om melck te soeckene te minen kinde.
Dat ic doghe dese grote ellende,
Ic ende mijn kint te waren⁸⁸

⁸⁵ Blockmans en Neijzen 1999, p. 274.

⁸⁶ Voor de bespreking van deze theorie verwijst ik naar paragraaf 4.1 (p. 9) van mijn theoretisch kader.

⁸⁷ In Eykman en Lodder: *dach*.

Dies moet hi noch wel qualijc varen
Ende moeten hebben den vierden dach den rede,⁸⁹
Die pape ende die costere mede!

In regel 42 zit ook een kleine incongruentie. De vrouw is namelijk zo boos dat ze haar ziel op het spel wil zetten om haar man te pakken te nemen. Dat is fout, met haar ziel zet ze immers veel te veel op het spel. Nadat ze haar woede botgevierd heeft op haar hond, kat en kind, gaat ze uiteindelijk toch naar bed. Daar beraamt ze het plan haar man de volgende dag in de kroeg te grazen te nemen. Als haar man de slaapkamer binnen is gegaan, verwijt zijn woedende vrouw hem alles wat hij misdaan heeft, zoals het verzaken van zijn verantwoordelijkheid als man des huizes door het geld te verbrassen. Als hij echter zijn spijt betuigt en belooft zijn leven te beteren, verandert haar woede in verdriet:

r. 166 Ende alsoe hulpe mi god, ghi sijt getrouwe.
Oec hebbix in mijn herte rouwe
Dat ic v soe dicke hebbe gheerret
Ende soe langhe hebbe ghemerret
Ende ic saels mi gader hoeden
Voert ane sparen ende vroeden,
Ghelijc dat ghi mi raet al tenen.
Metten seluen ghinc si wenen,
Haren moet die sanc met meneghen trane.⁹⁰

Haar verdriet wordt gestild door de aanrakingen van haar man, waardoor de vrouw uiteindelijk toch nog tevreden eindigt; compleet het tegenovergestelde van hoe ze begon dus:

r. 174 Hi hielt onlanghe sijn cleder ane,
Hi croep onder in dat waerme
Ende nam sijn wijf in sinen aerme;
Daer toe peinsde hi selken lost,
Dat si saen was ghecost
Van meneghe wonderliken waerde,
Die voren schenen van duvels aerde.

Door de spijtbetuiging van en vooral door de seksuele omgang met haar man lijkt de vrouw haar enorme woede over het kroegbezoek en de gevolgen daarvan te vergeten. Deze gemoedsverandering is opvallend, helemaal omdat de vrouw erg overtuigd was van haar gelijk wat betreft de woede jegens haar man. Ze vervloekt hem namelijk een aantal keer en roept daarbij steeds God aan:

r. 128 God gheue v scande, wetti weer huus steet?
...
God gheue v, seitsi, vele quader jare!
...
God gheue v scande uwen hoede!
...
God gheue v een quaet jaer op v hoet!

⁸⁸ Deze versregel ontbreekt in Kruyskamp 1957, daarom heb ik hem overgenomen uit Eykman en Lodder 2002.

⁸⁹ Zie noot 84.

⁹⁰ *Haren moet die sanc met meneghen trane.* – Haar woede stroomde met haar tranen weg. Zie hiervoor de vertaling in Eykman en Lodder 2002, p. 79.

In haar enorme woede is de vrouw zoals gezegd voornemens haar man zijn eer te ontnemen door hem er de volgende dag met hulp van een paar andere vrouwen van langs te geven in de kroeg. Hoewel de woede van de vrouw en daarmee het verlangen naar wraak voorstelbaar is, overschrijdt ze met haar plan wel een norm. De vrouw is immers ondergeschikt aan haar man en haar plannen stroken niet met die ondergeschikte positie. Je zou kunnen stellen dat haar gedrag sowieso weinig 'vrouwelijk' te noemen is: ze wil publiekelijk de confrontatie met haar man aangaan, hem slaan en hem daarmee zijn eer ontnemen. Dat laatste was een grote vernedering, zeker voor mannen, en dat maakt het incongruent. Haar verlangen om wraak te nemen op wat haar man haar misdaan heeft, wringt wellicht ook. Los van het feit dat de vrouw waarschijnlijk meer dan genoeg reden heeft om wraak te nemen, is het lastig om vast te stellen of zij daarmee een norm overschrijdt. De Bijbel is daar bijvoorbeeld al niet eenduidig over, want in het Oude Testament wordt het principe van 'Oog om oog, tand om tand' meermalen gebezigd,⁹¹ maar in het Nieuwe Testament wordt het afgekeurd:

'Jullie hebben gehoord dat er gezegd is: Oog om oog en tand om tand. Maar Ik zeg jullie een zaak niet uit te vechten met iemand die je kwaad heeft gedaan. Maar als iemand jou een klap op je rechterwang geeft, houd hem dan ook de andere voor.'⁹²

Behalve dat op basis van de Bijbel niet gezegd kan worden of wraak al dan niet geoorloofd is, is het vooral moeilijk om te bepalen hoe erg het in de middeleeuwse samenleving gevonden zou zijn dat deze vrouw wraakplannen jegens haar man heeft. Het lijkt er immers op dat ze daarvoor reden zat heeft. Wellicht maken deze verzachtende omstandigheden de normoverschrijding minder ernstig.

Ook vóór de vrouw het plan bedenkt haar man te grazen te nemen, heeft zij gedrag vertoond dat – ondanks de situatie – wringt. In haar woede vloekt ze en geeft ze haar huisdieren en kind ervan langs:

r. 67 Si ghinc gode sere ontdancken,
Si stiet den hont in sijn lancken,
Soe dat hi mochte hebben scande,
Si smee die catte met enen brande,
Soe dat daer die gheinsteren vte stouen;
Si gheliet haer al verscoven,
Sine wiste haer over wien wreken.
Sine conste haer vier niet onsteken,
Haer kint sat altoes en creet,
Dat sijt wel seuen weruen smee:

...

De woede die de vrouw voelt, viert ze bot op haar huisdieren en kind. Deze mishandelingen zijn intuïtief zeker incongruent, met name de mishandeling van het kind. Het feit dat het, evenals de dieren overigens, geenszins schuld heeft aan wat de woede van de vrouw veroorzaakt (het gedrag van de man), maakt de mishandeling sowieso incongruent. De vrouw overschrijdt een norm door haar huisdieren en kind te slaan, maar de vraag is ook weer hoe ernstig deze normoverschrijding bevonden werd. Wat in deze situatie hoe dan ook incongruent is, is het feit dat de moeder haar huilende kind

⁹¹ Zie bijvoorbeeld: Exodus 21:24, Leviticus 24:19 en Deuteronomium 19:21.

⁹² Matteüs 5:38-39.

slaat in plaats van troost. Gevoelsmatig is dat (hopelijk) voor elk weldenkend mens incongruent, maar los daarvan is het incongruent omdat de woede van de moeder versterkt wordt door het huilen van het kind en ze dus door het te slaan het averechtse bereikt van wat ze wil (zie regel 78, waar staat: 'Dat ic v niet ghestillen en can!'): het kind zal door de slaag immers alleen maar harder gaan huilen.

De vrouw wordt door haar gedrag negatief gekarakteriseerd, al bestaat er de reële kans dat zij op begrip kan rekenen vanwege het gedrag van haar man. Die bezat zich in de kroeg, verbrast het geld en laat zijn vrouw alleen thuis achter. Bovendien voldoet hij niet aan zijn taak als man om brood op de plank te brengen. Het negatieve beeld van de man wordt wellicht even verzacht door de angst die hij voor zijn woedende vrouw voelt, maar in het slot komt toch zijn ware aard naar boven. Het gaat hem immers maar om één ding: de kroeg bezoeken. Zijn spijtbetuiging en beloftes om zijn leven te beteren blijken zo hypocriet als wat, want de volgende dag zit hij alweer in de kroeg, precies zoals hij bij zijn vertrek uit diezelfde kroeg aangekondigd heeft:

r. 10 Ic sal hier weder sijn eer dach;
Sulke aaventure mach mi neken,
In come weder van deser weken.

...

r. 190 Hine beide noit al toter noenen,
Hine liep weder int caberet
Ende toende hem al onverlet
Dat hi met ghesonden liue
Ghesceden ware van sinen wiue.

Met zijn blijkbaar ongemeende spijtbetuiging overschrijdt de man de norm van eerlijkheid, hij heeft immers niet echt berouw van zijn gedrag, en het feit dat hij de volgende dag alweer in de kroeg zit, laat zien dat hij ook niet echt van plan geweest is zijn leven te beteren. Een andere markering van het 'foute' gedrag van de man, is wellicht te vinden in het advies dat de verteller aan het slot geeft. Hij geeft de raad om vrouwen uit te laten razen in plaats van het gevecht aan te gaan wanneer mannen hun eer – en rust – willen behouden:

r. 181 Nemmermeer en sal man striden
Daer hijt met eren mach laten liden
Jeghen sijn wijf noch jeghen neghene.
Hi laetse scelden al moeder lene,
Oft hi sal ere ende raste verliesen;
Deen van beiden moet hi kiezen.
Met beidene wan dese man den camp,
Met houeschen worden, maer hi cramp
Int dierste van vare ende na van soenen.

Hiermee neemt de verteller een soort pragmatisch standpunt in, dat het vaak simpelweg het best werkt om je vrouw gewoon te laten razen. Hij gaat hierin echter compleet voorbij aan de vraag of de vrouw wel of geen reden voor haar boosheid heeft. De man in deze versvertelling heeft zijn vrouw inderdaad laten razen, met het gevolg dat hij als winnaar uit de bus komt. Dat hij dat gedaan heeft, kan mijns inziens heel goed markeren dat zijn gedrag niet 'goed' is, omdat er anders waarschijnlijk weinig

reden was voor een tierende vrouw. De kans bestaat echter ook dat de boodschap van de verteller ironisch bedoeld is, maar dat is voor mij als moderne onderzoeker nooit meer te achterhalen.

Dat de man onwenselijk gedrag – jegens zijn vrouw – vertoont en dus ‘fout’ is, staat inmiddels zo goed als vast. Eerder blijkt echter dat ook de vrouw ‘fout’ is. Als ze haar kind slaat, zegt ze namelijk:

r. 77 God gheue hem scande die v wan,
Dat ic v niet ghestillen en can!
Si vlic haer seluen ende den vader mede;
Niet en wetic oft si haren man dede.

In deze passage vervloekt de vrouw de vader van het kind, maar daarbij suggereert de verteller dat dat misschien niet haar eigen man is. De vrouw verwijt haar man – terecht – zijn gedrag, maar is zelf dus wellicht ook niet helemaal van smetten vrij. Dat maakt het gedrag van de vrouw jegens haar man incongruent. De suggestie van haar mogelijke overspel markeert die incongruentie. Er lijkt hier dus sprake van een geval van ‘De pot verwijt de ketel dat hij zwart ziet’. Met haar overspel heeft de vrouw ook een norm overschreden, zoals die bijvoorbeeld gesteld wordt in Deuteronomium 5:18, waar geschreven staat: ‘U zult geen echtbreuk plegen.’ Als een vrouw overspel pleegt, en dat wordt bekend, onteert ze daarmee bovendien niet alleen zichzelf, maar ook haar echtgenoot. Je zou je in het licht van dit verhaal echter af kunnen vragen of het met zo’n man misschien wel logisch is dat de vrouw buiten de spreekwoordelijke pot gepist heeft.

Bevindingen naar aanleiding van Kramers methode in *Mooi vies, knap lelijk*⁹³

Er is sprake van *verbale seks, en voortplanting* als de verteller de seksuele omgang beschrijft waarmee de man zijn eerder nog woedende vrouw ‘temt’. Er wordt hiervoor een vergelijking getrokken met het uitdrijven van de duivel. De seksuele daad wordt niet letterlijk beschreven, maar het publiek kan zich bij deze passage waarschijnlijk een levendige voorstelling maken van wat er gaande was:

r. 174 Hi hielt onlanghe sijn cleder ane,
Hi croep onder in dat waerme
Ende nam sijn wijf in sinen aerme;
Daer toe peinsde hi selken lost,
Dat si saen was ghecost
Van meneghe wonderliken waerde,
Die voren schenen van duvels aerde.

Geweld, in dit geval vooral gebruikt door de vrouw, speelt een aanzienlijke rol in deze versvertelling. De vrouw maakt zich allereerst schuldig aan *voorgenomen geweld*, omdat ze voornemens is haar man de volgende dag onder handen te nemen in de kroeg:

r. 110 Ic soude morghen soecken gherne
Mi derder van sterken wiuen,
Soe en mach hi mi niet ontbliuen,
Noch in gheselschap no in gariten.

⁹³ Voor de bespreking van deze methodische benadering verwijs ik naar paragraaf 4.3 (p. 16) van mijn theoretisch kader.

Ic sal hem maken sijnder eren quite
Ende doen hem leuen met groten scanden,
Maghicken ghecrighen metten handen.

Het blijft echter bij het beramen van dit plan, omdat haar woede uiteindelijk weggenomen wordt door de (weinig oprechte) spijtbetuiging van haar man. Waar het niet bij alleen verbaal geweld blijft, is als de vrouw de woede jegens haar man botviert op haar hond, kat en kind. Hier lijkt sprake van een zogenaamd *vecht- en scheldballet*. In de passage die hieraan voorafging komt de woede van de vrouw tot uiting in verbaal geweld, en pas daarna gebruikt ze fysiek geweld. Wat echter opgemerkt moet worden is dat er hier sprake is van geweld dat beschreven wordt door de verteller en dus niet van een echte handeling. In de situatie die de verteller beschrijft, is natuurlijk wel sprake van een handelend persoon, maar ik weet niet of ik de methode van Kramer zo ver op moet willen rekken dat ik deze passage als vecht- en scheldballet wil bestempelen.

In de passage (regel 67-76) waarin de verteller beschrijft dat de vrouw haar hond, kat en kind slaat, gaat de vertellerstekst over in de directe rede, de spreektekst van de vrouw. Hier lijkt dus wel echt sprake van een *vecht- en scheldballet*, omdat de vrouw terwijl ze het kind slaat zichzelf en de vader van het kind (wie dat dan ook zijn mag) vervloekt:

r. 77 God gheue hem scande die v wan,
Dat ic v niet ghestillen en can!
Si vlic haer seluen ende den vader mede;
Niet en wetic oft si haren man dede.

In de overige gevallen is er alleen sprake van *verbaal geweld*, dat te scharen is onder de taligheid 'gespierde taal'. De vrouw vervloekt haar man meermalen met daarbij steeds verwijzing naar God:

r. 128 God gheue v scande, wetti weer huus steet?
...
God gheue v, seitsi, vele quader jare!
...
God gheue v scande uwen hoede!
...
God gheue v een quaet jaer op v hoet!

Samenvatting bevindingen Fred Lodder in *Lachen om list en lust*⁹⁴

Het komische effect in *Dits van den man die gherne dranc* zit hem vooral in de verwachting die de verteller wekt bij het publiek, er is geen sprake van een list.⁹⁵ Die verwachting is dat de man er flink van langs zal krijgen van zijn vrouw als hij terugkeert uit de kroeg. Het beschrijven van het aftuigen van haar hond, kat én kind draagt daar bijvoorbeeld aan bij, net als de angst van de man waardoor hij zich eerst verstoppt in de schuur en vervolgens bang is om het vuur aan te steken of zich uit te kleden. De ontknoping vindt plaats als het publiek weet hoe de gebeurtenissen af zullen lopen: de man heeft zijn vrouw gepaaid met mooie, maar weinig oprechte woorden, en nog belangrijker: met zijn

⁹⁴ Zie noot 77.

⁹⁵ Lodder 1996, onder meer p. 37; 50.

aanrakingen die haar lust bevredigen.⁹⁶ De man weet zijn eer te behouden en kan de volgende dag, zoals beloofd, weer naar de kroeg.⁹⁷ De verteller sluit in het verlengde daarvan af met een belangrijke raad: mannen moeten hun vrouw uit laten razen als ze hun eer willen behouden.⁹⁸

Deelconclusie

Dits van den man die gherne dranc past bij het thema van de huwelijksproblematiek, omdat er sprake is van een zuipende echtgenoot die zich met zijn gedrag de woede van zijn vrouw op de hals haalt. De vrouw wordt in eerste instantie neergezet als kwaadaardig, tegenover haar angstige man. Die rolverdeling blijft lang gehandhaafd, maar uiteindelijk blijkt de vrouw door de – overigens onoprechte – woorden en vooral liefkozingen van haar man toch in te binden. Van haar voornemen om hem zijn eer te ontnemen door hem in de kroeg te lijf te gaan, is weinig meer over. De man kan de volgende dag gewoon zijn rentree maken in de kroeg en de strijd om de macht is dus toch in zijn voordeel beslist.

De eerste incongruentie is te vinden in de stemming van de vrouw: die gaat van woedend via verdrietig naar tevreden omdat haar lust bevredigd is. In haar woede heeft ze eerst het plan beraamd ‘wraak’ te willen nemen op haar man, ze wil hem zijn eer ontnemen. Ook gebruikt ze fysiek geweld door haar hond, kat en kind te slaan. Daarmee overschrijdt ze normen: wraakgevoelens en de mishandeling van een onschuldig kind bijvoorbeeld. Het is echter onmogelijk om vast te stellen hoe erg deze normoverschrijdingen bevonden werden. Bovendien is het in dezen niet onbelangrijk dat de woede van de vrouw waarschijnlijk volledig terecht is, omdat haar man zich onttrekt aan zijn taak om brood op de plank te brengen. Ook de man overschrijdt een norm als hij berouw toont en belooft zijn leven te beteren. Hij is hierin namelijk niet oprecht, want hij zit de volgende dag wederom in de kroeg. Wat ook incongruent is, is dat de vrouw haar man wil straffen omdat hij ‘slecht’ is, maar dat zij geen haar beter lijkt te zijn. Dat wordt gemarkeerd in de passage waarin zij de vader van het kind vervloekt, van wie de verteller opmerkt dat hij niet weet of ze daarmee haar man bedoelt.

Er zijn een aantal gevallen van Kramers lijfelijk- dan wel taligheden te onderscheiden, met name gericht op geweld. Hierbij moet echter wel opgemerkt worden dat bijvoorbeeld de daadwerkelijke fysieke handelingen van geweld alleen beschreven worden in vertellerstekst en daarmee eigenlijk niet te bestempelen zijn als vecht- en scheldballet.

Al met al zorgt de combinatie van de plaatsing in de context met het beschrijven van de incongruenties voor grip op de tekst, omdat daarin redelijk wat overlap zit. De incongruenties zijn van toepassing op grote en kleine elementen van de tekst, die samen zorgen voor een vrij compleet beeld. De bevindingen van Lodder kunnen hierbij helpen, maar vereisen door zijn weinig gestructureerde methode een aandachtige lezing. De methode van Kramer ten slotte was vooral te gebruiken op het gebied van verbaal en fysiek geweld, waarbij dat laatste echter alleen voorkwam in vertellerstekst omdat er hier geen sprake is van toneel zoals de kluchten waar Kramers methode op gebaseerd is.

⁹⁶ Lodder 1996, p. 56.

⁹⁷ Lodder 1996, p. 56.

⁹⁸ Lodder 1996, p. 147; 161; 174.

5.3 *Van enen man die lach gheborghen in ene scrine*

Inhoud

Een man krijgt lucht van het overspel dat zijn vrouw pleegt en wil haar hierbij op heterdaad betrappen. Hij gaat daarom de kamer binnen, waar zijn vrouw haar minnaar nog net op tijd in een kist heeft kunnen verstoppert. De echtgenoot zegt dat zijn vrouw de vrouw van haar minnaar moet halen, omdat hij ziek in de boomgaard zou liggen. Ze kan natuurlijk niet anders dan die vrouw halen, dus zo geschiedt. Daarop verkracht de echtgenoot de vrouw, bovenop de kist waarin haar man ligt. Ze protesteert hevig en zegt dat haar verkrachter deze daad met de dood zal moeten bekopen. Hij biedt haar echter een sieraad uit de kist aan: haar eigen man. De echtgenoot heeft zijn wraak en stelt uiteindelijk voor om deze actie geheim te houden en als vrienden verder te gaan.

Plaatsing in de cultuurhistorische context⁹⁹

Deze versvertelling past bij het thema van de huwelijksproblematiek omdat er duidelijk iets niet in de haak is binnen het huwelijk tussen de man en zijn overspelige vrouw. Als je de verhaallijn – van de man die zijn vrouw betrapt en daarop wraak neemt – koppelt aan de strijd om de macht in huis, ligt die macht uiteindelijk bij de man. Zijn vrouw was eerder echter degene die de macht had, wat haar de gelegenheid bood overspel te plegen. Dit overspel pleegde ze echter waarschijnlijk vooral omdat ze er plezier aan beleefde, niet zozeer om de macht in handen te hebben. Feit is echter dat ze het overspel in eerste instantie geheim wist te houden, wat volgens mij getuigt van een zekere superieure positie ten opzichte van haar man; ze was – met de nadruk op ‘was’ – hem immers te slim af:

- r. 9 Een wijf hadde enen getrouden man
Te Hasselt in die goede stede;
Gheen goet wijf en trechts haer an.
In ouerspele dat si mesdede.
Si leende lieuer hare lede
Dan potte of pannen, si scuerde node,
Luxurioes was al hare sede,
Si prees bruden naest den brode.

Haar man kreeg dus in eerste instantie hoorntjes opgezet, maar hij blijft geen hoorndrager,¹⁰⁰ want hij gaat wel degelijk actie ondernemen tegen het overspel van zijn vrouw:

- r. 17 Dien goeden man was dat geseit,
Dat sijn wijf dreef ouerspel.
Lange heeft hi daer na lage geleit;
Alse hijt bevant doen wist hijt wel.

Door de list die hij uithaalt, neemt de man wraak op zijn vrouw en haar minnaar. De neiging van zijn vrouw tot meer overspel heeft hij hiermee de kop ingedrukt. Zijn aanpak blijkt succesvol en daarmee is de man-vrouwverhouding binnen hun huwelijk weer zoals die moet zijn. De man heeft de macht,

⁹⁹ De cultuurhistorische context rond het thema huwelijksproblematiek waar ik hier naar verwijst, schets ik in paragraaf 4.4 (p. 19) van mijn theoretisch kader.

¹⁰⁰ Leuker en Roodenberg 1988, p. 61.

want hij bepaalt hoe deze zaak afgehandeld moet worden: de twee stellen moeten als vrienden uit elkaar gaan en verzwijgen wat voorgevallen is:

r. 65 Di goede knape van den huus
Hi sprac: nv makens wi gene gerochte,
Maer laet ons houden voer abuus;
Wi wisselden beide, dat mi dochte
(Hets messelijc wiet horen mochte)
Int spel van onser beiden wiuen.
Gaet thuus te gader, leeft voert sochte
Ende laet ons goede gevriende bliuen.

De 'afpraak' die de man voorstelt, heeft te maken met het verliezen dan wel behouden van eer. Een overspelige vrouw brengt namelijk niet alleen zichzelf te schande, maar doet ook haar man zijn eer verliezen. De man, die hier natuurlijk ook overspelig is geweest, verliest zelf veel minder snel zijn eer als hij overspel pleegt. Zolang niemand echter weet heeft van enig overspel, kan daar ook geen schande van gesproken worden. Daarom stelt de man voor: 'nv makens wi gene gerochte,'¹⁰¹ Het overspel tussen zijn vrouw en haar minnaar is door hem immers met gelijke munt betaald en daarmee staan beide partijen wat hem betreft quitte. Een ieder behoudt zijn eer, en daar lijkt het uiteindelijk toch om te doen.

Bevindingen naar aanleiding van Bouwmeesters incongruentietheorie¹⁰²

Het gaat in deze versvertelling natuurlijk om het overspel dat de vrouw pleegt. Daarmee overschrijdt zij een norm, omdat bijvoorbeeld in de Bijbel gesteld wordt dat er geen overspel gepleegd mag worden.¹⁰³ Met haar overspel verliest haar man zijn eer. Hier is dus sprake van incongruentie, die gemarkeerd wordt in de woede van de man als hij haar op heterdaad betrapt:

r. 20 Alse hijt bevant doen wist hijt wel.
Thuuswert quam hi gram ende fel
Ende sloech op sine doere met enen hamere;
Sijn wijf hadde doe ghespelt haer spel
Met haren lieue in haer camere.

Ook in de beschrijving die de verteller van de vrouw geeft, klinkt afkeuring van haar gedrag door. Hij zegt bijvoorbeeld dat de vrouw liever haar lichaam ter beschikking stelt dan haar potten en pannen. Hij doelt er daarmee op dat zij een slechte huisvrouw is; ze is wellustig en verzuimt de – aan de vrouw toebehorende – huishoudelijke taken zoals schoonmaken te doen:

r. 13 Si leende lieuer hare lede
Dan potte of pannen, si scuerde node,
Luxurioes was al hare sede,
Si prees bruden naest den brode.

¹⁰¹ *Van enen man die lach gheborghen in ene scrine*, r. 66. Betekenis in Kruyskamp 1957, p. 35: Laten wij er geen drukte over maken.

¹⁰² Voor de bespreking van deze theorie verwijs ik naar paragraaf 4.1 (p. 9) van mijn theoretisch kader.

¹⁰³ Zie bijvoorbeeld Deuteronomium 5:18.

Als wraak overtreedt de man dezelfde norm, want ook hij pleegt overspel door de vrouw van de minnaar van zijn echtgenote te verkrachten:

r. 48 Hy ghincse bruden op die scrine.

Aan overspel dat door de man gepleegd werd, werd in de middeleeuwse samenleving echter minder zwaar getild dan wanneer de vrouw overspelig was. Het ligt in de lijn der verwachting dat dat principe hier ook opgaat. Het is echter onmogelijk om vast te stellen hoe ernstig de normoverschrijding van de verschillende partijen bevonden werd. Dat er een norm geschonden is, staat echter vast.

Zoals gezegd neemt de man wraak door ook 'overspel' te plegen, hij verkracht immers de vrouw van de minnaar van zijn vrouw. Hier is dus het principe 'Oog om oog, tand om tand' van toepassing. Dit principe komt in de Bijbel voor, maar zoals gezegd spreken het Oude en het Nieuwe Testament elkaar tegen. In Leviticus 24:19 staat bijvoorbeeld het volgende:

'Wie een volksgenoot letsel toebrengt, moet zelf ondergaan wat hij de ander aandeed: een wond voor een wond, een oog voor een oog, een tand voor een tand. Het letsel dat hij de ander toebracht, moet hij zelf ondergaan.'

In het Nieuwe Testament staat echter juist dat kwaad niet met kwaad vergolden moet worden.¹⁰⁴ De kans bestaat dat ook in de middeleeuwse samenleving verschillende opvattingen over wraak bestonden, wat het moeilijk maakt deze normoverschrijding vast te stellen. Het feit dat het in de middeleeuwse rechtspraak gebruikelijk was dat dieven hun hand afgehakt werd,¹⁰⁵ zou bijvoorbeeld pleiten voor het 'Oog om oog, tand om tandprincipe'. Het is evident dat het overspel in deze versvertelling met gelijke munt terugbetaald wordt, zoals ook in het begin van de versvertelling als een soort wijze les aangekondigd wordt:

r. 1 Voerdachticheit es altoes goet,
Soe waer men arch met arghe loent.
Eest boerde of ernst of hoe ment doet,
Diet ierst beghint blijft dic gehoent.

Over het principe van kwaad met kwaad vergelden wordt gezegd dat degene die daarmee begint, dikwijls toch te schande gemaakt wordt. Dat hoeft echter niet te betekenen dat de verteller wraak afkeurt, hij raadt het slechts af vanwege de kans op een slechte afloop. Deze passage biedt dus ook geen oplossing voor het vaststellen van een eventuele normoverschrijding. Ten eerste is dus niet met zekerheid vast te stellen dat er een norm geschonden wordt en ten tweede is de vraag die in het verlengde daarvan ligt: Hoe erg werd het bevonden als er inderdaad wraak genomen werd?

Je zou kunnen stellen dat de man een goede reden heeft om wraak te nemen op zijn vrouw en haar minnaar. Bij de manier waarop hij dat doet, zou je echter vraagtekens kunnen plaatsen. De overtreding van het overspel wordt immers in plaats van met een juridische procedure 'opgelost' met een

¹⁰⁴ Matteüs 5:38-39.

¹⁰⁵ Een verwijzing daarnaar is bijvoorbeeld te vinden in *Die Hexe* waarin een afgehakte dievenhand voorkomt.

verkrachting.¹⁰⁶ De vraag is echter wel hoe vaak het bij overspel überhaupt tot een juridische veroordeling kwam. Wat in de afhandeling van het overspel in deze versvertelling dan ook vooral wringt, is mijns inziens de 'rol' van de vrouw van de minnaar. Zij wordt verkracht als wraak op haar man en diens minnares, hierbij wordt ze als willoos ding behandeld om de list te kunnen laten slagen. Ze is daarmee mijns inziens een onschuldige slachtoffer, want er is in de tekst geen enkele aanwijzing te vinden dat zij ook maar enige schuld heeft aan het overspel van haar man. Deze incongruentie wordt volgens mij dan ook gemarkeerd in het tegenstribbelen van de vrouw:

r. 45 Daer ginghen si onder hem bede ruten¹⁰⁷,
Hi creghse te wille, al deedt hem pine¹⁰⁸;
Nu hoert hier waer ene grote clute:
Hy ghincse bruden op die scrine.
...
Die vrouwe ginc maken groot gescille¹⁰⁹
Ende swoer, si soude hem doen nemen dleuen.

Een kanttekening hierbij is dat mijn interpretatie van deze verkrachting gekleurd wordt door mijn eigen moderne visie. Toch denk ik dat in het tegenstribbelen van de vrouw voldoende gemarkeerd wordt dat er iets wringt in deze afhandeling van het eerder gepleegde overspel. Omdat echter ook hier onmogelijk vast te stellen is hoe de slachtofferrol van de vrouw beoordeeld moet worden, is deze incongruentie niet met zekerheid vast te stellen. Dat wordt nog eens versterkt door de hierboven beschreven moeilijkheid van de normoverschrijdingen bij overspel en wraak, die onlosmakelijk verbonden zijn met deze verkrachting.

De vrouw wenst haar verkrachter dood, maar hij reageert hierop door haar een 'juwelken'¹¹⁰ te beloven. Deze uitspraak is voor meerdere interpretaties vatbaar, omdat er gesuggereerd wordt dat het om iets kostbaars gaat. De vrouw gaat daar dan ook vanuit, want blijkbaar is het een tegenvaller dat die kostbaarheid uiteindelijk haar eigen man blijkt te zijn:

r. 55 Hi sprac: eer ghi gaet over de zille,
Salic v een juwelken geuen.
Hij nam die slotel (si moest gedogen,
Sijns selfs wijf, si en dorste clagen),
Hi leide die vrouwen ende ginc haer togen,
Int scrine ocht haer iet mochte behagen,
Enech juwel dat si woude dragen.
Haer selfs man dien vant si daer in;
Rouwelijc si elc op andren saghen.
Si sprac: bedroeft si dit gewin.¹¹¹

¹⁰⁶ Lodder 1996, p. 167.

¹⁰⁷ *ruten* – worstelen. Zie woordverklaringen in Kruyskamp 1957, p. 34.

¹⁰⁸ *deedt hem pine* – kostte het hem moeite. Zie woordverklaring in Kruyskamp 1957, p. 34.

¹⁰⁹ *gescille* – ruzie. Zie woordverklaring in Kruyskamp 1957, p. 34.

¹¹⁰ *juwelken* – kostbaarheid. Zie hiervoor *MNW*, lemma 'juweel'.

¹¹¹ *bedroeft si dit gewin*. – zo'n geschenk is alleen reden tot droefheid. Zie woordverklaring in Kruyskamp 1957, p. 35.

De uitspraak dat de vrouw dit geschenk liever niet had gehad, is ook incongruent vanwege de dubbelzinnigheid ervan. Wilde ze dit geschenk liever niet ontvangen omdat haar man haar misschien toch niet zo kostbaar is als je zou verwachten? Of uit ze hiermee haar onvrede over de hele situatie van overspel en verkrachting, die als uitkomst heeft dat ze haar man ‘terugkrijgt’? Hoewel de eerste interpretatie een mogelijkheid is, lijkt de tweede me waarschijnlijker omdat de vrouw bij het ontdekken van haar man waarschijnlijk inziet dat haar verkrachting een vergelding geweest is. Bij het aanbieden van het ‘juwelken’ wringt ten slotte nog iets anders. Je zou namelijk kunnen stellen dat de man haar hiermee als hoer behandelt, omdat hij haar betaalt voor haar diensten.

In *Het boek van Sidrac* stelt koning Bottus de vraag wat een man moet doen als zijn vrouw overspel pleegt.¹¹² Het antwoord van Sidrac is dat een man hier niets aan moet doen, hij moet het geheim houden om ieders eer te bewaren. In zekere zin overschrijdt de man in *Van enen man die lach gheborghen in ene scrine* dit advies door wraak te nemen. Hij laat het overspel immers niet ‘gewoon’ passeren, maar neemt actief wraak. Met deze wraak stopt hij echter het overspel, waardoor de kans op eerverlies in de toekomst sowieso verdwenen is. Het enige wat hem rest is het reeds gepleegde overspel geheimhouden en dat is precies wat hij doet. De eventuele normoverschrijding door toch aandacht te besteden aan het overspel was daarmee maar tijdelijk. Door het hele voorval geheim te houden, kan er immers geen schande van gesproken worden en is er dus voor alle partijen behoud van eer.

Is er tot slot ook een incongruentie te herkennen in de manier waarop de overspelige vrouw reageert op het bevel van haar man om de vrouw van haar minnaar te gaan halen, omdat deze ziek in de boomgaard zou liggen? Heel zwart-wit gezien is het immers onlogisch dat ze aan dit verzoek gehoor geeft, omdat ze heel goed weet dat die man niet in de boomgaard kán liggen. Ze heeft hem immers net zelf in een kist verstopt om haar overspel geheim te houden. Om diezelfde reden is het compleet logisch dat ze – na wat tegenstand – doet alsof ze van niets weet en gehoor geeft aan het bevel van haar man. Ze wil immers niet dat haar overspel ontdekt wordt, wat wel gebeurt als zij zegt dat de man niet in de boomgaard, maar in de kist ligt. De vrouw zit hier in ieder geval in tweestrijd, omdat hoe dan ook uit zal komen dat haar minnaar in de kist verstopt is:

r. 28 In die camere quam die waert;
Hi sprac: Lief, loept metter vaert,
Ghi moet mi halen des mans wijf,
Hi leit soe siec in onsen bogaert,
Ic moetse spreken sonder blijf.
Al op die scrine ghinc hi sitten
Daer dander man in lach geborgen.
Twijf deedt node metter hitten,

¹¹² *Het boek van Sidrac* [337].

Si sprac: Lief minne, beidt¹¹³ tot morgen.
Haer herte was vol van sorgen;
Haer weder paertie moesse halen,
Want hi haer node hadde geborgen
Daer mede hi haer nv sal betalen.¹¹⁴

De enige die deze frictie echter op kan merken, is het publiek. Het is daarmee dan ook eerder een geval van dramatische ironie dan dat er sprake is van incongruentie. Dat blijkt ook uit de laatste twee zinnen van bovenstaande passage, waarin de verteller het publiek vertelt dat de man in de kist de borgsom is.

Bevindingen naar aanleiding van Kramers methode in *Mooi vies, knap lelijk*¹¹⁵

Deze versvertelling bevat volgens mij geen lijfelijk- en taligheden uit Kramers studie. Met het nodige kunst- en vliegwerk is de verkrachting van de vrouw van de overspelige echtgenoot te scharen onder het *sollen met lichamen*, een subcategorie van 'het mishandelende en mishandelde kluchtenlijf'. Haar lichaam wordt als een soort willoos ding behandeld omdat volledig voorbijgegaan wordt aan haar protesten en de enige reden voor haar verkrachting is dat haar verkrachter wraak wil nemen op zijn overspelige echtgenote en haar minnaar.

Samenvatting bevindingen Fred Lodder in *Lachen om list en lust*¹¹⁶

De versvertelling *Van enen man die lach gheborghen in ene scrine* wordt aangekondigd als 'boerde' en 'clute', wat een bepaalde luisterhouding bij het publiek bewerkstelligt.¹¹⁷ Het draait in dit verhaal om de driehoeksverhouding tussen een man, zijn overspelige vrouw en haar minnaar. Om wraak te nemen op die laatste twee, verkracht de man de vrouw van de minnaar. Hiermee pareert hij de – vaker gebruikte – list van zijn vrouw om haar minnaar te verstoppen. De vrouw kan immers niet anders dan gehoor geven aan de oproep van haar man om de vrouw van haar minnaar te gaan halen, omdat hij ziek in de boomgaard zou liggen.¹¹⁸ De echtgenoot is zijn vrouw dus te slim af en neemt wraak op haar en haar minnaar door diens vrouw te verkrachten bovenop de kist waar hij in verstoopt zit. Hij vergeldt kwaad met kwaad, zoals in het begin door de verteller aangekondigd wordt. De verteller wekt sympathie voor hem op, tegenover antipathie voor zijn overspelige echtgenote die nogal op (buitenechtelijke) seks belust is, maar niet gewiekst genoeg is om haar overspel geheim te houden.¹¹⁹ De ontknoping zit hem niet in de vraag of de man wraak zal nemen, maar hoe hij dat zal doen.¹²⁰ Om zijn list te laten slagen gebruikt de man een leugenverhaal, dat hij op het juiste moment vertelt. De

¹¹³ *beidt* – wacht. Zie *MNW*, lemma 'beiden'.

¹¹⁴ *Want hi haer node hadde geborgen // Daer mede hi haer nv sal betalen.* – In die kist zat de borgsom verborgen // Waarmee haar man die vrouw zou betalen. Zie vertaling in Eykman en Lodder 2002, p. 103.

¹¹⁵ Voor de bespreking van deze methodische benadering verwijs ik naar paragraaf 4.3 (p. 16) van mijn theoretisch kader.

¹¹⁶ Zie noot 77.

¹¹⁷ Lodder 1996, p. 47.

¹¹⁸ Lodder 1996, p. 58.

¹¹⁹ Lodder 1996, p. 50-51.

¹²⁰ Lodder 1996, p. 54.

seksuele losbandigheid van zijn vrouw wordt afgestraft, en hij wordt neergezet als een man die het overspel de kop in kan drukken.¹²¹

Deelconclusie

De komische versvertelling *Van enen man die lach gheborghen in ene scrine* is te plaatsen in de cultuurhistorische context vanwege de strijd om de macht in huis, die de vrouw in eerste instantie de mogelijkheid gaf overspel te plegen, omdat ze haar man – weliswaar tijdelijk – te slim af was. De man bleek echter met een succesvolle list de macht terug te krijgen en daarmee het overspel te stoppen. Ook het in de middeleeuwen zeer belangrijke concept van ‘eerbehoud’ komt daarbij naar voren. Na de verkrachting van de vrouw van de minnaar stelt de man immers voor geen ruchtbaarheid te geven aan het hele voorval, zodat er ook geen schande gesproken kan worden van het tweeledige overspel.

Er zijn op verschillende niveaus incongruenties aan te wijzen, bijvoorbeeld in de manier waarop het overspel van de vrouw en haar minnaar bestraft wordt. In plaats van dat via een juridische procedure te doen, wordt kwaad met kwaad vergolden en wordt de vrouw van de minnaar verkracht bovenop de kist waarin haar man verstopt zit. Met het overspel en de verkrachting worden normen overschreden. Wat ook wringt is dat de vrouw van de minnaar een onschuldig slachtoffer is van de list van de man, ze wordt gebruikt als willoos object om wraak te kunnen nemen. De vraag is of er met de wraak ook een norm overschreden wordt. Bij alle gevallen kan daarnaast de kanttekening geplaatst worden dat niet vast te stellen is hoe erg de normoverschrijding bevonden werd.

Er zijn eigenlijk geen lijfelijk- dan wel taligheden zoals Femke Kramer die onderscheidt te herkennen in deze versvertelling. Alleen als je sollen met lichamen heel ruim opvat, is de verkrachting daaronder te scharen.

Het draait in deze versvertelling natuurlijk om de wraak van de man op zijn overspelige echtgenote en haar minnaar, die ten koste gaat van de vrouw van de minnaar. De man gebruikt hiervoor een tegenlist waarmee hij de list van zijn vrouw pareert. De bevindingen van Fred Lodder zijn te koppelen aan de incongruenties in de tekst, die echter niet allemaal even eenduidig zijn vanwege het feit dat niet vast te stellen is hoeveel belang er gehecht werd aan de gestelde normen.

5.4 *Van Lacarise den katijf die een ander sach bruden sijn wijf*

Inhoud

Machtelt, de vrouw van Lacarise, ziet de pastoor wel zitten en laat hem bij haar langskomen. Beiden zijn vol verlangen, maar dan komt Lacarise onverwacht weer thuis. Zijn vrouw en de pastoor maken hem wijs dat hij dood is. Ze leggen hem op een baar, maar hij kan door het laken waarmee hij bedekt is zien dat zijn vrouw en de pastoor gemeenschap hebben. Als hij zich er echter mee bemoeit, vertelt de pastoor hem dat doden niet kunnen zien en dus sluit Lacarise zijn ogen.

¹²¹ Lodder 1996, p. 170.

Plaatsing in de cultuurhistorische context¹²²

De komische versvertelling *Van Lacarise den katijf die een ander sach bruden sijn wijf* verhaalt, zoals de titel al verklapt, over Lacarise die zijn vrouw overspel ziet plegen. Lacarise is een hoorndrager, want hij doet niets aan dit overspel. Sterker nog, hij is er getuige van en laat zich vervolgens wijsmaken dat hij dit niet kan zien, omdat hij dood is en doden niet kunnen zien. Ook wordt Lacarise in de titel al getypeerd als ‘katijf’, wat sukkel kan betekenen.¹²³ De typering van Lacarise als domme, lelijke en oude sukkel komt op meerdere plekken terug:

- r. 8 hi was aelwerech¹²⁴ ende onwijs.
...
r. 23 Lacarijs was sot ende onghier¹²⁵.
...
r. 76 Die pape sprac na dat
totten ouden sot mettien:
...
r. 85 Des hadde die pape goeden ghile
dat die kertijf¹²⁶ op die wile
waende hebben gheweest doot,
...
r. 89 Die man was dul¹²⁷ ende onghieleert;
...

De domheid van Lacarise wordt natuurlijk nog eens benadrukt door het feit dat hij zich aan laat praten dat hij dood is. Er is hier dus sprake van een domme, oude man met een hoogstwaarschijnlijk jongere en kwaadaardige vrouw. Dat kwaadaardige zit hem hier niet in fysieke maar mentale mishandeling, de vrouw maakt immers – samen met de pastoor – wel degelijk misbruik van zijn domheid. Deze vrouw bedriegt haar man en moet dus als een ‘quaet wijf’ gezien worden, waar de verteller in het slot aandacht aan besteedt:

- r. 97 Een quaet wijf moet pleghen haer nature,
al waerse besloten in enen muere.

Deze foute vrouw lijkt overigens ook haar taak als vrouw om voor het eten te zorgen te verzuimen, Lacarise verwijt haar immers bij thuiskomt dat er nog geen eten is:

- r. 19 comende ter seluer vren
Lacarise van sinen ghebueren.
Sine riepen niet, des haddi nijt,
nochtan waest op detentijt.
Lacarijs was sot ende onghier.
Ver Machtelt, seiti, wat sittie hier?
Wael op ende wilt ghereiden deten!

¹²² De cultuurhistorische context rond het thema huwelijksproblematiek waar ik hier naar verwijst, schets ik in paragraaf 4.4 (p. 19) van mijn theoretisch kader.

¹²³ Zie hiervoor de woordverklaring in Kruyskamp 1957, p. 58.

¹²⁴ *aelwerech* – simpel, onnoz. Zie hiervoor de woordverklaring in Kruyskamp 1957, p. 58.

¹²⁵ *onghier* – weezinwekkend. Zie hiervoor de woordverklaring in Kruyskamp 1957, p. 58.

¹²⁶ In Eykman en Lodder 2002: *keitijf*.

¹²⁷ *dul* – dwaas. Zie hiervoor de woordverklaring in Kruyskamp 1957, p. 61.

De typische man-vrouwverhouding zoals die voorkwam bij het literaire thema van de huwelijksproblematiek is dus goed te herkennen in deze versvertelling. Het gaat daarbij uiteindelijk om de strijd om de macht in huis. De winnaar daarvan is hier duidelijk de vrouw, want zij heeft dankzij de domheid van haar man alle gelegenheid om te genieten van haar overspel met de pastoor. Als dit overspel bekend zou worden, verspeelt Lacarises vrouw daar bovendien haar eigen eer en die van haar man mee. En ook van de pastoor zal dan schande gesproken worden.

Bevindingen naar aanleiding van Bouwmeesters incongruentietheorie¹²⁸

De verhouding tussen Lacarise en zijn vrouw is incongruent. In plaats van dat de man de baas is, domineert de vrouw hier haar domme en sullige echtgenoot, ze weet hem immers – samen met de pastoor – wijs te maken dat hij dood is:

r. 27 Doen sprac die vrouwe met erren sinnen:
Lacarijs, lieue minne,
welc duuel brachte v hier?
ende hoe leelec sijn v de lier!
Ghi sijt valu ende bleec;
mi dunct dat hi v gheleec
de man die men gisteren leide in baren.
Met rechte magic mi vervaren!
mijn man es doot, al en weetijs niet!
Siet pape, hoe die katijf siet
ende hoe onghedaen hi sit!
Die pape seide: bi mire wit,
en holpe niet al dademen lauen;
morghen salicken gherne grauen.
Lacarijs sprac: dits wonder groot!
ic hore ende ghi maect mi doot,
ende ic sie met minen oeghen.
Ver Machtelt sprac: wildijt ghedoghen,
ghi sijt doot, dat wetic wel.
Ay lieue vrouwe, sone doet niet el
dan ghi mi dect metter baer cleede,
oftic vander [erden] schede
ende doet die liede comen te like,
beide aerme ende rike.

De vrouw maakt misbruik van haar man, ze liegt hem voor dat hij dood is. Met die leugen overschrijdt ze een norm, die ook in de Bijbel gesteld wordt: 'U mag elkaar niet bestelen, niet beliegen en niet bedriegen.'¹²⁹ Door haar leugen kan ze haar man bedriegen, en ook met haar overspel overschrijdt ze een norm. Die norm wordt bijvoorbeeld in de Bijbel gesteld,¹³⁰ maar komt ook voor in middeleeuwse teksten, zoals *Het boek van Sidrac* waarin overspeligen als volgt worden omschreven:

¹²⁸ Voor de bespreking van deze theorie verwijs ik naar paragraaf 4.1 (p. 9) van mijn theoretisch kader.

¹²⁹ Leviticus 19:11.

¹³⁰ Zie bijvoorbeeld Deuteronomium 5:18.

'Want alle die manne die liggen by anders mans wive sijn honde ende arger dan honde. Ende alle die wive die hem geven tote enen anderen man dan tote haren wettegen man, die sijn gelijc der stinckender corren die de honde verslinden.'¹³¹

Ook de pastoor maakt zich schuldig aan normoverschrijding. Hij helpt Machtelt haar man te bedriegen. Samen misleiden ze hem, wat hun de mogelijkheid biedt gemeenschap te hebben. Behalve dat de pastoor dus de norm van eerlijkheid overschrijdt door de leugens van Lacarises vrouw te voeden en zelf leugens te vertellen, lijkt zijn gedrag me sowieso incongruent vanwege zijn positie als geestelijke. Van een man Gods zou je immers verwachten dat hij een getrouwde vrouw afwijst en zeker niet met haar naar bed gaat, terwijl haar man zogenaamd dood onder een laken ligt. Die incongruentie wordt gemarkeerd in wat Lacarise zegt als hij getuige is van het overspel. Hij zegt namelijk dat de pastoor het zou moeten ontgelden als Lacarise nog geleefd had:

r. 69 Lacarijs sprac: bi mire wet,
pape, ghy gonct int bordeel bet.
Es v die duuel in v lijf
ende hoe ghebaerdi op mijn wijf?
Ghi doet onwet ende onsede.
Leefdic als ic gisteren dede,
ghi soudt ontgelden dit rabat¹³².

Zoals gezegd wordt Lacarise getypeerd als een oude, domme sukkel, waar zijn vrouw gretig misbruik van maakt. Als Lacarise thuiskomt en zijn vrouw met de pastoor vindt, maken die twee hem wijs dat hij dood is, en onnozel als hij is, stemt hij ermee in onder een laken op de baar te gaan liggen. Als hij begint te protesteren omdat hij vanonder dat laken zijn vrouw gemeenschap ziet hebben met de pastoor, wordt hem wederom verteld dat hij dood is en dat hij dus niet kan zien. Ook hier schikt Lacarise zich naar. Deze twee situaties zijn incongruent, omdat het onvoorstelbaar is dat iemand wijsgemaakt kan worden dat hij dood is en hij dus 'voor dood' op een lijkbaar gaat liggen. Het is al helemaal niet voor te stellen dat iemand zich dat een tweede keer laat wijsmaken, als hij zijn vrouw zojuist overspel heeft zien plegen. De onwaarschijnlijkheid van Lacarises gedrag wordt gemarkeerd in de lach van zijn vrouw en de pastoor nadat Lacarise op de lijkbaar is gaan liggen:

r. 58 Doen loech dat hare thouet swoer¹³³
die vrouwe entie pape mede,
om dat hi strecte sine lede.

Door de bestudering van Ladders bevindingen over *Van Lacarise den katijf die een ander sach bruden sijn wijf* werd ik gewezen op het gebruik van conventies en motieven uit andere genres. Volgens mij zorgt dat in deze versvertelling namelijk voor incongruentie. De geschiedenis van Lacarise wordt door de verteller in de epiloog *aangeduid als vita*, een levensverhaal. Die term kan echter ook gebruikt

¹³¹ *Het boek van Sidrac* [337].

¹³² *rabat* – uitspatting. Zie woordverklaring in Kruyskamp 1957, p. 60.

¹³³ *swoer* – pijn deed. Zie woordverklaring in Kruyskamp 1957, p. 60.

worden voor een heiligenleven dat volgens een vast model geschreven werd na de dood van een heilige.¹³⁴ In de versvertelling over Lacarise zijn een aantal vaste elementen uit de hagiografie te herkennen, maar op zo'n manier dat ze juist benadrukken dat Lacarise alles behalve een heilige is, wat zorgt voor een komisch effect. Allereerst gebeuren er *wonderen* rond zo'n heilige, zo ook bij Lacarise. Het is namelijk een wonder dat hij dood is, maar dat zijn zintuigen nog functioneren:

r. 41 Lacarijs sprac: dits wonder groot!
ic hore ende ghi maect mi doot,
ende ic sie met minen oeghen.

De ironie spat hier natuurlijk vanaf, want iedereen (lees: zijn vrouw, de pastoor en het publiek) weet dat hij niet dood is en dat er dus ook absoluut geen sprake is van een wonder, zoals hij het zelf wel noemt. Een ander vast element in een vita is het *beschrijven van het lijden en de marteldood* van de heilige. Daar wringt het al bij Lacarise, want hij heeft naar eigen zeggen niet geleden:

r. 51 Nochtan eest scande dat men mi sal
grauen ende ic soe lettelt qual¹³⁵.

Daarnaast wordt Lacarises status als non-heilige bevestigd door de mate waarin hij de deugd *kuisheid beoefent*. Hij is heel kuis, want hij ziet het overspel tussen zijn vrouw en de pastoor onbewogen aan en sluit er zelfs zijn ogen voor. Dat is echter niet omdat hij zo kuis is, maar simpelweg omdat hij zo dom is zich aan te laten praten dat hij als dode niets ziet en stil moet liggen:

r. 78 Lacarijs, ghine sout niet sien,
luct v oghen al in een
ende lict stille als een molensteen;
si pleghens die liggen in baren.
Ghi mocht ons lieden vervaren.
Doen hem die pape dus sprac toe,
Lacarijs sprac: pape, ic doe.

Tot slot wordt Lacarise, net als dat bij heiligen het geval is, getypeerd als *iemand die anders is dan anderen*. Lacarise onderscheidt zich met zijn domheid echter niet op een positieve manier:

r. 89 Die man was dul ende ongheleert;
nv eest tfolc anders bekeert;
men vint nv luttel lieden soe dul.

De verwijzingen naar elementen uit de hagiografie maken het personage Lacarise steeds opnieuw belachelijk, wat de typering als domme sukkel benadrukt. De uitwerkingen van die elementen zijn mijns inziens incongruenties, omdat ze het tegenovergestelde betekenen van wat beoogd wordt. Je zou in plaats daarvan ook kunnen stellen dat de hele levensbeschrijving één incongruentie vormt, omdat die als geheel het effect heeft Lacarise juist als non-heilige neer te zetten.

Eenzelfde soort incongruentie is aan te wijzen in de naamgeving van Lacarise.¹³⁶ De naam Lacarise is namelijk een verwijzing naar de Bijbelse Lazarus die in Johannes 11 door Jezus opgewekt werd uit de

¹³⁴ Deze passage is ontleend aan Lodder 1996, p. 39-40.

¹³⁵ *soe lettelt qual* – zo weinig geleden heb. Zie hiervoor woordverklaring in Kruyskamp 1957, p. 59.

¹³⁶ Deze passage is ontleend aan Lodder 1996, p. 144; 166.

dood. Het opwekken uit de dood van Lazarus door Jezus vormt een paradox met het 'dood praten' van Lacarise door zijn vrouw en de pastoor. De vergelijking met het wonder dat Lazarus overkwam, maakt de situatie van Lacarise nog ridiculer, wat mijns inziens voor incongruentie zorgt.

Bevindingen naar aanleiding van Kramers methode in *Mooi vies, knap lelijk*¹³⁷

Hoewel het vooral gaat om de verwickelingen daaromheen, is het 'bruden' in *Van Lacarise den katijf die een ander sach bruden sijn wijf* natuurlijk geen onbelangrijk element. Die daad wordt dusdanig omschreven dat het publiek zich er een levendige voorstelling van kan maken, zoals het geval is bij *verbale seks, en voortplanting* zoals Kramer die subcategorie van 'het expliciete kluchtenlijf' noemt:

r. 65 Ver Machtelt hadde die been
op gheleit ende al in een
lach die pape ende sloech
daer op ende Machtelt loech.

Een andere lijfelijkheid die met een beetje creativiteit te herkennen is, is het *sollen met lichamen*. Het lichaam van Lacarise wordt door zijn vrouw en de pastoor immers eigenlijk als een willoos ding behandeld. Het wordt niet echt mishandeld, maar in zekere zin wordt het wel 'toegetakeld' omdat Lacarise zijn lichaam niet meer mag gebruiken alsof hij leeft. Omdat hij zo dom is te geloven dat hij dood is, mag hij zijn lichaam niet meer zo gebruiken zoals hij zou willen. De pastoor vertelt hem immers dat hij niet mag zien en zich niet mag bewegen:

r. 76 Die pape sprac na dat
totten ouden sot mettien:
Lacarijs, ghine sout niet sien,
luct v oghen al in een
ende lict stillen als een molensteen;
si pleghens die liggen in baren.

Samenvatting bevindingen Fred Lodder in *Lachen om list en lust*¹³⁸

De komische versvertelling *Van Lacarise den katijf die een ander sach bruden sijn wijf* werd volgens Lodder hoogstwaarschijnlijk zonder titel voorgedragen, omdat daarmee de afloop anders al bekend zou zijn.¹³⁹ Het verhaal bestaat uit twee fases met elk een eigen hoogtepunt: hoe redden de vrouw en de pastoor zich uit de situatie als Lacarise hun samenzijn verstoort en hoe kunnen zij vervolgens toch nog de liefde bedrijven?¹⁴⁰ De vrouw van Lacarise maakt gebruik van een list, ze vertelt haar man het leugenverhaal dat hij dood is en door zijn domheid slaagt die list, wat haar de mogelijkheid biedt haar gang te gaan met de pastoor. De domheid van Lacarise wordt benadrukt door hem keer op keer als dom te typeren, waardoor het publiek zich superieur voelt.¹⁴¹ Ook de vrouw wordt getypeerd door de

¹³⁷ Voor de bespreking van deze methodische benadering verwijs ik naar paragraaf 4.3 (p. 16) van mijn theoretisch kader.

¹³⁸ Zie noot 77.

¹³⁹ Lodder 1996, p. 46.

¹⁴⁰ Lodder 1996, p. 54.

¹⁴¹ Lodder 1996, p. 61.

verteller: ze is weliswaar de winnaar, maar wordt negatief getypeerd.¹⁴² De vraag is echter of de tirade van de verteller in het slot over kwade vrouwen serieus bedoeld is.¹⁴³ In de versvertelling zijn verwijzingen te herkennen naar elementen uit de hagiografie.¹⁴⁴ Ook verwijst de naam Lacarise naar Lazarus, maar hiermee wordt een paradox gecreëerd: het opwekken uit de dood versus het dood praten van iemand.¹⁴⁵

Deelconclusie

De 'titelheld' in *Van Lacarise den katijf die een ander sach bruden sijn wijf* is zoals de titel al doet vermoeden, geen held, maar een duidelijke verliezer. Zijn vrouw pleegt overspel met de pastoor waar hij bij ligt, omdat hij zich wijs heeft laten maken dat hij dood is. Behalve dat Lacarises domheid blijkt uit de verhaallijn, wordt hij ook herhaaldelijk als dom getypeerd door de verteller. Er is in deze versvertelling duidelijk sprake van een man-vrouwverhouding die niet klopt: de oude, domme man wordt gedomineerd door zijn jongere vrouw, die daardoor in de gelegenheid is overspel te plegen.

Die verstoorde man-vrouwverhouding is een van de incongruenties die aan te wijzen is. Bovendien zorgt deze verhouding voor andere incongruenties. De vrouw en de pastoor overschrijden beiden normen, ze liegen tegen en bedriegen Lacarise om gemeenschap met elkaar te kunnen hebben. Het gedrag van de pastoor kan – voor zover daar een gradatie in aan te brengen is – als extra normoverschrijdend gezien worden door zijn positie als geestelijke. Waar de gedragingen van de vrouw en pastoor normoverschrijdend zijn, is het gedrag van Lacarise vooral erg onwaarschijnlijk. Het is onvoorstelbaar dat hij zich tweemaal aan laat praten dat hij dood is. Die onwaarschijnlijkheid wordt bovendien gemarkeerd in de lach van zijn vrouw en de pastoor als hij op de lijkbaar gaat liggen. Waar ook incongruenties aan te wijzen zijn, is in de verwijzingen naar de hagiografie en de verwijzing naar de Bijbelse Lazarus. Beide zijn paradoxaal en benadrukken daarmee het domme karakter van Lacarise.

De methode van Femke Kramer zoals ze die uiteenzet in *Mooi vies, knap lelijk* is maar in twee gevallen toepasbaar op deze versvertelling. Beide gevallen zijn lijfelikheden, waarvan het sollen met lichamen ook nog eens redelijk vergezocht is.

Met name de incongruenties zorgen voor grip op de humor in deze tekst. Die incongruenties zijn vast te stellen met behulp van de plaatsing in de context en ook zeker met behulp van de bevindingen van Fred Lodder in *Lachen om list en lust*. De methode van Kramer levert weinig op, wellicht omdat er geen sprake is van een toneeltekst maar van een tekst die door een verteller voorgedragen wordt.

¹⁴² Lodder 1996, p. 51.

¹⁴³ Lodder 1996, p. 152; 172.

¹⁴⁴ Lodder 1996, p. 39-40.

¹⁴⁵ Lodder 1996, p. 144; 166.

6. Bespreking sotternieën

6.1 Die hexe

Inhoud

Machtelt en Luutgaert zijn met elkaar in gesprek over het (financiële) ongeluk dat hen de afgelopen tijd heeft getroffen. Het moet het werk van de duivel zijn en Luutgaert, wiens koe alleen maar water geeft, heeft ook al een vermoeden wie er achter deze hekserij zit: Juliane, die verderop woont en bier verkoopt. De dames besluiten dus samen langs te gaan bij Juliane, waarvan zij weten te vertellen dat ze eerder verbannen is uit Gent. Ze bestellen bier en als Juliane vraagt wat ze verder voor hen kan betekenen, zien de dames hun kans schoon om achter de waarheid te komen. Ze vertellen dat ze graag in het bezit van goederen zouden komen en dat ze gehoord hebben dat ze daarvoor bij Juliane aan het juiste adres zouden zijn. Juliane beaamt dit en met het advies dat ze vervolgens geeft, wordt het vermoeden van Machtelt en Luutgaert bevestigd: Juliane doet aan toverij en heeft hen dus met behulp van die toverkunsten bestolen. De ontmoeting tussen de vrouwen eindigt dan ook met een pak slaag voor Juliane.

Plaatsing in de context

De sotternie *Die hexe* gaat niet over huwelijksproblematiek, maar om dit verhaal goed te kunnen duiden, lijkt het me wenselijk om enige context te schetsen. Ik maak daarvoor gebruik van een studie naar dit werk door Orlanda S.H. Lie.¹⁴⁶ De interpretatie van deze sotternie is namelijk niet eenduidig, wat het lastig maakt de tekst te analyseren. Dat het onderwerp van *Die hexe* iets te maken heeft met tovenarij staat voor de verschillende onderzoekers buiten kijf. Waar er in eerdere onderzoeken echter vanuit gegaan werd dat Juliane wegens die toverpraktijken afgeranseld werd, wordt in recentere onderzoeken juist betoogd dat zij slachtoffer is van haar jaloerse buurvrouwen vanwege haar relatieve welstand. Orlanda Lie zelf betoogt ook dat het in deze sotternie meer lijkt te draaien om de manier waarop Juliane voor haar vermeende toverkunsten gestraft wordt dan om de vraag of zij echt over toverkunsten beschikt. De moraal van *Die hexe* moet dus gezocht worden in de richting van maatschappijkritiek op, zoals Lie zegt: 'de gevaarlijke en ongewenste bijwerkingen van het middeleeuwse geloof aan toverpraktijken.'¹⁴⁷ Aspecten van de cultuurhistorische context zal ik hieronder bespreken als deze nodig zijn om incongruenties te verklaren.

Bevindingen naar aanleiding van Bouwmeesters incongruentietheorie¹⁴⁸

Het vergaat Machtelt en Luutgaert niet al te best. Er zijn twee kippen van Luutgaert doodgebeten door een vos en haar koe geeft in plaats van melk alleen maar water. Ook Machtelt heeft problemen met haar melk, het lukt haar niet er boter van te maken. Machtelt stelt dat er sprake moet zijn van hekserij en Luutgaert denkt dat ze daarin wel eens gelijk kan hebben:

¹⁴⁶ Het volgende stuk ontleen ik dus ook aan Lie 1990.

¹⁴⁷ Lie 1990, p. 219.

¹⁴⁸ Voor de bespreking van deze theorie verwijst ik naar paragraaf 4.1 (p. 9) van mijn theoretisch kader.

- r. 21 Ic wene¹⁴⁹ ghi niet en hebt geloghen.
Met toverie benic bedroghen;
Alsoe, Machtelt, maecht u staen.

Luutgaert maakt dankbaar gebruik van Machtelts vermoeden door direct een schuldige aan te wijzen voor hun problemen: buurvrouw Juliane moet degene zijn die ervoor zorgt dat het hun zo slecht vergaat. De dames besluiten hierop – met een list – verhaal bij haar te gaan halen. Ze vragen haar of Juliana weet hoe ze meer goederen zouden kunnen vergaren, omdat ze gehoord hebben dat zij hen daarbij zou kunnen helpen. Of de vrouwen dat gerucht echt gehoord hebben of dat ze dit zelf verzonnen hebben omwille van de list, komt in de tekst niet naar voren. Op Luutgaerts en Machtelts vraag schiet Juliane direct te hulp met het advies dat ze de hand van een dief moeten bemachtigen waarover negen missen gezongen zijn. Luutgaert en Machtelt zien dit advies als bewijs dat Juliane inderdaad aan tovenarij doet en hen zo bestolen heeft. Ze ranselen haar daarom af:

(Juliane)

- r. 94 Wat, gebuerinnen! mochtic u iet vromen
Met mire const, met minen rade,
Ic ben die ghene, diet gerne dade,
Want u welvaren ware mi lief.
Haddi die hant van enen dief
Daer neghen messen op waren ghedaen
Het soude u altoes voerwaert gaen,
Soe waer ghi die hant ane sloecht.

(Luutgaert)

Ay hoere, dat ghi ons dies gewoecht,
Dies moetti hebben vele quader jaren.
Nu weten wi wel al oppenbaren,
Wat ghi met ons hebt ghedreven.
Ghi selt ons moeten wedergheven,
Dat ghi ons qualijc hebt ghestolen,
Ofte wi selen u oghen uutpolen
Ende met desen pot soe gheraken,
U toverie sal nu uutcraken.

Hier vechten si.

De gedachtegang van de vrouwen is echter incongruent, omdat hun beschuldigingen nergens op gebaseerd zijn. Ze combineren verschillende feiten en geruchten tot bewijsmateriaal om Juliane te straffen voor iets waarvan niet zeker is dat zij het gedaan heeft.¹⁵⁰ Luutgaert en Machtelt hebben Juliane het advies ontlokt, omdat ze vermoeden dat hun buurvrouw zich met behulp van tovenarij schuldig maakt aan diefstal. Dat vermoeden is op een aantal dingen gebaseerd. Ten eerste weet Luutgaert te vertellen dat Juliane een oor verloren is (regel 48), wat destijds een bekende straf was voor het plegen van diefstal.¹⁵¹ Ook zou ze uit Gent verbannen zijn op straffe van levend begraven

¹⁴⁹ *wene* – meen. Zie ‘wanen’ in woordenlijst in Leendertz 1907, p. 689.

¹⁵⁰ Lie 1990, p. 218.

¹⁵¹ Lie 1990, p. 213.

worden (regel 51). Dit strafblad pleit natuurlijk niet voor Juliane. Bovendien bezit ze volgens Luutgaert ook nog eens een toverboek dat ze gebruikt voor haar toverkunsten (regel 56):¹⁵²

- r. 46 Jase, Machtelt, gheloves mi.
Si es van Corterike gheboren,
Ende heeft haer ene ore verloren
Van quader dieften, dat es waer,
- r. 50 Ende oec wasse cort daer naer
Uut Ghint ghebannen op den pit.
Met meneghen dinc es si besmit,
Daer si met pleghet om te gane.
Kindise niet? hets Juliane,
- r. 55 Die ghinder woent op den hoec.
Si heeft een toveren boec,
Daer si met te toveren pleghet.
Hets jammer, dat si niet en leghet
In enen put onder die galghe
Vaste ghedolven metten balghe!
Si vercoept nu oesters bier.

De dames trekken vervolgens hun conclusie uit het advies dat Juliane hun geeft als ze vragen hoe ze in het bezit van meer goederen kunnen komen. Het advies om de hand van een dief waarover negen missen zijn gelezen te bemachtigen, past precies in het straatje van Luutgaert en Machtelt. Zij zien het dus ook als bewijs voor hun beschuldiging, maar feitelijk betekent het niet meer dan dat Juliane bekend is met de magische krachten die toegeschreven werden aan het bezitten van zo'n dievenhand. Dat blijkt echter een bekend gegeven in het middeleeuwse volksgeloof,¹⁵³ wat het dus ook niet verwonderlijk maakt dat Juliane ermee bekend is. Bovendien betekent het feit dat ze ermee bekend is, nog niet dat ze zich ook daadwerkelijk schuldig maakt aan tovenarij.¹⁵⁴

De tovenarij die Juliane in deze sotternie volgens haar buurvrouw zou bedrijven heeft te maken met zuivel: de koe van Luutgaert geeft geen melk, maar water (regel 24-28); de melk van Machtelts koe wil niet stremmen tot boter (regel 40-43) en Juliane zou met behulp van toverformules hebben gezorgd dat ze – volgens Machtelt gestolen – boter kon verkopen (regel 30-38). Lie zet uiteen dat het be- en onttoveren van zuivelgerelateerde producten en dieren meermalen terug te vinden is in middeleeuwse geschriften.¹⁵⁵ Het zou dan ook algemeen geldend zijn dat hierin geloofd werd. Hetzelfde geldt voor betoveringen en diefstal van bier, omdat het bereiden van bier net zo'n belangrijke bezigheid was als het karnen van melk. De mededeling dat Juliane nu bier verkoopt, kan daarom in dit verband ook betekenisvol zijn. Ook hier geldt echter weer dat deze aanwijzingen voor Luutgaert en Machtelt waarschijnlijk dienen als bewijs, terwijl ze dat helemaal niet hoeven te zijn. Als het geloof in de betovering en diefstal van zuivel en bier inderdaad zo wijdverbreid was, heeft Juliane immers net zoveel kans daarvan op de hoogte te zijn als Luutgaert en Machtelt.

¹⁵² Lie 1990, p. 213.

¹⁵³ Lie 1990, p. 217-218.

¹⁵⁴ Lie 1990, p. 219.

¹⁵⁵ Het volgende stuk is ontleend aan Lie 1990, p. 215-217.

Bovenstaande gedachtegang, die ik overgenomen heb van Lie, zou een ondersteuning kunnen zijn van de incongruentie die aan te wijzen is in de (valse) beschuldiging van Juliane door Luutgaert en Machtelt. Hoewel zij uiteenzet dat er aanwijzingen zijn dat het gebruik van (tovenarij met) zuivelproducten en bier betekenisvol is, hoeft dit nog geen bewijs te zijn dat deze specifieke tovenarij voor Luutgaert en Machtelt ook betekenisvol was. Ik vind de verwijzingen naar haar 'strafblad' en het advies van de afgehakte dievenhand in dit geval een 'veiliger' ondersteuning van de gedachtegang dat de beschuldiging van Juliane gebaseerd is op een verkeerde combinatie van feiten en geruchten. Het missen van een van haar oren en de verbanning uit Gent pleiten niet voor haar, maar van dat laatste kun je je afvragen of het de waarheid of slechts een gerucht is. Vastgesteld is in ieder geval niet dat Juliane verantwoordelijk is voor het onheil dat Machtelt en Luutgaert getroffen heeft en daarom is aannemelijk te maken dat Juliane door haar buurvrouwen onterecht beschuldigd wordt van en gestraft wordt voor het bedrijven van tovenarij ten behoeve van diefstal. Als Juliane inderdaad onschuldig is, overschrijden Luutgaert en Machtelt met hun valse beschuldiging een norm. Om met de woorden van Lie te spreken:

'Luutgaert en Machtelt laten zich door hun onvoorwaardelijk geloof aan 'toverie' zodanig beïnvloeden dat ze niet meer in staat blijken de werkelijkheid onder ogen te zien.'¹⁵⁶

Zoals gezegd betoogt Lie dat het in *Die hexe* niet gaat om de vraag of Juliane zich inderdaad schuldig maakt aan tovenarij. Die vraag is immers op basis van de tekst niet te beantwoorden, omdat het bekend zijn met elementen uit de tovenarij en het volksgeloof nog niet betekent dat die tovenarij ook daadwerkelijk beoefend wordt. Mocht Juliane zich inderdaad met tovenarij inlaten, dan overschrijdt ze daarmee een norm. De Kerk tolereerde weliswaar bepaalde vormen van tovenarij, de zogenaamde 'witte magie', maar daar zijn de vermeende toverkunsten van Juliane niet onder te scharen.¹⁵⁷ Ze gebruikt de tovenarij immers voor haar eigen voordeel, om diefstal te plegen om precies te zijn. Dat doel is hoe dan ook fout en daarbij zal zij dus ook geen hulp van God krijgen. De vraag of deze incongruentie vastgesteld kan worden is afhankelijk van met welke bril je naar de tovenarij kijkt. Voor mij als moderne onderzoeker is de incongruentie puur hypothetisch, omdat niet vaststaat dat Juliane inderdaad tovenarij beoefent. Het is echter voorstelbaar dat het geïntendeerde publiek dit anders ziet, grote kans dat dat – net als Luutgaert en Machtelt – wel overtuigd is dat zij schuldig is aan tovenarij en daarmee dus een norm overschrijdt.

Bevindingen naar aanleiding van Lodders methode in *Lachen om list en lust*¹⁵⁸

Allereerst is in deze sotternie sprake van het 'stijlmiddel' de *occupatio* zoals Lodder die overneemt van De Vinsauf. Bij de *occupatio* zeg je dat je iets niet wilt zeggen, maar zeg je datgene vervolgens juist wel.

¹⁵⁶ Lie 1990, p. 218.

¹⁵⁷ Lie 1990, p. 215-216.

¹⁵⁸ Zie voor de bespreking van deze methodische benadering paragraaf 4.2 (p. 11) van mijn theoretisch kader.

Dat is precies wat Machtelt en Luutgaert doen als ze zeggen dat ze Juliane eigenlijk iets willen vragen, maar dat niet durven. Ze vraagt datgene namelijk wel degelijk door het te omschrijven:

r. 84 Vrouwe Juliane, ons beiden deert,
Ende gherne souden wijs u vraghen,
Maer qualijc dorren wijs ghewaghen,
Wi weten wel dat ghijs sijt vroet;
Gherne gheraecten wij ane goet,
Coster wi wel comen ane.
Ons es ghegheven te verstane,
Waert dat sake, dat ghi wout,
Dat ghi ons wel hulpen sout,
Ende hier omme siwi tote u comen.

Verder is het 'motief' van een *pak slaag* te herkennen. Juliane wordt na haar advies om een dievenhand te bemachtigen geslagen, om haar te straffen voor hetgeen zij de vrouwen misdaan zou hebben. Luutgaert en Machtelt kondigen de slaag aan, maar Juliane krijgt weinig kans om zich te verdedigen:

(Luutgaert)

...

r. 106 Ghi selt ons moeten wedergheven,
Dat ghi ons qualijc hebt ghestolen,
Ofte wi selen u oghen uutpolen
Ende met desen pot soe gheraken,
U toverie sal nu uutcraken.

Hier vechten si.

(Juliane)

Ay ghi vrouwe, slaet met ghemake!

Het motief van het pak slaag is eigenlijk de afsluiting van de 'list' die Luutgaert en Machtelt gebruiken. Er is sprake van een *conflictsituatie* met Juliane, waarvan die laatste echter niet op de hoogte is. Luutgaert en Machtelt zijn er daarentegen van overtuigd dat Juliane de veroorzaker van hun onheil is. Hun doel is dan ook om de waarheid over Juliane te achterhalen, die volgens hen is dat zij hen met behulp van tovenarij bestolen heeft. Om hierachter te komen houden ze Juliane een *andere werkelijkheid* voor als ze bij haar een biertje gaan drinken. Met het leugenverhaal dat ze gehoord hebben dat Juliane hen kan helpen bij het vergaren van goederen ontfutselen ze Juliane het advies dat de vrouwen daarvoor een afgehakte dievenhand zouden moeten hebben. Dit zien Machtelt en Luutgaert als het bewijs dat hun buurvrouw inderdaad tovenarij bedrijft en dat dus ook bij hen gedaan heeft om hen te bestelen. Juliane komt als *verliezer* uit de bus omdat ze wordt geslagen, maar het slagen van de list is niet per se te wijten aan een *tekortkoming* bij haar. Ze wordt uit de tent gelokt door Luutgaert en Machtelt die vervolgens hun eigen conclusie trekken uit het antwoord dat ze krijgen. Dat zij dus de 'winnaars' van de list zijn, komt waarschijnlijk vooral door hun tunnelvisie waardoor ze Juliane bij voorbaat al als schuldig zien.

Bevindingen naar aanleiding van Kramers methode in *Mooi vies, knap lelijk*¹⁵⁹

De door Kramer onderscheiden lijfelijk- en taligheden die in *Die hexe* te herkennen zijn, hebben alle te maken met (verbaal) geweld. Het duidelijkste geval hiervan is te vinden in de slotpassage waarin een vechtpartij plaatsvindt tussen Machtelt en Luutgaert aan de ene kant en Juliane aan de andere kant. Deze vechtpartij is een voorbeeld van een *vecht- en scheldballet*. Er vindt immers eerst verbaal geweld in de vorm van verwijten plaats dat eindigt in een vechtpartij tussen de vrouwen:

r. 102 (Luutgaert)
Ay hoere, dat ghi ons dies gewoecht,
Dies moetti hebben vele quader jaren.
Nu weten wi wel al oppenbaren,
Wat ghi met ons hebt ghedreven.
Ghi selt ons moeten wedergheven,
Dat ghi ons qualijc hebt ghestolen,
Ofte wi selen u oghen uutpolen
Ende met desen pot soe gheraken,
U toverie sal nu uutcraken.
 Hier vechten si.
 (Juliane)
Ay ghi vrouwen, slaet met ghemake!

Waar het verbale geweld niet tot fysiek geweld komt, is in de volgende passage:

r. 39 Met quaden messen moet mense ontliven!
Machtelt uit dit *voorgenomen geweld* echter niet aan het adres van Juliane zelf, maar zegt het tegen haar vriendin Luutgaert. Ik vraag me daarom of dit echt tot het voorgenomen geweld zoals Kramer dat bedoeld heeft gerekend mag worden.

Tot slot is er ook een geval van ‘gespierde taal’, namelijk een *verwensing*, te herkennen. Er wordt Juliane veel ramspoed toegewenst waarbij verwezen wordt naar de heilige Brigitta. Ook hier geldt echter dat de verwensing niet aan Juliane zelf geadresseerd is, maar dat alleen Machtelt haar hoort:

r. 68 Gherne machtelt. Groet ongheval
Moet haer gheven sente bride,
Want ic menech quaet ghetide
Hebbe leden dat si mi brachte ane.

Dezelfde vraag als hierboven kan dus gesteld worden: is dit echt een verwensing zoals Kramer die onderscheidt in haar studie *Mooi vies, knap lelijk*?

Er wordt in deze sotternie natuurlijk gesproken over hekserij, maar het gaat slechts om vermoedens. Die hekserij wordt dan ook nergens gepraktiseerd en daarom is er geen sprake van enige vorm van ‘betoverende taal’ zoals Kramer die onderscheidt, wat je op basis van het onderwerp van de sotternie toch wel zou verwachten.

¹⁵⁹ Voor de bespreking van deze methodische benadering verwijs ik naar paragraaf 4.3 (p. 16) van mijn theoretisch kader.

Deelconclusie

De sotternie *Die hexe* is lastig te interpreteren, omdat er verschillende ideeën bestaan over de moraal ervan. De laatste ontwikkeling hierin is dat wat moraal betreft gedacht moet worden in de richting van maatschappijkritiek, om precies te zijn op de manier waarop iemand blijkbaar heel eenvoudig van hekserij beschuldigd kan worden, zoals dat ook bij Juliane gebeurt.

Het feit dat de sotternie zo moeilijk te interpreteren is, heeft natuurlijk ook zijn weerslag op het vaststellen van incongruenties in de tekst. Eigenlijk heb ik maar één duidelijke incongruentie vast kunnen stellen, namelijk dat Luutgaert en Machtelt Juliane ‘onterecht’ beschuldigen en straffen omdat hun bewijslast bestaat uit een verkeerde combinatie van geruchten, feiten en Julianes advies. Met behulp van de context valt wel te verklaren waarom zij die dingen als bewijs zien. Uit die vermeende bewijslast hoeft echter zeker geen veroordeling van Juliane te volgen. Of Juliane écht onschuldig is, is overigens op basis van de tekst niet vast te stellen. Het tweede geval van incongruentie is niet eenduidig, of er sprake is van normoverschrijding is afhankelijk van welk publiek je als uitgangspunt neemt: het middeleeuwse publiek of de moderne onderzoeker.

Een tweetal aspecten van de methode van Fred Lodder is terug te vinden in *Die hexe*: het retorische stijlmiddel de occupatio en het motief van een pak slaag.

Ook de list is te herkennen in deze sotternie. De vrouwen Luutgaert en Machtelt gebruiken een list om Juliane te straffen. Ze lokken haar uit de tent en verkrijgen zo het laatste stukje bewijsmateriaal waar ze naar op zoek waren. Dat dat bewijs helemaal niet hoeft te leiden tot hun conclusie dat Juliane inderdaad schuldig is aan tovenarij, doet niet ter zake. Machtelt en Luutgaert zijn de winnaars, want zij denken nu zeker te weten dat Juliane een heks is, wat zij moet bekopen met een pak slaag.

Van Kramers lijfelijk- en taligheden is niet veel terug te vinden in *Die hexe*. Alle gevallen hebben te maken met fysiek of verbaal geweld, met als doelwit Juliane. De verwensing en het voorgenomen geweld zijn echter niet rechtstreeks aan haar geadresseerd, maar worden uitgesproken in het gesprek tussen Luutgaert en Machtelt. Ik weet daarom niet of ik ze als zodanig mag/moet bestempelen.

Die hexe is een sotternie die moeilijk te duiden is en dat heeft zijn weerslag op de analyse ervan. Bij het toepassen van de incongruentietheorie is enige context zeker vereist om de incongruenties vast te stellen en te analyseren. De list zoals Lodder die beschrijft, biedt misschien zelfs meer kans om de grote lijn van het verhaal te analyseren. De verschillende procedés van Lodder en Kramer zijn wel relatief eenvoudig te herkennen, maar er waren er uiteindelijk niet veel te vinden. Dat lijkt me echter vooral te wijten aan de geringe omvang van de sotternie.

6.2 Die buskenblaser

Inhoud

Een man biedt zichzelf aan als knecht onder vermelding van wat hij allemaal wel niet zou kunnen. Hij treft echter een man die zegt nog veel meer te kunnen. Als die laatste zijn zak met toverkunsten open

zou trekken, zou hij de eerste man zelfs zo mooi kunnen maken dat hij weer bij zijn vrouw in de smaak valt. De eerste, oude, man heeft daar wel oren naar en heeft het geld van de verkoop van zijn koe over voor deze verjongingskuur. Hiervoor hoeft hij alleen maar in een buisje te blazen. Als hij – vol verwachting – thuiskomt, blijkt hij echter volledig onder het roet te zitten en daarover is zijn vrouw juist alles behalve enthousiast. Ook de buurman bemoeit zich ermee en de man wordt neergezet als een enorme sufferd. Zijn vrouw verwijt hem dat hij het geld van de koe verspild heeft, waarop hij haar van de repliek voorziet dat hij het haar nooit verweten heeft dat ze de opbrengst van een andere koe verbrast heeft met een lekenbroeder met wie ze overspel pleegde. Zijn vrouw ontkent dit overspel niet, maar begint snel over wat anders en dreigt haar man te grazen te nemen.

Plaatsing in de cultuurhistorische context¹⁶⁰

Dat er sprake is van strubbelingen binnen het huwelijk van de eerste man en zijn vrouw lijkt me evident. De vraag is echter hoe deze strubbelingen te koppelen zijn aan de huwelijksproblematiek zoals die in de late middeleeuwen vaak voorkwam als literair thema. Het gaat hier immers niet om een pantoffelheld die door zijn vrouw gedwongen wordt de huishoudelijke taken uit te voeren. De strijd om de macht in huis komt ook niet expliciet naar voren, maar elementen die hierbij komen kijken zijn wel degelijk aanwezig. Het pijnpunt in dit huwelijk lijkt namelijk te liggen bij de leeftijd van de man:

r. 44 Soudi mi connen verdriven mijn grawe hare
Ende tien jaer jongher maken van dagen,
Dat ic minen wive mocht wel behagen,
Ic soude u gheven goeden loen.

...

r. 88 Des es leden vier daghe ende vive,
Dat si mi mijn lelicheit verweet.
Nu willic thuisweert gaen gereet,
Ende laten haer sien hoe ic haer behage.
Si heeft ghedaen soe grote claghe,
Dat ic lelic was ende out;

Een huwelijk tussen een oudere man en een jongere vrouw kwam destijds vaker voor. De uitwerking van dit leeftijdsverschil leent zich ervoor de man en vrouw verder te typeren. De man wordt behalve als oud namelijk als onnozele sul neergezet. Hij wil alles doen om weer bij zijn vrouw in de smaak te vallen en gelooft dat hij door simpelweg in een buisje te blazen verjongd zal worden. Als dat – vanzelfsprekend – niet lukt, komt het boosaardige karakter van de vrouw naar voren. Ze scheldt hem wederom uit om zijn lelijkheid, wat ze blijkens het tweede gedeelte van het citaat hierboven al eerder gedaan heeft, toen ze ook klaagde over zijn leeftijd. Haar bazige karakter blijkt ook als ze de buurman terechtwijst die zegt dat haar man zijn mislukte verjonging in ieder geval goed bedoelde:

r. 172 Keren, goede ghebuer, swijcht al stille!
Ghi sout mi oec verscoven¹⁶¹ maken.

¹⁶⁰ De cultuurhistorische context rond het thema huwelijksproblematiek waar ik hier naar verwijs, schets ik in paragraaf 4.4 (p. 19) van mijn theoretisch kader.

¹⁶¹ *verscoven* – vervloekt. Zie woordenlijst in Leendertz 1907, p. 682.

Hi ware weert, dat icken smete onder sijn kaken

Ende hi nemmermeer in mijn huus en quame.

Ook als de man daarna benoemt dat hij het zijn vrouw nooit verweten heeft dat ze de opbrengst van de verkoop van de koe verbraste met de lekenbroeder met wie ze overspel pleegde, doet de vrouw een poging het zo te draaien dat hij dit verkeerd gezien heeft. Die poging gaat echter – waarschijnlijk omdat ze geen poot heeft om op te staan – al snel over in een pak slaag. Erg sympathiek komt de vrouw in ieder geval niet over, wat past bij die typische man-vrouwverhouding: oude, sullige man met een jonge, bazige en kwaadaardige vrouw. Wellicht is er op de achtergrond dus wel degelijk een strijd om de broek gaande, die de vrouw lijkt te winnen en die haar in ieder geval de mogelijkheid tot overspel gegeven heeft.

Het ter sprake brengen van dat overspel wordt door de buurman overigens in de kiem gesmoord:

r. 184 Keren, ghebuer, hout uwen mont,
Ghi sout u wijf al te scanden maken.

De buurman verwijst hiermee naar de schande die overspel met zich meebracht. Opvallend is dat buurman Geert het in dit verband alleen heeft over de schande die het de vrouw op zou leveren als zij onterecht beschuldigd wordt van overspel, terwijl een vrouw met haar overspel ook de eer van haar echtgenoot aantast. De buurman gaat er dus of vanuit dat het overspel waar de eerste man op wijst niet plaatsgevonden heeft, of hij is van mening dat er sowieso beter niet over gesproken kon worden, dan wordt er immers ook geen schande van gesproken. Dat eerste is goed mogelijk, want de buurman weet inderdaad niet precies wat er gebeurd is. Voor de tweede interpretatiemogelijkheid is echter ook wat te zeggen, want de methode van ‘Wat niet weet, wat niet deert’ wordt wel vaker gehanteerd in dergelijke situaties.

De sotternie eindigt met de tekst van de vrouw: ‘Ic sal u smiten op uwen tant!’¹⁶² Hierna volgt, in ieder geval in gedachten, ongetwijfeld een vechtpartij. Een vrouw die haar man slaat, is niet zoals ‘het hoort’. In de middeleeuwse samenleving had de vrouw immers geen tuchtigingsrecht, zoals de man dat wel had. Het concept van een man die geslagen wordt door zijn vrouw, komt in de literatuur natuurlijk wel regelmatig voor, dus ook wat dat betreft past deze sotternie prima in het plaatje.

Bevindingen naar aanleiding van Bouwmeesters incongruentietheorie¹⁶³

De eerste man biedt zich aan als knecht en somt daarom op over welke kwaliteiten hij allemaal wel niet zou beschikken. Dit doet hij in de hoop dat hij daarmee een aantrekkelijke werknemer is, maar er zitten nogal wat eigenaardigheden in zijn verkooppraatje:

r. 2 Ic ben een wijtmolder ende drincke gerne bier.
Tesschen, hantscoen canic nayen,
Hoy ende coren canic oec mayen;

¹⁶² *Die buskenblaser*, r. 204.

¹⁶³ Voor de bespreking van deze theorie verwijs ik naar paragraaf 4.1 (p. 9) van mijn theoretisch kader.

- r. 5 Ja, woudic oec daer omme lopen,
 Ic can oec copen ende vercopen.
 Oec soe benic een temmerman,
 Daer ic noit met en wan,
 Ic ben oec een molder ende can malen,
- r. 10 Ic can oec wel borghen ende qualijc betalen,
 Ic can roden ende hacken,
 Ic can brouwen, ic can backen,
 Ic can dijcken ende dammen,
 Ic can derschen ende wannen;
- r. 15 Noch canic vele dincs meere.
 Eesser enich vrouwe of here
 Die mi wilt hueren tenen knape?
 Al eest dat ic gerne langhe slape,
 Ic ben herde traech te minen werke.
- r. 20 Woude hier iement ane mi leggen merke,
 Die mi tenen knape woude hueren?
 Want ic can wel ter tafelen dueren
 Ende oec canic graven ende luken.

Op het eerste gezicht lijkt deze verkooprede er één zoals die zou moeten zijn: een man vertelt wat hij allemaal kan. Hij blijkt echter een paar eigenschappen van zichzelf op te noemen die helemaal niet zo gunstig zijn. Zo zegt hij in regel 4 dat hij hooi en koren zou kunnen maaien, als hij zich daar tenminste voor inspannen zou. Dat suggereert dat hij dat in eerste instantie sowieso niet van plan is. In regel 7 zegt hij dat hij timmerman is, maar daar nooit iets mee verdiende. Verder zegt hij in regel 10 dat hij goed kan lenen, maar slecht kan terugbetalen. Hij vervolgt in regel 18 dat hij graag lang slaapt en niet hard werkt. Tot slot vertelt hij in regel 22 dat hij heel wat eten kan verteren. Stuk voor stuk zijn dit eigenschappen waar de gemiddelde werkgever juist niet op zit te wachten, terwijl hij ze presenteert als voorbeelden van zijn bekwaamheid. Deze uitspraken zorgen dan ook voor incongruentie.

De eerste man treft een andere man die hem probeert de loef af te steken met wat hij allemaal kan:

- (Die ander man)
- r. 24 Ende ic can binden steinen kruuken
 Ende melcteylen van erden ghedrayt.
 (Die ierste man)
- En trouwen, die duvel brinct u hier gewait
 Met uwer foberdien¹⁶⁴ te maken.
 (Die ander man)
- God gheve u ramp in uwe kaken!
 Duncket u wesen foberdie?
 Alsoe gerne wondic mijn broet als ghie,
 Want ic hebbe wijf ende kinder thuus.
 (Die ierste man)
- Jaet, het dunct mi een vri abuus:

¹⁶⁴ *foberdien* – zotternij. Zie ‘foberdie’ in woordenlijst in Leendertz 1907, p. 627.

Steinen cruuken binden ende melcteilen!
Condi die wel te gader heilen,
Soe sidi wel een constich man.

(Die ander man)

Waendi dat ic noch niet meer en can?
Ja woudix mi onderwinden
Ende minen sac van consten ontbinden,
Ic soude van u maken een peert.
Het soude schinen tien pont weert,
Swert van hare ende daer toe ru.

(Die ierste man)

God brachte mi ane u,
Ic hore wel, ghi sijt een constenare.
Soudi mi connen verdriven mijn grawe hare
Ende tien jaer jongher maken van dagen,
Dat ic minen wive mocht wel behagen,
Ic soude u gheven goeden loen.

(Die ander man)

Jaic, ic sal u maken alsoe scoen,
U wijf sal duncken om u rasen.
Lietic u in dit busken blasen,
Ghi sout al ene ander varruwe ontfaen,
Ghi sout werden alsoe ghedaen,
U wijf en soude u niet connen gekinnen.

De tweede man zegt zulke bizarre dingen te kunnen, stenen kruiken en aardewerken melkkannen repareren, dat de eerste man het onmogelijk kan geloven (regel 25 en 26). Als hij vervolgens ook nog zegt het uiterlijk van de eerste man te kunnen veranderen, zou je verwachten dat de eerste man hier dan al helemaal niet op ingaat. Zijn wantrouwen verdwijnt echter als sneeuw voor de zon als de tweede man beaamt dat hij hem (de eerste man) dus ook tien jaar jonger zou kunnen maken. Dit is niet wat je zou verwachten als iemand eerst nog vol ongeloof is over het maken van stenen kruiken. Het volledig veranderen van iemands uiterlijk gaat immers nog wel een stap verder. Zijn verlangen om weer in de gunst van zijn vrouw te komen wint het van zijn gezond verstand en daarom gelooft hij de onmogelijke claims van de andere man.

De tweede man veinst dat hij de eerste man – tegen betaling natuurlijk – tien jaar jonger kan maken. Het enige wat hij hiervoor hoeft te doen, is in een buisje blasen. Hier is natuurlijk sprake van oplichting, want zo'n verjonging is onmogelijk. Door de eerste man op te lichten overschrijdt de tweede man een norm. Hij presenteert zich bovendien als een eerlijk man, die niets meer wil dan geld verdienen om zijn gezin te onderhouden:

r. 30 Alsoe gerne wondic mijn broet als ghie,
 Want ic hebbe wijf ende kinder thuus.

Na de daadwerkelijke verjongingskuur, het blazen in het buisje, komt echter zijn ware aard naar boven: het is hem alleen maar om het geld te doen: ‘..., ende tghelt vander coe es in de muut.’¹⁶⁵ Hij heeft daarom misbruik gemaakt van de gevoelens van de eerste man, van diens onvree over zijn hoge leeftijd en de huwelijksstrubbelingen die dat met zich meebrengt. Het is voor het publiek evident dat hier sprake is van oplichting, de tweede man beaamt immers dat hij de eerste man tien jaar jonger kan maken en dat hij beter zal kunnen zingen na de verjonging. Wat hij hem daarnaast allemaal belooft, is echter gewoon waar:

r. 48 Jaic, ic sal u maken alsoe scoen,
 U wijf sal duncken om u rasen.
 Lietic u in dit busken blasen,
 Ghi sout al ene ander varruwe ontfaen,
 Ghi sout werden alsoe ghedaen,
 U wijf en soude u niet connen gekinnen.

...

 Bi gode, uw wijf saelt wel sien,
 Als ghi weder tot hare comt.

...

 Jaghi, en u varwe sal u verkeren
 Ende u stemme sal werden claer.

...

 Ic swere u bi sente Jan
 Dat hi niet en leeft op desen dach,
 Die u met oghen noit en sach,

r. 80 Dat hi u niet kinnen en sal.

Het klopt immers dat zijn kleur verandert als hij in het buisje blaast (regel 51) en hij zegt geen woord teveel als hij zegt dat niemand hem meer zal herkennen (regel 80). Die laatste uitspraak is echter voor meerdere interpretaties vatbaar, omdat niet expliciet gemaakt wordt waarom hij niet meer te herkennen is. De eerste man gaat ervan uit dat het is omdat hij er straks zoveel jonger uitziet, terwijl de tweede man ongetwijfeld bedoelt dat het komt doordat hij zwart van het roet is. Een uitspraak als ‘Jaic, ic sal u maken alsoe scoen // U wijf sal duncken om u rasen’¹⁶⁶ is eveneens ambigu. Het woord ‘rasen’ kan immers ‘dol worden van verlangen’ of ‘dol worden van woede’ betekenen. Leendertz merkt op dat het hier gaat om een woordspeling met die beide betekenissen.¹⁶⁷ Het ligt voor de hand dat de eerste man uitgaat van de eerste, positieve betekenis, terwijl de tweede man – en met hem waarschijnlijk het publiek – uitgaat van de negatieve tweede betekenis. Dat laatste blijkt wel als de eerste man de wind van voren krijgt als hij zwart van het roet thuiskomt.

De eerste man moet het dus flink ontgelden in deze sotternie, voor én na zijn vermeende verjonging. Hij is weliswaar ouder dan zijn vrouw, maar dat betekent niet dat hij het op deze manier te verduren moet krijgen. Hij wordt uitgescholden voor oud en lelijk en als we de slotwoorden van zijn vrouw

¹⁶⁵ *Die buskenblaser*, r. 96.

¹⁶⁶ *Die buskenblaser*, r. 48-49.

¹⁶⁷ Zie ‘rasen’ in woordenlijst in Leendertz 1907, p. 663.

moeten geloven, krijgt hij er ook fysiek van langs. Dat het binnen dit huwelijk wringt is dus evident. De verhoudingen zijn niet zoals ze moeten zijn: de vrouw is de baas en de man heeft zich daar maar naar te schikken. Bovendien heeft hij er een hoop (geld) voor over om weer bij zijn vrouw in de gunst te komen, hij ondergaat zelfs tegen betaling een verjongingskuur. Die komt hem echter – letterlijk en figuurlijk – duur te staan. Er zit nog een incongruentie in het zwart worden van de man. Hij wordt daardoor lelijk, want die associatie draagt zwart met zich mee. De man dacht echter dat hij mooi(er) zou worden door de verjongingskuur te ondergaan.

De rol van buurman Geert ten slotte wringt ook. Het is onduidelijk of hij nou op de hand van de man of de vrouw is, want hij praat eigenlijk met allebei mee:

r. 152 Men sal u anschijn met seiken eerden
Ende met ander dinghen die daer toe hoeren.

...

Bi gode, men moet in dbeste voeghen,
Hi hevet ghedaen om beters wille.

...

Keren, goede ghebuer, swijcht al stille!
Ghi sout u wijf al te scanden maken.

Zijn gedrag is hiermee incongruent, het lijkt erop dat hij met alle winden meewaait. Zijn loyaliteit ligt waarschijnlijk bij de vrouw, ook omdat zij hem erbij geroepen heeft toen haar man zwart van het roet thuiskwam.

Bevindingen naar aanleiding van Lodders methode in *Lachen om list en lust*¹⁶⁸

Hoewel deze niet expliciet beschreven wordt, ligt het in de lijn der verwachting dat er op het slotakkoord een vechtpartij tussen de vrouw en haar man volgt. De vrouw eindigt namelijk met de woorden:

r. 202 Swijt! hets jammer dat ghi leeft,
Vul ondier plavant!
Ic sal u smiten op uwen tant!

Het is echter speculeren of die vechtpartij ook daadwerkelijk op het podium plaatsvond. Er is hier dus niet concreet sprake van het ‘motief’ van een *pak slaag*, maar die slaag wordt in ieder geval gesuggereerd. Aan dit pak slaag gaat verbaal geweld vooraf, maar het verbale aspect van de geweldshandeling laat Lodder buiten beschouwing, waarschijnlijk omdat zijn analysemodel zich richt op verhalen die door een verteller verteld worden.

Waar talig wel iets aan de hand is, is in onderstaande passage:

(Die ierste man, haer man)

r. 196 Wat duvel maecte dan die lollaert,
Dat hi alsoe lach en roerde sijn lijf?

¹⁶⁸ Zie voor de bespreking van deze methodische benadering paragraaf 4.2 (p. 11) van mijn theoretisch kader.

(Sijn wijf)
God gheve u ramp, vul keitijf!
Dan hadde ons beiden niet dan spel.
(Die ierste man, haer man)
Watten, het en ghenoeghde mi nie wel
Tspel dat ghi daer bedreeft.

De man heeft net het overspel van zijn vrouw ter sprake gebracht, wat de vrouw ontkent: ze zou alleen maar naar vlooiën aan het zoeken geweest zijn toen de lekenbroeder bovenop haar lag. Als de man zich hardop afvraagt waarom de lekenbroeder dan zo lag te bewegen, ontstaat er door de vrouws reactie daarop eigenlijk *verwarring*. Ze zegt namelijk in regel 198: 'God gheve u ramp, vul keitijf! Dan hadde ons beiden niet dan spel.' Ze geeft geen direct antwoord op de vraag waarom de lekenbroeder zo bewoog, maar gebruikt zoiets als 'God geve jou ramspoed, dan zouden mijn minnaar en ik tenminste plezier hebben'. Ze gaat dus over wat anders praten en daarmee wordt de conversatie verstoord. Dat is echter waarschijnlijk precies wat de vrouw wilde, want ze gaat hierna (vermoedelijk) haar man te lijf in plaats van het gesprek – waar ze zich waarschijnlijk moeilijk uit kan redden – weer te hervatten.

De eerste man in deze sotternie wordt getypeerd als een *man die hoorntjes opgezet heeft gekregen*. Waar de man eerst vooral als sullig en onnozel neergezet wordt, blijkt later dat hij ook nog eens door zijn vrouw bedrogen is en daar tot op heden niets aan gedaan heeft.¹⁶⁹ Dat hij het ter sprake brengt op het moment dat hij voor rotte vis uitgemaakt wordt omdat hij geld verspild heeft aan een zogenaamde verjongingskuur, maakt het alleen maar erger. Zijn – waarschijnlijk terechte – verwijt wakkert de woede van zijn vrouw immers alleen maar aan en dat maakt het onmogelijk het gesprek te hervatten.

Tot slot is er in dit verhaal duidelijk sprake van een 'list' door de tweede man. Hij spiegelt de eerste man een *andere werkelijkheid* voor, eentje waarin zijn vrouw weer wild van hem wordt door zijn jongere uiterlijk en waarin hij als klap op de vuurpijl ook nog beter zal kunnen zingen. Als de eerste man in ruil voor de opbrengst van zijn koe in het buisje blaast, is echter het enige wat verandert dat hij zo zwart als roet ziet. Als hij bij zijn vrouw aankomt, is zij dan ook allesbehalve enthousiast. Hij wordt uitgescholden en vernederd en als hij haar op haar overspel aanspreekt, probeert zij het zo te draaien dat hij dat verkeerd gezien heeft. Maar belangrijker nog: omdat ze waarschijnlijk niet weet hoe ze zich eruit moet redden, wordt ze nog bozer en agressiever dan ze al was, wat hem hoogstwaarschijnlijk een pak slaag oplevert. Bij de *ontknoping* is de echtgenoot dus echt de *verliezer*: hij is vernederd (en geslagen) door zijn vrouw en is bovendien de opbrengst van zijn koe kwijt. Hij is hier toch echt zelf debet aan. Hij is de dupe van zijn eigen *tekortkoming*: hij was lichtgelovig toen de andere man hem wijsmaakte over toverkunsten te beschikken en hij was te veel gefocust op weer in de gratie vallen bij

¹⁶⁹ Leuker en Roodenberg 1988, p. 61.

zijn vrouw. De bedenker van deze list, de tweede man, is de winnaar: de zogenaamde *verjongingskuur* heeft hem immers geld opgeleverd.

Bevindingen naar aanleiding van Kramers methode in *Mooi vies, knap lelijk*¹⁷⁰

Die buskenblaser begint zoals gezegd met een man die zich als knecht aanbiedt. Hij somt op wat hij kan, maar als je tussen de regels door leest, is het de vraag of hij dat ook daadwerkelijk zal doen. Hij noemt namelijk terloops ook wat eigenschappen, waaruit blijkt dat hij helemaal niet zo'n aantrekkelijke werknemer is als hij het doet voorkomen:

r. 4 Hoy ende coren canic oec mayen;
 Ja, woudic oec daer omme lopen,
 ...
 Al eest dat ic gerne langhe slape,
 Ic ben herde traech te minen werke.

De man beschrijft karaktereigenschappen van zichzelf waar de meeste mensen juist niet trots op zouden zijn: luiheid, lang uitslapen en traag werken. Dit is daarom een geval van 'het expliciete kluchtenlijf', een *grotesk zelfportret* om precies te zijn. Het groteske zich hem echter vooral in de combinatie met de complete opsomming van wat hij allemaal zou kunnen.

Er is ook een geval van *verbale seks, en voortplanting* te vinden in deze sotternie. De eerste man beschrijft namelijk hoe hij zijn vrouw overspel heeft zien plegen. De manier waarop de seksuele handeling beschreven wordt, zorgt ervoor dat het publiek zich hiervan een levendige voorstelling kan maken, zonder dat de handeling daadwerkelijk uitgevoerd wordt:

r. 188 Ic sach den lodder op u legghen,
 Oec hinc sijn flesschelkijn op den eers,
 Ende oec lach hi lancks, hi en lach niet dweers;
 Ic sach herde wel wat ghi deet.
 Ic en was noit sint te bat ghevreet,
 Dat ic u sach metten bloeten knien.
 ...
 Wat duvel maecte dan die lollaert,
 Dat hi alsoe lach en roerde sijn lijf?

Ook 'het mishandelende en mishandelde kluchtenlijf' komt aan bod. Allereerst is er sprake van *voorgenomen geweld*. De vrouw van de eerste man dreigt immers met geweld en uit allerhande verwensingen aan het adres van haar man. Hoewel te verwachten valt dat hierna ook daadwerkelijk een *scheld- en vechtballet* volgt, dekt *voorgenomen geweld* op basis van de tekst het best de lading:

r. 118 Keren, hoert, dat u god loene,
 ...
r. 156 Ic woude ic tgheelt hadde van mijnder coe,
 Dat ghi dus wel hebt bestaet,

¹⁷⁰ Voor de bespreking van deze methodische benadering verwijs ik naar paragraaf 4.3 (p. 16) van mijn theoretisch kader.

Ende ghi in enen scijtputte haet gebaet,
Vul ondier keitijf!

...

r. 198 God gheve u ramp, vul keitijf,

...

r. 202 Swijt! hets jammer dat ghi leeft,
Vul ondier plavant!
Ic sal u smiten op uwen tant!

Het onder het roet komen te zitten door in het buisje te blazen is ook een lijfelijkheid die onder 'het mishandelende en mishandelde kluchtenlijf' geschaard zou kunnen worden. Er wordt hier *gesold met lichamen*, hoewel de man deze transformatie zelf veroorzaakt door in het buisje te blazen. Toch is deze verjongingskuur wel degelijk bedoeld als (onschuldige) toetakeling van het lichaam, het wordt erdoor namelijk zo zwart als roet. Een zwarte kleur stond voor lelijk tegenover een mooie blanke huid. Bovendien is het niet onvoorstelbaar dat zwart sowieso een negatieve connotatie had.

Je zou echter ook kunnen stellen dat deze actie met het lichaam beter past bij 'het verholde en ontmaskerde kluchtenlijf'. Het lichaam van de eerste man verandert immers van kleur. Deze actie is bedacht door de tweede man en heeft negatieve gevolgen voor de eerste man: hij haalt zich de woede van zijn vrouw op de hals door het verbrassen van het geld van de verkoop van de koe en hij wordt ronduit belachelijk gemaakt vanwege zijn 'nieuwe' zogenaamd jongere uiterlijk. Het zou dus ook een *vermomming* kunnen zijn, omdat de eerste man deze zou ondergaan met het doel om jonger te worden. Hij is amper nog te herkennen als zichzelf, precies zoals de tweede man hem beloofd had:

r. 82 Ic swere u bi sente Jan,
Dat hi niet en leeft op desen dach,
Die u met oghen noit en sach,
Dat hi u niet kinnen en sal.

De eerste man had met 'niet meer te herkennen' echter waarschijnlijk iets anders in zijn hoofd dan de uiteindelijke uitkomst van zijn verjongingskuur.

Bovenstaande lijfelijkheden hangen samen met een aantal taligheden die Kramer in *Mooi vies, knap lelijk* beschrijft. Allereerst zou je de opsomming van wat de eerste man allemaal wel niet kan onder de *woekerende taal* kunnen scharen. Zoals eerder gezegd lijkt hier op het eerste gezicht sprake van een opsomming van kwaliteiten, die bij nader inzien helemaal niet zo positief blijken te zijn. Hierdoor wordt de communicatie niet zozeer verstoord, maar deze reeks vereist wel een actieve receptiehouding door de dubbelzinnigheden die hij bevat. Tussenzinnetjes als 'Ja, woudic oec daer omme lopen'; 'Daer ic noit met en wan' en 'Ic ben herde traech te minen werke'¹⁷¹ sorteren mijns inziens een komisch effect. De man presenteert namelijk wat hij allemaal kan, maar de vraag is of hij dat überhaupt zou doen. En mocht hij het al doen, dan is het maar afwachten hoe. Hij zegt immers zelf geen harde werker te zijn.

¹⁷¹ Die buskenblaser, r. 5; 8;19.

De sotternie bevat tot slot ook het nodige gevloek en getier, dat valt onder de zogenaamde ‘gespierde taal’. Er komen een aantal *vloeken en verwensingen* voor waarin de personages elkaar met verwijzingen naar God en Christus allerlei ellende toewensen:

- (Die ander man)
r. 28 God gheve u ramp in uwe kaken!
...
(Sijn wijf)
r. 118 Keren, hoert, dat u god loene,
Een wijf vare wel met desen man!
...
(Sijn wijf)
r. 172 Keren, goede ghebuer, swijcht al stille!
...
(Gheert ghebuer)
r. 184 Keren, ghebuer, hout uwen mont,
Ghi sout u wijf al te scanden maken.
(Sijn wijf)
God gheve hem ramp in sijn kaken;
...
(Sijn wijf)
r. 198 God gheve u ramp, vul keitijf,

Bovenstaande *vloeken en verwensingen* met verwijzingen naar God en Christus zijn eigenlijk onderdeel van *scheldsolo's en -duetten*. Hierbij is vooral de vrouw aan het woord, zoals hierboven eigenlijk ook wel zichtbaar is. Een greep uit wat de eerste man nog meer naar zijn hoofd krijgt:

- r. 104 Keren, siet met desen scu!
Wat duvel, wie heeft u soe begaet?
...
r. 124 Jaghi, ghi sijt een quaet jaer:
Ic en sach noit leliker creature.
...
r. 140 Ghi wanet dat ic hadde gheloghen,
Vul ondier sot!
...
r. 195 Vul out quaet grijsaert!
...
r. 202 Swijt! hets jammer dat ghi leeft,
Vul ondier plavant!
Ic sal u smiten op uwen tant!

Deelconclusie

De sotternie *Die buskenblaser* is in de eerste plaats in de geschetste cultuurhistorische context rond huwelijksproblematiek te plaatsen door het leeftijdsverschil tussen de echtelieden: een oudere man met een jonge vrouw. Ook de karaktereigenschappen die dit leeftijdsverschil in de literatuur met zich meebrengt zijn aanwezig. De vrouw is degene die de broek aan heeft en de man heeft daar weinig

tegenin te brengen. Hij wil alles doen om weer bij zijn vrouw in de gunst te komen en is zo onnozel te geloven dat iemand hem jonger kan maken. Dit moet hij bekopen met verlies van geld en – hoogstwaarschijnlijk – een pak slaag van zijn vrouw. Wellicht krijgt hij die slaag ook voor het feit dat hij het eerdere overspel van zijn vrouw benoemt, waarover hij wellicht – omwille van de schande die daarvan gesproken kan worden – beter kan zwijgen.

Er zijn verschillende incongruente plekken in de sotternie te herkennen, onder meer in het verhaal dat de eerste man ophangt als hij zichzelf als knecht aanbiedt. Hij veinst dat hij van alles kan, maar tussen de regels door is te lezen dat hij helemaal niet zo'n goede werknemer is als hij het doet voorkomen. Deze incongruentie is dus duidelijk te herkennen in de tekst. De incongruentie in wat de tweede man hem aanbiedt heeft ook de tekst als uitgangspunt. Als hij de eerste man verzekert 'dat niemand hem zal herkennen' zegt hij namelijk geen woord te veel. Deze uitspraak is echter ambigu, wat incongruentie oplevert. Maar hoewel de uitspraak ambigu is, maakt de tweede man zich toch schuldig aan oplichting. Hij heeft immers eerst beaamd dat hij de eerste man inderdaad jonger kan maken. Hij overschrijdt dus een norm door de man de zogenaamde verjongingskuur te laten ondergaan. Voor bovenstaande incongruenties is niet veel context nodig, maar dat geldt niet voor de incongruentie die te herkennen is in het huwelijk tussen de eerste man en zijn vrouw. Om die goed te kunnen benoemen is het belangrijk daarbij te verwijzen naar de man-vrouwverhouding in die tijd.

De verhouding tussen man en vrouw in *Die buskenblaser* is met behulp van Lodders procedés op verschillende manieren in beeld te brengen. Allereerst is er hoogstwaarschijnlijk sprake van het motief van een pak slaag door de vrouw, al is niet met zekerheid vast te stellen dat die vechtpartij ook daadwerkelijk plaatsvond. Ook wordt de man getypeerd als hoorndrager, omdat hij niets doet aan het overspel van zijn vrouw. In het 'gesprek' waarin de man dat overspel toch eens ter sprake brengt, reageert zijn vrouw echter zodanig dat ze haar man in het ongewisse laat over dat vermeende overspel. Ze begint namelijk snel over wat anders en wil haar man te grazen nemen.

De list in deze sotternie wordt uitgehaald door de tweede man ten opzichte van de eerste man. Er wordt hem een andere werkelijkheid voorgehouden en zijn onnozelheid en het verlangen om weer bij zijn vrouw in de gunst te komen, zorgen ervoor dat de list slaagt. De eerste man is duidelijk een verliezer en de tweede man een winnaar, omdat hij geld verdient aan de tekortkoming van de eerste man.

Ook een aantal van Kramers lijfelijk- en taligheden zijn te herkennen. Qua lijfelijkheden gaat het bijvoorbeeld om een grotesk zelfportret, dat hier vooral opvalt door de combinatie met de opsomming van wat de man allemaal zou kunnen. Deze opsomming zou je ook kunnen zien als een voorbeeld van woekerende taal. Ook het geweld in deze sotternie is onder te brengen bij zowel de lijfelijk- als de taligheden. Er is sprake van voorgenomen geweld, want tot een echt pak slaag komt het op papier niet. Dit voorgenomen geweld gaat gepaard met verbaal geweld in de vorm van vloeken en verwensingen en een – zoals Kramer dat noemt – scheldsolo.

Al met al brengen de verschillende theorieën grotendeels dezelfde dingen aan het licht, zij het dat ze soms net anders benoemd worden. De vastgestelde incongruenties hebben betrekking op zowel de grote lijn van het verhaal als op elementen daarvan. Die grote lijn komt ook goed in beeld door het analyseren van de list. De motieven et cetera zoals Lodder die onderscheidt brengen net als de lijfelijken taligheden van Kramer alleen stukken van de plot in beeld. De analyse van die kleinere verhaalelementen vormt overigens wel een goede toevoeging aan het in beeld brengen van opvallendheden in de gehele verhaallijn.

6.3 *Lippijn*

Inhoud

Lippijn krijgt van zijn vrouw opdracht om water en vuur te gaan halen. Zelf gaat ze er ook vandoor en ze zegt met eten terug te komen. Na wat over en weer gebekvecht over de huishoudelijke taken vertrekt de vrouw naar de plek waar ze met haar minnaar afgesproken heeft. Lippijn komt daar echter langs en is dus getuige van het overspel van zijn vrouw. Hij is woest en vertelt een vriendin van zijn vrouw wat hij zojuist gezien heeft. De vriendin maakt hem wijs dat hij dat verkeerd gezien heeft; zijn vrouw is veel te kuis om hem te bedriegen en wat hij zag, was dus een spookverschijning. De vriendin weet Lippijn te overtuigen dat hij het verkeerd gezien heeft en dat zijn vrouw gewoon thuis bij het haardvuur zit. Eenmaal daar aangekomen, blijkt zijn vrouw inderdaad gewoon thuis te zijn. Als vriendin Trijs Lippijns vrouw vertelt waar haar man haar van verdacht, wordt hij door de twee vrouwen afgeranseld.

Plaatsing in de cultuurhistorische context¹⁷²

De sotternie *Lippijn* past naadloos in het thema van de huwelijksproblematiek. Er is hier sprake van een scheve man-vrouwverhouding: de vrouw is de baas en zij geeft haar man opdracht tot het uitvoeren van huishoudelijke taken. Uit Lippijns repliek is op te maken dat dit niet de eerste keer is:

(Sijn wijf)
r. 7 Lippijn, ghi moet gaen halen borre ende vier,
...
(Lippijn)
Gaet henen, ic sal ons vier anleggen
Ende halen borre ende scuere den pot,
Want alsoe moet mi hulpen god,
Ic hebbe mi oeit te slaverniën geset.
(Sijn wijf)
Goede Lippijn, wast die scotelen met
Ende kerijt ons den vloer scoene.

¹⁷² De cultuurhistorische context rond het thema huwelijksproblematiek waar ik hier naar verwijs, schets ik in paragraaf 4.4 (p. 19) van mijn theoretisch kader.

Lippijn is dus een pantoffelheld die door zijn vrouw gedwongen wordt de huishoudelijke taken te verrichten. Lippijn noemt zichzelf zelfs haar slaaf en hij spreekt de verwachting uit dat hij dat ook nog wel de rest van zijn leven zal blijven. De standaard eigenschappen van een pantoffelheld blijkt Lippijn ook te bezitten. Hij is onnozel, want een vriendin van zijn vrouw weet hem wijs te maken dat zijn vrouw geen overspel gepleegd heeft, terwijl hij dit met eigen ogen gezien heeft. De vriendin verwijst in haar verhaal ook naar Lippijns leeftijd: 'U ogen sijn al verkeert // Van drincken ende van ouden dagen.'¹⁷³ Grote kans dus dat het huwelijk tussen Lippijn en zijn vrouw er eentje met een flink leeftijdsverschil is, zoals dat destijds vaker voorkwam. De onnozelheid en onderdanigheid van Lippijn staan in schril contrast met de bazigheid en agressiviteit van diens vrouw. Ze beveelt hem wat te doen en ranselt hem aan het slot van de sotternie af omdat hij haar beschuldigt van overspel. Een vrouw die haar man slaat, is niet zoals 'het hoort' omdat zij geen tuchtigingsrecht had. Lippijn had dat als man wel, maar van zijn woorden komt niet veel terecht:

r. 60 Canic an enen stoc gheraken,
 Ic sal haer touwen soe haer vel,
 Dat haer rouwen sal dit spel
 Dat si met hem heeft bedreven.

In *Het boek van Sidrac* wordt het slaan van een vrouw na overspel overigens afgekeurd,¹⁷⁴ maar dat is in dit geval niet de reden dat Lippijn niet slaat. Hij delft simpelweg het onderspit in het 'gesprek' met zijn bazige en kwaadaardige vrouw en krijgt niet eens de kans om haar te grazen te nemen.

Het overspel van Lippijns vrouw wordt door beide partijen, door de man en (een vriendin van de) overspelige vrouw, in verband gebracht met het verlies van eer. Allereerst door Lippijn zelf, omdat overspel gepleegd door de vrouw óók de man schande opleverde:

r. 72 Dies ic mi eweleec moet scofieren¹⁷⁵:
 Si leget ende droeylt¹⁷⁶ met enen anderen man.

De vriendin aan wie hij dit vertelt, begint ook gelijk over de eer van Lippijns vrouw, die ze zou verliezen als ze onterecht van overspel beschuldigd wordt:

r. 86 Wat, Lippijn, dat en soudi niet vertellen;
 U wijf waer daer bi gheonneert.
 ...
 Goede Lippijn, en wilt des niet gewagen;
 U wijf waer daer bi ghescent.

...
r. 127 Ic biddu dat ghijs nemmeer en segt
 Ende ghi u wijf met eren dect.

¹⁷³ *Lippijn*, r. 88.

¹⁷⁴ *Het boek van Sidrac* [83].

¹⁷⁵ *scofieren* – schamen. Zie hiervoor 'scofeeren' in de woordenlijst in Leendertz 1907, p. 667.

¹⁷⁶ *droeylt* – speelt het mingenot. Zie daarvoor *MNW*, lemma 'droelen'.

Eer speelde een grote rol in de middeleeuwse samenleving. Men moest te allen tijde voorkomen dat er schande over hem/haar gesproken wordt. De vriendin die Lippijn wijsmaakt dat hij het overspel van zijn vrouw niet goed gezien heeft, zweert dit ook op haar eigen eer:

r. 80 Lippijn, alsoe moetic met eren leven,
Bi sien es die meneghe bedroghen.

Bij het literaire thema van de huwelijksproblematiek draait het uiteindelijk vaak om de strijd om macht, waarbij het niet zelden gaat om de uitvoering van de huishoudelijke taken. Die huishoudelijke taken spelen in deze klucht een aanzienlijke rol, want ze maken Lippijn tot een sullige, oude pantoffelheld die door zijn vrouw gedwongen wordt die taken uit te voeren. Daar heeft de vrouw zo haar redenen voor, het geeft haar namelijk de mogelijkheid overspel te plegen met haar minnaar. Lippijn trekt dus in alle opzichten aan het kortste eind: hij verricht vrouwenwerk en wordt ondertussen bedrogen door zijn vrouw.

Bevindingen naar aanleiding van Bouwmeesters incongruentietheorie¹⁷⁷

De hele plot van deze sotternie draait eigenlijk om het overspel van de vrouw. Zij spoort haar man Lippijn aan wat huishoudelijke taken te verrichten, omdat zijzelf 'even' weg moet. Als Lippijn haar vervolgens verwijt dat ze altijd zo lang wegblijft, liegt ze over de reden van haar vertraging:

r. 12 Wat, Lippijn, ghi en moghet u niet erren,
Want ic hebbe dicwile vele te doene:
Eer ic ghehoere mine sermoene,
Soe vallet hoghe op den dach,
Ende eer ic ten vleeschuus comen mach,
(Soe copic oec gherne goeden coep)
Dan soe moetic beiden tot den loep
Es ghedaen vanden bedranghe;
Alsoe comet toe, dat ic merre soe lange,
Goede Lippijn, ghi moetet al weten.

Ook al moet de vrouw misschien óók naar de mis en is het inderdaad altijd druk bij de vleeshal, de echte reden voor haar vertraging verzwijgt ze voor haar man, terwijl ze het publiek wel op de hoogte stelt van de ontmoeting met haar minnaar. Ze overtreedt hier dus de norm van eerlijkheid. Lippijn geeft echter zelf al aan dat hij een makkelijke prooi voor leugens is:

r. 22 Awarijt, ghi souwes mi vele ontmeten,
Ende ic en weter wat toe segghen.

Van deze onnozelheid maakt ook Trijs, de vriendin van Lippijns vrouw, misbruik. Ook zij liegt tegen Lippijn door hem wijs te maken dat het overspel dat hij gezien heeft, veroorzaakt moet zijn door een spookverschijning en dat het dus het absoluut niet waar kan zijn dat dit zijn vrouw betrof. Trijs bespeelt Lippijn om hem te doen geloven dat een boze geest ervoor gezorgd heeft dat hij andere dingen zag dan die er daadwerkelijk gebeurden:

¹⁷⁷ Voor de bespreking van deze theorie verwijs ik naar paragraaf 4.1 (p. 9) van mijn theoretisch kader.

- r. 96 Ey swijt, goede Lippen,
 En was anders niet dan u dochte.
 En hoerde ghi noit seggen van alfsgedrochte¹⁷⁸,
 Dat die liede pleghet te bedrieghen?
 De viant¹⁷⁹ geeft luttel om een liegen
 Om toren te maken tusschen man ende wijf.
 Ic wilder over setten mijn lijf
 En waest niet een elvinne dat ghi saecht.

Ze speelt hierbij ook vals spel door te zeggen dat wat hij zag, vast te wijten is aan zijn leeftijd en drankgebruik: 'U ogen sijn al verkeert // Van drincken ende van ouden dagen.'¹⁸⁰ Het is incongruent dat de vriendin hiernaar verwijst. Er is immers geen enkele aanleiding om te denken dat de man gedronken heeft en aan zijn leeftijd kan hij simpelweg niets doen. Het wringt dus dat hij op deze twee zaken 'gepakt' wordt. Dit komt nog eens bovenop het feit dat hier ook de norm van eerlijkheid overschreden wordt. Door zijn lichtgelovigheid maakt Lippijn het de vrouwen ook wel erg makkelijk om te liegen, maar desondanks overtreden ze een norm. Die norm wordt ook in de Bijbel gesteld, onder meer in Efeziërs 4:25, waar staat: 'Daarom, doe de leugen weg; iedereen moet tegen zijn naaste de waarheid spreken, want wij zijn elkaars ledematen.'

Met hun leugens overtreden de vrouwen dus een norm, maar het is lastig in te schatten hoe deze normoverschrijding beoordeeld werd. Het is voorstelbaar dat men het niet zo erg vond, omdat Lippijn het door zijn onnozelheid over zich afroept om bedrogen te worden. Tegelijkertijd zou diens domheid juist kunnen zorgen voor medelijden, waardoor het overschrijden van de norm van eerlijkheid wel degelijk negatief bevonden werd.

In bovenstaande passage relativeert Trijs de woede van Lippijn door te zeggen dat de duivel een leugen niet schuwt om te stoken tussen man en vrouw.¹⁸¹ Dit kan natuurlijk een terechte relativering zijn, maar ze wordt in deze situatie volledig onterecht toegepast en dat zorgt voor incongruentie. Lippijn heeft het overspel van zijn vrouw immers zelf gezien:

- r. 82 Wat? neen, dit en es niet geloghen,
 Want ic hebse selve ghesien
 Ligghen metten bloeten knien,
 Ende gingen hem beide te werke stellen.

...

- r. 92 Wat duvel, seldi mi maken blent
 Van dingen, die ic selve sach?
 Ic sach dat si averecht lach,
 Ende hi raepster op haer slippen.¹⁸²

...

¹⁷⁸ *alfsgedrochte* – spookbedrog. Zie hiervoor woordenlijst in Leendertz 1907, p. 613.

¹⁷⁹ *viant* – duivel. Zie hiervoor woordenlijst in Leendertz 1907, p. 685.

¹⁸⁰ *Lippijn*, r. 88.

¹⁸¹ *Lippijn*, r. 100.

¹⁸² *Ende hi raepster op haer slippen* – En hij trok de zoom van haar rok. Zie hiervoor *MNW*, lemma 'slippe' en 'slippe' in woordenlijst in Leendertz 1907, p. 669 .

r. 106 En soudic dan mijn wijf niet kinnen?
Dat ware emmer een messeleec dinc.
Ic sach dat si met hem ginc,
Hi namse in sinen aerm ende tracse naer.

Lippijn stelt in bovenstaande passages steeds eerst een vraag, omdat hij niet gelooft dat hij het verkeerd gezien heeft, zoals de vriendin van zijn vrouw hem wijs probeert te maken. Toch gaat hij steeds meer twifelen aan wat hij zag en dus weet Trijs hem er uiteindelijk van te overtuigen dat wat hij zag door een spookverschijning veroorzaakt moet zijn. Terloops markeert zij echter de incongruentie daarvan door te zeggen: 'Lippijn, loghen en was noit waer.'¹⁸³ Wat zij zegt klopt natuurlijk, want een leugen is een leugen omdat hij niet de waarheid is. Deze uitspraak is echter ambigu, omdat hij ten eerste kan slaan op de leugens die zij Lippijn vertelt over de spookverschijning die hij gezien moet hebben. Trijs doelt ermee echter op wat Lippijn gezien heeft: het overspel van zijn vrouw, wat naar haar zeggen niet waar kan zijn. Als je er echter van uitgaat dat Trijs met deze uitspraak verwijst naar het feit dat zij die spookverschijning slechts veinst, ontkracht ze daarmee haar eigen verhaal. Lippijn merkt dat echter niet op, want hij gaat er uiteindelijk vanuit dat het overspel dat hij zag dus niet waar geweest kan zijn, net als een leugen nooit waar is.

In de hele (achteraf geslaagde) poging om Lippijn te doen geloven dat het door hem waargenomen overspel een spookverschijning was, zit ook een kleine incongruentie als Trijs zegt:

r. 134 Het was ene elvinne dat daer lach,
Dat willic u sweren op een cruus.
U wijf sit noch in haer huus,
Dat willic wedden om een bier.

Wat wringt is dat ze eerst heel sterk de bevestiging geeft dat het een boze geest was die Lippijn gezien heeft, dat zweert ze namelijk op een kruis. Vervolgens wil ze om een kan bier wedden dat Lippijns vrouw gewoon thuis zit. Het gaat hierbij twee keer om hetzelfde: Lippijns vrouw kán geen overspel gepleegd hebben. Hierop zweren en erom wedden is echter niet hetzelfde; bovendien draagt zweren op een kruis een ernstige connotatie met zich mee, terwijl wedden eerder iets speels heeft.

Het lijkt erop dat Trijs vooral tegen Lippijn liegt om daarmee de eer van haar vriendin te beschermen. Het draait niet eens om de vraag of het overspel wel of niet plaatsgevonden heeft, maar het gaat erom dat hij er niet over mag spreken. Dat is namelijk waar ze meermalen over begint tegen Lippijn:

r. 86 Wat, Lippijn, dat en soudi niet vertellen;
U wijf waer daer bi gheonneert.
...
Goede Lippijn, en wilt des niet gewagen;
U wijf waer daer bie ghescent.
...
r. 127 Ic biddu dat ghijs nemmeer en segt
Ende ghi u wijf met eren dect.

¹⁸³ Lippijn, r. 110.

Eer en schande speelden een grote rol in de middeleeuwse samenleving, dus het is niet wonderlijk dat Trijs daarover begint. Het is echter incongruent dat over het eerverlies van Lippijn zelf, behalve door hemzelf, met geen woord gerept wordt. Het gaat alleen over de eer van zijn vrouw, omdat Trijs ervan uitgaat – of in ieder geval doet alsof – dat het overspel waar Lippijn zijn vrouw van beschuldigt niet waar is. Als het echter wel waar is, verspeelt de vrouw daarmee niet alleen haar eigen eer, maar ook die van haar man. Lippijn brengt dit dan ook ter sprake als hij de vriendin van zijn vrouw tegenkomt:

r. 72 Dies ic mi eweleec moet scofieren¹⁸⁴:

Si leget en droeylt met enen anderen man.

Zoals gezegd wringt het dat er door de vrouwen alleen gesproken wordt over het eerverlies van Lippijns vrouw, terwijl zij – terecht (!) – beschuldigd wordt van overspel. De vraag is echter of Lippijn misschien ook een norm overschrijdt door dat overspel ter sprake te brengen. Onder meer in *Het boek van Sidrac* [337] wordt namelijk het advies gegeven om er niet over te spreken, want dan kan er ook geen schande van gesproken worden. Hoewel dit wellicht het devies was destijds, wringt het mijns inziens dat het eerverlies van de vrouw de overhand heeft. Door het ter sprake brengen van het overspel van zijn vrouw, zet Lippijn immers ook zijn eigen eer op het spel. Het feit dat hij dat dus toch doet, markeert dus wellicht dat zijn eigen eerverlies door de daad van zijn vrouw voor hem zwaarder weegt dan het verzwijgen van dit overspel.

Samenhangend met het eerverlies van beide partijen hangt ook het feit dat Lippijn eigenlijk degene is die gestraft wordt voor wat zijn vrouw gedaan heeft. Je zou kunnen stellen dat hij dit zelf veroorzaakt heeft door het overspel überhaupt te benoemen, maar dat vind ik wat kort door de bocht. Het wringt dat Lippijn dubbel gestraft wordt, terwijl zijn vrouw degene is die de fout in is gegaan:

(Lippijns wijf)

r. 168 Swijt, wel vule corre,
Beghindi mi anderen man ane te tiën?

(Lippijn)

Seker, wooudic die waerheit liën,
So saghic, of mijn ogen waren mi verkeert.
Maer Trise heeft mi alsoe geleert
Ende seet, dat mi een alf heeft bedroghen.

(Lippijns wijf)

Waer omme hebdi mi dan beloghen
Ende doet mi scande over al?

(Lippijn)

Ey minnekijn, ic ben diet beteren sal,
Hebbic iet messeit ofte mesdaen.

(Lippijns wijf)

Ghi selter nochtan smeten omme ontfaen,
Vul, out, quaet grijsaert!

(De comere)

Bi onsen here, hi waers wel waert,

¹⁸⁴ Zie noot 175.

Dat wine onder voete gingen leggen.

(Lippijn)

Lieve wijf, ic en saels nemmeer seggen;

Ic en wiste niet, dat ic was in dolen.

(Lippijns wijf)

Ey, men sal u leren gaen ter scolen¹⁸⁵.

Hier vechtensi.

Door de leugens van vriendin Trijs en zijn vrouw zelf wordt Lippijn in zekere zin onwetend gemaakt van dit overspel. Hij wordt immers gehersenspoeld en Trijs doet hem zo geloven dat hij het helemaal verkeerd gezien heeft. Bovendien wordt hij door beide vrouwen afgeranseld omdat hij zijn vrouw beschuldigt van overspel, terwijl het zo klaar als een klontje is dat dit overspel plaatsgevonden heeft:

r. 48 O wi, here, es dat waer?
Bi gode, ic hebs genoeg gesien,
Want si leet metten bloeten knien
Ende hi esser tusschen gecropen;
Bider doot ons heren, hi esser in geslopen.
Siet met deser hoeren, ende geeft mi te verstane,
Dat si te messen pleght te gane,
Ende leet ende droeylt met enen anderen man
Ende maect van mi enen pol, her Jan.

In bovenstaand citaat geeft Lippijn zelf aan dat zijn vrouw hem door haar overspel tot 'enen pol, her jan',¹⁸⁶ een bedrogen echtgenoot, maakt. Met dat overspel overtreedt de vrouw natuurlijk ook de norm van huwelijkse trouw. Een overspelige vrouw is immers incongruent, omdat ze niet trouw is aan haar eigen man en hem hiermee te schande maakt. Overspel wordt in de Tien geboden al afgekeurd, en ook in het Nieuwe Testament komt het ter sprake:

'Het huwelijk moet door iedereen in ere worden gehouden, en het echtelijke bed moet onbezoedeld blijven. Gods oordeel zal komen over ontuchtigen en echtbrekers.'¹⁸⁷

Opvallend is overigens dat in de Bijbel overspel meestal gepleegd lijkt te worden door de man, waarbij wel regelmatig gewaarschuwd wordt voor de gevaarlijke verleidingen van de vrouw. Ook hier zou dat het geval kunnen zijn, al blijft onbelicht op wiens initiatief het overspel plaatsvond. Door het beeld van de bazige, kwaadaardige vrouw dat van haar geschetst wordt, is het echter niet onwaarschijnlijk dat ook hier de vrouw degene is die het overspel geïnitieerd heeft. Wat overigens voor het bepalen van de incongruentie verder niet ter zake doet. Wat daarbij wel een rol speelt, is het belang dat gehecht werd aan huwelijkse trouw. De verwachting is dat deze norm van groot belang was, maar dat valt niet met zekerheid te zeggen.

Tot slot is er ook incongruentie te vinden in de verhoudingen binnen het huwelijk van Lippijn en zijn vrouw. Lippijn blijkt immers degene te zijn die (veel van) de huishoudelijke taken op zich neemt,

¹⁸⁵ *leren gaen ter scolen* – mores leren, tuchtigen. Zie hiervoor *MNW*, lemma 'scole' (I).

¹⁸⁶ Zie hiervoor *MNW*, lemma 'pol' (III).

¹⁸⁷ Hebreeërs 13:4.

omdat hij daartoe gedwongen wordt door zijn vrouw. Met deze scheve man-vrouwverhouding wordt een norm overtreden: de man voert vrouwenwerk uit. Bovendien heeft de vrouw de broek aan in huis, terwijl dit de man zou moeten zijn. Deze verstoorde verhouding komt ook tot uiting in het pak slaag dat Lippijn van zijn vrouw krijgt. Ook in het begin van de sotternie wordt deze incongruentie binnen hun huwelijk al gemarkeerd. Als Lippijn zijn vrouw namelijk 'verwijt' dat hij zijn hele leven nog wel haar slaaf zal blijven, reageert zij daarop met:

r. 34 Swijt, god moet u lachter¹⁸⁸ geven;
Dat ghi soe langhe leeft, dats mi leet.

Het is incongruent dat ze haar echtgenoot feitelijk bijna dood wenst, maar tegelijkertijd past het wel bij de situatie. Ze zou haar oude echtgenoot waarschijnlijk dolgraag inruilen voor haar – ongetwijfeld – jongere minnaar waarmee ze daarna een afspraakje heeft.

Bevindingen naar aanleiding van Lodders methode in *Lachen om list en lust*¹⁸⁹

De sotternie *Lippijn* eindigt met het 'motief' van een *pak slaag*. Lippijn wordt geslagen door zijn vrouw en haar vriendin, omdat hij zijn vrouw – overigens terecht – beschuldigd heeft van ontrouw en haar daarmee te schande gemaakt heeft. Het pak slaag wordt hem aangekondigd en staat in de toneeltekst beschreven met een soort regieaanwijzing:

(Lippijns wijf)
r. 178 Ghi selter nochtan smeten omme ontfaen,
Vul, out, quaet grijsaert!
(De comere)
Bi onsen here, hi waers wel waert,
Dat wine onder voete gingen leggen.
...
(Lippijns wijf)
Ey, men sal u leren gaen ter scolen¹⁹⁰.
Hier vechtensi.

Ook het 'motief' van de *rolomkering* is te herkennen in *Lippijn*. De sotternie opent er zoals gezegd namelijk mee dat Lippijns vrouw haar man opdraagt om een aantal huishoudelijke taken uit te voeren: water en vuur halen, de schotels afwassen en de vloer vegen:

r. 7 Lippijn, ghi moet gaen halen borre ende vier,
...
Goede Lippijn, wast die scotelen met
Ende kerijt ons den vloer scoene.

Lippijn wordt dus gedwongen om vrouwenwerk te doen. Bovendien is het ook de omgekeerde wereld dat zijn vrouw hem vertelt wat hij moet doen. Hij zou de baas in huis moeten zijn, maar neemt juist alles wat zijn vrouw bepaalt aan. Dat zijn vrouw degene is die de baas in huis is (en blijft), blijkt bijvoorbeeld uit Lippijns reactie op haar bevel:

¹⁸⁸ *lachter* – ramp. Zie woordenlijst in Leendertz 1907, p. 645.

¹⁸⁹ Zie voor de bespreking van deze methodische benadering paragraaf 4.2 (p. 11) van mijn theoretisch kader.

¹⁹⁰ Zie noot 185.

r. 30 Goeder, nu hoert, dat u god loene!
Ende mer daer bi niet. Al hebbic al mijn dage
Gheweest uwe aerme slave,
Mi dunct ic moetse noch sijn al mijn leven.

Ook het motief van het pak slaag hierboven, is eigenlijk een voorbeeld van de rolomkering in deze sotternie. De vrouw slaat immers haar man, terwijl de man dat recht wel had, maar andersom niet.

Gedeeltelijk samenhangend met die rolomkering is de *typering van de personages*. De vrouw wordt neergezet als bazig en kwaadaardig: ze beveelt haar man en ranselt hem uiteindelijk samen met een vriendin af. Haar man Lippijn wordt neergezet als de domme, sullige en oudere echtgenoot die de vrouwenklusjes op moet knappen, een hennentaster dus. Dat is precies wat hij zegt:

r. 55 En leet ende droeylt met enen anderen man
Ende maect van mi enen pol, her Jan¹⁹¹.

Hij bestempelt zichzelf hier bovendien als een *echtgenoot die hoorntjes opgezet gekregen heeft*.

Behalve bovenstaande 'losse' elementen, zijn er ook listen te herkennen in *Lippijn*. Allereerst gebruikt Lippijns vrouw een 'list' om haar minnaar te kunnen ontmoeten. Ze laat Lippijn water en vuur halen en zegt zelf ook even weg te gaan, maar bij terugkomst wat te eten mee te brengen. Als Lippijn klaagt dat ze altijd zo lang wegblijft, houdt ze hem voor dat dat komt doordat de preek altijd zo lang duurt en het altijd druk is bij de vleeshal. Door te verzwijgen wat de echte reden van haar vertraging is, houdt ze haar man een *andere werkelijkheid* voor. Ze maakt gebruik van zijn *tekortkoming* lichtgelovigheid en in zekere zin ook onderdanigheid om de list te laten slagen. Uit het feit dat hij benoemt dat zijn vrouw wel vaker lang wegblijft, zou je kunnen opmaken dat hij enige argwaan heeft over wat zij gaat doen. Toch neemt Lippijn haar woorden voor waarheid aan, want hij weet – naar eigen zeggen – toch niet wat hij erop moet zeggen. Dit biedt de vrouw de kans haar minnaar te ontmoeten. In zekere zin mislukt haar list echter, want Lippijn is getuige van haar overspel. Dankzij de list van haar vriendin Trijs, die ik hieronder uiteen zal zetten, eindigt Lippijns vrouw echter toch als *winnaar* en Lippijn als *verliezer*. Want hoewel hij het met eigen ogen gezien heeft, is hij, doordat met name Trijs hem gehersenspoeld heeft, eigenlijk onwetend 'gemaakt' van het overspel.

Trijs gebruikt zoals gezegd ook een 'list', die ervoor zorgt dat de list van Lippijns vrouw alsnog slaagt. Als zij namelijk een boze Lippijn treft die net getuige geweest is van het overspel van zijn vrouw, maakt ze hem wijs dat wat hij gezien heeft niet waar kan zijn. Ze houdt hem een *andere werkelijkheid* voor: dat wat hij zag is veroorzaakt door een spookverschijning die de duivel gebruikt om man en vrouw uit elkaar te drijven. Ze kleedt dit geheel in door te zeggen dat ze haar vriendin zo goed kent en dat zij zoiets nooit zou doen omdat ze daar te kuis voor is. Ook Trijs maakt gebruik van Lippijns onnozele lichtgelovigheid, want die biedt haar de kans hem te doen geloven dat hij alleen maar boze geesten gezien heeft in plaats van zijn vrouw met haar minnaar. Trijs *wint* zelf weinig met deze list,

¹⁹¹ Zie noot 186.

maar haar vriendin des te meer. Bovendien is Lippijn duidelijk opnieuw de *verliezer* en wel met dezelfde *uitkomst*: hij is onwetend gemaakt van het overspel van zijn vrouw.

Wat tot slot ook een rol speelt in deze sotternie is het *verschil in kennis tussen personage en publiek*. In het begin van *Lippijn* spreekt Lippijns vrouw namelijk het publiek aan en vertelt ze dat ze een afspraak heeft met haar minnaar. Het publiek heeft hier dus meer kennis dan Lippijn, die niet beter weet dan dat zijn vrouw iets te eten gaat halen. Dit verschil in kennis kan een komisch effect sorteren en maakt in ieder geval direct het doel van de vrouw duidelijk: haar minnaar zien. Al snel blijkt ze dit doel te behalen, want Lippijn betrapt haar met haar minnaar. De vraag die dit vervolgens bij het publiek oproept is of de vrouw hiermee wegstapt. In de toeloop naar de *komische ontknoping* blijkt dat het geval dankzij de list van haar vriendin. Zoals gezegd is Lippijn hierbij duidelijk de *verliezer*, omdat hij – tegen beter weten in? – onwetend is gemaakt van het overspel van zijn vrouw. Ook heeft hij het ter sprake brengen van dit overspel moeten bekopen met een pak slaag door beide vrouwen.

Bevindingen naar aanleiding van Kramers methode in *Mooi vies, knap lelijk*¹⁹²

Lippijn beschrijft de seksuele handelingen van zijn vrouw waarvan hij getuige is niet zozeer in termen van weelderige beeldspraak, maar een ieder kan zich een voorstelling maken van wat er gaande is:

- r. 50 Want si leet metten bloeten knien
 Ende hi esser tusschen gecropen;
 Bider doot ons heren, hi esser in geslopen.
 ...
- r. 73 Si leget ende droeylt¹⁹³ met enen anderen man.
 ...
- r. 83 Want ic hebse selve ghesien
 Ligghen metten bloeten knien,
 Ende gingen hem beide te werke stellen.
 ...
- r. 94 Ic sach dat si averecht lach,
 Ende hi raepster op haer slippen.¹⁹⁴

Bij Kramer gaat het vaak om de aanloop tot en het voorspel voor de seksuele handelingen, maar in deze passages kun je toch wel de daad zelf herkennen. In ieder geval zijn de beschrijvingen niet beperkt gebleven tot de aanloop tot seks en het voorspel. Toch zijn bovenstaande tekstpassages wel te scharen onder de *verbale seks, en voortplanting*, een subcategorie van ‘het expliciete kluchtenlijf’.

Ook de lijfelikheden van ‘het mishandelende en mishandelde kluchtenlijf’ komen voor in *Lippijn*. Er is allereerst sprake van *voorgenomen geweld* nadat Lippijn zijn vrouw betrapt met haar minnaar:

- r. 58 Bi sente Jan, ic sal haer dit abuus
 Noch tavont tongoede maken.

¹⁹² Voor de bespreking van deze methodische benadering verwijs ik naar paragraaf 4.3 (p. 16) van mijn theoretisch kader.

¹⁹³ Zie noot 176.

¹⁹⁴ Zie noot 182.

Canic an enen stoc gheraken,
Ic sal haer touwen soe haer vel,
Dat haer rouwen sal dit spel,
Dat si met hem heeft bedreven.

De daadwerkelijke uitvoering hiervan komt er simpelweg niet van door de list die Trijs uithaalt. Dit voorgenomen geweld spreekt Lippijn overigens niet uit naar zijn vrouw, maar naar het publiek.

Aan het einde van de klucht vindt er ook een *vecht- en scheldballet* plaats waarin Lippijns vrouw en haar vriendin Trijs na het nodige verbale geweld Lippijn te grazen nemen:

r. 178 (Lippijns wijf)
Ghi selter nochtan smeten omme ontfaen,
Vul, out, quaet grijsaert!
 (De comere)
Bi onsen here, hi waers wel waert,
Dat wine onder voete gingen leggen.
...
 (Lippijns wijf)
Ey, men sal u leren gaen ter scolen¹⁹⁵.
 Hier vechtensi.

Het geweld dat hierboven onder de lijfelikheden valt, is gedeeltelijk ook onder te brengen bij de taligheden die vallen onder de 'gespiede taal'. Bovenstaande passage bevat immers ook een *scheldsolo* waarin afwisselend Lippijns vrouw en haar vriendin aan het woord zijn. Die eerste heeft allereerst tegen Lippijn gezegd dat hij vooral moet zwijgen over haar overspel:

r. 168 Swijt, wel vule corre,
 Beghindi mi anderen man ane te tiën?

Behalve het gescheld hierboven zijn er ook nog wat *vloeken en verwensingen* met verwijzingen naar God of Jezus' kruisdood te herkennen in *Lippijn*:

 (Sijn wijf)
r. 34 Swijt, god moet u lachter¹⁹⁶ geven;
...
 (Lippijn)
r. 118 Bider doot ons heren, ghi maect mi al uutten zinnen.
...
 (Lippijns wijf)
r. 158 God gheve hem ramp in sine kaken!

In Lippijns beschrijving van het voorgenomen geweld roept hij Johannes aan, maar dit is dus geen rechtstreekse *verwensing* aan het adres van zijn vrouw:

r. 58 Bi sente Jan, ic sal haer dit abuus
 Noch tavont tongoede maken.

¹⁹⁵ Zie noot 185.

¹⁹⁶ Zie noot 188.

Deelconclusie

Lippijn is moeiteloos te koppelen aan het thema van de huwelijksproblematiek door de man die als hennentaster neergezet wordt, hij wordt immers gedwongen tot vrouwenwerk. Ook is er sprake van een oudere, onnozele man met een bazige, kwaadaardige en jongere vrouw die de broek aan heeft thuis. De strijd om de macht in huis kent de vrouw als winnaar, omdat het haar de kans biedt overspel te plegen met haar minnaar. Het feit dat haar man dit overspel ziet en het daarom ter sprake brengt, levert hem slaag op van zijn vrouw en haar vriendin. Het ter sprake brengen ervan levert zijn vrouw immers eerverlies op, zeker als het onterecht is zoals zij en haar vriendin betogen. Als de beschuldiging wel terecht is, levert het *Lippijn* zelf overigens ook schande op, maar daar maakt niemand – behalve *Lippijn* zelf – zich druk om.

Er zijn nogal wat gevallen van incongruentie aan te wijzen in *Lippijn*. Er worden allereerst normen overschreden, die van eerlijkheid door *Lippijn*'s vrouw en haar vriendin bijvoorbeeld. Die incongruentie wordt niet gemarkeerd in de tekst, maar het feit dat *Lippijn* zegt dat hem van alles wijs te maken is, geeft wel aan dat hij een makkelijke prooi voor leugens is. De norm van eerlijkheid is sowieso terug te vinden in de Bijbel, net als de norm die *Lippijn*'s vrouw overschrijdt door overspel te plegen. Er wordt ook een maatschappelijke norm overschreden in deze sotternie, namelijk die van eerverlies. Er wordt meermalen verwezen naar de eer van de vrouw die zij verliest doordat *Lippijn* haar overspel ter sprake brengt. Deze incongruentie wordt dus wel in de tekst gemarkeerd. Het koppelen aan de cultuurhistorische context bevestigt het belang van eer en daarmee samenhangend schande. In de grote lijn van het verhaal zit ook een belangrijk geval van incongruentie. Want hoewel de vrouw degene is die een zonde begaat door overspel te plegen, is de man uiteindelijk degene die (eigenlijk zelfs) dubbel gestraft wordt. Het is echter de vraag hoe de verschillende incongruenties beoordeeld zouden worden, omdat *Lippijn* óf gezien wordt als iemand die dit over zichzelf afroept óf juist medelijden opwekt.

Er zijn een aantal losse elementen zoals *Lodder* die onderscheidt te herkennen: het motief van een pak slaag en de rolomkering en het type personage van de echtgenoot die hoorntjes opgezet gekregen heeft.

Er wordt gebruikgemaakt van een tweetal listen in *Lippijn*. Van beide is *Lippijn* slachtoffer, omdat én zijn vrouw én haar vriendin *Trijs* gebruikmaken van zijn lichtgelovigheid als ze hem een andere werkelijkheid voorhouden. Het negatieve gevolg voor *Lippijn* is dat hij als het ware onwetend is gemaakt van het overspel van zijn vrouw. Zijn vrouw komt dus als winnaar uit de bus, want zij heeft door haar eigen list overspel kunnen plegen en door de list van haar vriendin gelooft haar man dat hij dat overspel verkeerd gezien heeft, en dus komt zijn vrouw ermee weg. De vraag of zij weg zou komen met haar overspel was de vraag die het verschil in kennis tussen personage en publiek opriep. De vrouw kondigde namelijk aan dat ze een afspraak met haar minnaar had.

Van *Kramers* bevindingen wat betreft lijfelijk- en taligheden is niet heel veel terug te vinden, behalve in het slaan en schelden dat plaatsvindt. Hier is allereerst sprake van voorgenomen geweld

door Lippijn op zijn overspelige vrouw. Toch zijn het vooral de vrouwen in deze sotternie die zich schuldig maken aan vecht- en scheldballetten, vloeken en verwensingen en scheldsolo's.

Al met al zijn vooral de incongruentietheorie en de theorie van Fred Lodder geschikt om de sotternie *Lippijn* te analyseren, omdat ze zowel de grote lijn als kleinere elementen daarvan blootleggen. Er zit ook redelijk wat overlap in de verschillende theorieën, zeker ook met de plaatsing in de cultuurhistorische context. Die context is bijvoorbeeld niet zelden nodig om incongruentie goed vast te kunnen stellen. En bij de incongruentie van het verlies van eer, die ook gemarkeerd staat in de tekst, maakt de context het verklaren van die incongruentie makkelijker. Kramers analysemethode legt meer losse elementen bloot dan het analysemodel van Lodder, maar nog geven die paar lijfelijke en taligheden slechts een beperkt beeld van de complete sotternie.

6.4 *Rubben*

Inhoud

Rubben is drie maanden geleden getrouwd en vraagt zich af hoe het in vredesnaam mogelijk is dat zijn vrouw bevallen is van een voldragen kind. Ze moet al zwanger geweest zijn voor ze trouwden, en dus heeft hij spijt dat hij zich met haar ingelaten heeft. Hij bespreekt de situatie met zijn schoonmoeder en maakt duidelijk dat hij niet te spreken is over het gedrag van haar dochter. De vrouw maakt hem wijs dat hij het mis heeft; hij rekent volgens haar helemaal verkeerd en is dus gewoon de vader van het kind. Zijn schoonvader beaamt dit. Er is echter nog iets waar Rubben aan twijfelt: de maagdelijkheid van zijn. Ze was immers wel erg ervaren toen hij voor het eerst het bed met haar deelde. Zijn schoonvader zegt dit destijds ook meegemaakt te hebben met zijn vrouw. De vrouw legt uit dat zij en haar dochter alles wat zij deden, wisten 'van horen zeggen'. Ze waren beiden beslist nog maagd, dus ook dit ziet Rubben totaal verkeerd. Rubben raakt overtuigd van de woorden van zijn schoonouders en gaat naar huis om voor zijn vrouw te zorgen. De schoonmoeder vertelt vervolgens dat dit de manier is om mannen voor de gek te houden. Ze krijgt daarop ruzie met haar man, die zegt al die tijd al geweten te hebben hoe de vork in de steel zat.

Plaatsing in de cultuurhistorische context¹⁹⁷

De sotternie *Rubben* is niet heel eenvoudig in de context van de huwelijksproblematiek te plaatsen, omdat Rubbens vrouw alleen op de achtergrond aanwezig is. We weten alleen hoe de man-vrouwverhouding binnen dit huwelijk is door wat Rubben en zijn schoonmoeder daarover zeggen. Uit wat Rubben zegt komt vooral een beeld van hemzelf naar voren: niet al te snugger en blijkbaar eenvoudig wat wijs te maken. Dat blijkt ook wel uit wat zijn schoonmoeder hem op de mouw weet te spelden. Eigenschap één van een pantoffelheld, onnozelheid, bezit Rubben dus sowieso. Het tweede

¹⁹⁷ De cultuurhistorische context rond het thema huwelijksproblematiek waar ik hier naar verwijs, schets ik in paragraaf 4.4 (p. 19) van mijn theoretisch kader.

element dat bij die verstoorde verhouding komt kijken, het uitvoeren van de huishoudelijke taken, blijkt ook aanwezig. Als de onnozele Rubben door zijn schoonmoeder overtuigd is dat het kind wel degelijk het zijne is, gaat hij namelijk naar huis om voor zijn vrouw te koken:

r. 205 Nu willic gaen ende ghereiden haer teten
Ende doen haer werdicheit ende ere
Ende danckens gode onsen lieven here,
Dat si mi soe sconen kint heeft bracht.

Ook van een aanzienlijk leeftijdsverschil tussen de echtelieden lijkt sprake te zijn in deze sotternie. Rubben zegt immers dat hij een jonge vrouw getrouwd is, wat suggereert dat hij zelf op leeftijd is: 'Ic ben hier selve en hebbe een jonc wijf getrout.'¹⁹⁸

Over Rubbens vrouw komen we zoals gezegd niet veel meer te weten dan wat anderen over haar vertellen. Het ligt in de lijn der verwachting dat tegenover een pantoffelheld als Rubben een bazige en kwaadaardige vrouw staat. Het optreden van Rubbens schoonmoeder lijkt deze verwachting alleen maar te staven. Zij weet Rubben namelijk wijs te maken dat in drie maanden huwelijk een complete zwangerschap voldragen kan worden en dat hij dus echt de vader van het kind is. Grote kans dat haar dochter net zo gewiekt is als zij. Uit de passage waarin Rubben de maagdelijkheid van zijn vrouw betwist, blijkt namelijk dat de moeder op dat gebied sowieso geen haar beter is dan haar dochter:

(Rubben)

r. 113 Noch salicker meer segghen toe:
Doen ic uwer dochter nam
Ende ierst werven bi haer slapen quam
Ende icse te werke soude stellen,
Vrouwe, dit moetic u vertellen,
Si wijst alsoe wel als ic dede,
Si gincker toe stellen al haer lede
Al hadser seven jaer met ommegegaen.
Daer namic alte quaden exempel aen;
Al sweechic, ic was herde gram.

(Gosen)

Soe dede haer moeder, doen icse nam
Ende wi te gader slapen gingen:
Si wijst alsoe wel van allen dingen,
Al haddicse seven maent gehat.

(Dwijf)

Waer bi quam dat?
Dat haddic van horen segghen geleert;
Want wie datter hem toe keert
Ende al onthout, dat hi hoert spreken,
Hem en mach nemmermeer const gebreken;
Alsoe was mijnder dochter ghesciet.

...

Wildi die waerheit sweren hoeren

¹⁹⁸ *Rubben*, r. 5.

Soe deric wel sweren op een cruus,
Doen mijn dochter quam in u huus,
Dat si niet meer van man en wijst,
Noch daer op en hadde gheghijst,
Dan ic en dede, doen ic haren vader nam.

Ervan uitgaand dat moeder en dochter niet alleen qua seksuele gedragingen op elkaar lijken, is de kans groot dat de dochter inderdaad ook kwaadaardig is. De moeder wil immers aan het einde van de sotternie haar man te lijf gaan omdat hij haar beschuldigt van vrouwenlisten:

r. 243 Ic soude u vollijc voer u museel
Smiten, die tande souden u uutspringen.

Het is een veronderstelling dat de verhouding tussen Rubben en zijn vrouw typisch is voor het middeleeuwse literaire thema van de huwelijksproblematiek, maar ik denk dat er genoeg aanwijzingen te vinden zijn in de tekst dat er hier sprake is van een omgekeerde wereld, omdat die gespiegeld wordt in het gedrag van de schoonouders van Rubben.

Terloops komt ook het belang van eer en daarmee samenhangend schande in de middeleeuwse samenleving ter sprake. Rubbens schoonmoeder zegt namelijk het volgende als hij zijn twijfel uitgesproken heeft over zijn vaderschap:

r. 63 Ghi waert wel weert, dat ghi waert bescouden¹⁹⁹,
Dat ghi van uwen wive wilt spreken lachter²⁰⁰.

Bevindingen naar aanleiding van Bouwmeesters incongruentietheorie²⁰¹

Rubben is drie maanden geleden getrouwd met zijn vrouw en nu blijkt dat zij gisteren bevallen is van een voldragen kind. Zijn vrouw moet dus al zwanger geweest zijn voor hij haar trouwde. Rubben is boos, want hij is erin geluisd door zijn schoonmoeder die ongetwijfeld wel beter wist toen ze het huwelijk tussen hem en haar dochter stimuleerde. Het idee dat zijn vrouw al zwanger was voor hij haar trouwde, wordt gesterkt door zijn sterke vermoeden dat zijn vrouw al de nodige seksuele ervaring had voor hij haar tot vrouw nam. Er lijkt door de vrouw van Rubben een norm geschonden te zijn: seksuele omgang hebben voor het huwelijk, met als klap op de vuurpijl een zwangerschap – van een andere man dan haar toekomstige echtgenoot – als resultaat. Deze incongruentie wordt gemarkeerd in de verbazing en boosheid van Rubben over de ervaring die zijn vrouw al had:

r. 113 Noch salicker meer segghen toe:
Doen ic uwer dochter nam
Ende ierst werven bi haer slapen quam
Ende icse te werke soude stellen,
Vrouwe, dit moetic u vertellen,
Si wijst alsoe wel als ic dede,
Si gincker toe stellen al haer lede,
Al hadser seven jaer met ommegegaen.

¹⁹⁹ *bescouden* – berispt. Zie 'bescelden' in woordenlijst in Leendertz 1907, p. 618.

²⁰⁰ *lachter* – schande. Zie *MNW*, lemma 'lachter'.

²⁰¹ Voor de bespreking van deze theorie verwijs ik naar paragraaf 4.1 (p. 9) van mijn theoretisch kader.

Daer namic alte quaden exempel aen;
Al sweechic, ic was herde gram.

Rubbens schoonmoeder blijkt hetzelfde gedaan te hebben toen zij haar man trouwde. Dat de dames daarmee een norm overschreden, blijkt ook uit de woorden van Rubbens schoonvader:

r. 155 Bi gode, nochtan wasic herde gram!
Om dat ghi u soe wel te werke ginc stellen,
Peinsic: dese heeft onder goede gesellen
Yewerijnc enen hort ontfaen.
Maer ghi gaeft mi te verstaen,
Dat ghijt al van horen seggen wijst.

Omdat in de sotternie buiten beschouwing blijft of Rubben en zijn vrouw ten tijde van de verwekking van het kind al samen waren, is onduidelijk of er ook sprake is van overspel. Het overschrijden van die norm laat ik dus in het midden. Het overschrijden van de norm geen seksuele omgang voor het huwelijk te hebben, komt ook in het Oude Testament voor. Eigenlijk gaat het hier om een vergelijkbare situatie, namelijk dat de man zijn vrouw ervan beschuldigt dat zij geen maagd meer was tijdens de huwelijksnacht.²⁰² Als dit een valse beschuldiging blijkt, krijgt de man een boete, maar als de vrouw inderdaad geen maagd meer was, dan is haar straf niet mals:

‘Blijkt de beschuldiging waar te zijn en stelt men vast dat het meisje inderdaad geen maagd was, dan moet men haar naar de deur van haar ouderlijk huis brengen. En de burgers van de stad moeten haar doodstenigen; want zij heeft een schanddaad in Israël begaan door ontucht te plegen terwijl ze nog in haar ouderlijk huis woonde. Zo zult u het kwaad uit uw midden verwijderen.’²⁰³

In de Bijbel werd dus erg veel belang gehecht aan deze norm. Dat hoeft echter nog niet te betekenen dat het overschrijden daarvan ook in de middeleeuwse samenleving zo streng beoordeeld werd. Vast staat mijns inziens, op basis van de reactie van zowel Rubben als zijn schoonvader, dat er wel degelijk belang gehecht werd aan deze norm.

Rubbens schoonmoeder overschrijdt ook een norm door meermalen te liegen tegen Rubben. Allereerst liegt ze over het feit dat hij wel degelijk de vader van het kind kán zijn. Ze doet hem immers geloven dat in drie maanden huwelijk zwangerschap voldragen kan worden. Hiervoor gebruikt ze allerlei omslachtige berekeningen, zoals:

(Rubben)
r. 99 Jaes, maer ic en can niet bevroeden,
Dat icker vader af soude sijn.
Ic deert wel sweren bider trouwen mijn,
Dat icse maer drie maent en hebbe gat.
(Dwifj)
Ende drie maent, datse bruut sat,
Ende drie maent, die ghi niet en teelt:
Ende als men dit te gader stelt,
Soe eest negen tenen hoep.

²⁰² Deuteronomium 22:13-21.

²⁰³ Deuteronomium 22:20-21.

Dats den rechten jaer loep,
Dat een vrouwe kint te draghen plecht.

Ze liegt bovendien over de maagdelijkheid van haar dochter. Als Rubben namelijk vermoedt dat zijn vrouw geen maagd meer was toen hij haar trouwde, weet ze ook hier ook hier een leugenverhaal te vertellen dat Rubben wederom doet geloven dat hij het mis heeft:

r. 127 Waer bi quam dat?
Dat haddic van horen segghen geleert;
Want wie datter hem toe keert
Ende al onthout, dat hi hoert spreken,
Hem en mach nemmermeer const gebreken;
Alsoe was mijnder dochter ghesciet.

Aan het slot van de sotternie geeft Rubbens schoonmoeder indirect toe dat zij alles bij elkaar gelogen heeft. Ze zegt immers dat dit de manier is om dergelijke domme mannen voor de gek te houden. Ze doelt hiermee op Rubben én haar eigen man Gosen, die ze ook veel wijs kon maken:

r. 217 Al dus soude men roden²⁰⁴ gecken²⁰⁵,
Als men hadde alsulken man,
Ende hanghen hem enen blau hoyke²⁰⁶ an,
Ende steken hem thoeft in enen sac.

Door te liegen (en bedriegen) overschrijdt de vrouw de norm van eerlijkheid, zoals die ook in de Bijbel naar voren komt in bijvoorbeeld Leviticus 19:11. Ook Rubbens schoonvader Gosen maakt zich schuldig aan deze normoverschrijding, want hij beaamt de leugens van zijn vrouw, terwijl hij heel goed weet dat zij liegt. Dat blijkt uit de slotpassage als hij zijn vrouw haar vrouwenlisten verwijt:

r. 227 Ghi wet soe vele loser keren;
Al sie ic een dinc, ghi geeft mi anders te verstaen,
Als ghi Rubben hebt ghedaen
Ende hebt hem negen voer drie ghetelt
Ende hebbet hem alsoe wel ghespelt,
Dat hi daer jeghen niet en can geseggen.
Maer ghi ende ghi conet soe wel omleggen
Ende maect den selken mans die mouwe.
Het gheeft die selke een wijf sijn trouwe
Ende wense hebben voer maeght,
Bi gode, si doer haer boschkijn gejaecht!
Soe waerdi oec doen ic u nam,
Ende doen ons dochter aen Rubben quam,
Si wijst oech wel van melc meten.²⁰⁷

Behalve dat er tegen Rubben gelogen wordt, wordt hem ook onterecht dronkenschap verweten. Er is geen enkele aanwijzing dat hij dronken is, wat hij zegt klopt immers als een bus. Bovendien zegt hij zelf al eerder dat hij niet dronken is als hem verweten wordt dat hij verwaasd is:

²⁰⁴ *roden* – uilskuiken. Zie ‘rode’ in woordenlijst in Leendertz 1907, p. 665.

²⁰⁵ *gecken* - in de maling nemen. Zie woordenlijst in Leendertz 1907, p. 629.

²⁰⁶ Zie voor een beschrijving van de betekenis van ‘enen blau hoyke’ noot 219.

²⁰⁷ *Si wijst oech wel van melc meten.* – Zij wist ook wel waar Abraham de mosterd haalde. Zie *MNW*, lemma ‘melc’ (I).

(Dwif)

r. 55 Keren, nu hoert met desen man!
Entrouwen, ghi sijt emmer verdoert!

(Rubben)

Ic en ben druncken noch versmoert,
Ic weet herde wel wat ic segghe.

Als Rubben vervolgens nogmaals uitlegt dat hij echt nog maar drie maanden met zijn vrouw getrouwd is, omdat de koe die hij op krediet met een betaaltermijn van drie maanden verkocht daarvan het bewijs is, verwijt zijn schoonmoeder hem toch dat hij dronken is:

r. 79 Nu hoeric wel, dat ghi druncken sijt,
Want drie werven drie dats negen te gader.

De reden die ze daarvoor geeft wringt, want drie maal drie is inderdaad negen, maar dat heeft Rubben nooit ontkend.

Wat Rubben nog meer verweten wordt, is dat hij zijn vrouw te schande maakt door zijn beschuldiging. Zijn schoonmoeder zegt namelijk:

r. 63 Ghi waert wel weert, dat ghi waert bescouden²⁰⁸,
Dat ghi van uwen wive wilt spreken lachter²⁰⁹.

Hoewel zijn vrouw inderdaad eerverlies lijdt door het baren van een buitenechtelijk kind, heeft ze dit toch echt aan zichzelf te wijten. Het wringt daarom dat Rubbens schoonmoeder hem toewenst dat hij het waard is ervan beschuldigd te worden dat hij zijn vrouw belastert.

De leugens die de vrouw haar schoonzoon Rubben wijsmaakt zijn ook incongruent, want ze brengt twee keer een nuancering aan waarmee ze eigenlijk aangeeft dat wat ze Rubben wijsmaakt niet per se waar hoeft te zijn. Bij het pleiten voor de maagdelijkheid van haar dochter, vergelijkt ze haar met zichzelf. Dit is natuurlijk geen argument dat de maagdelijkheid van Rubbens vrouw bevestigt, integendeel zelfs: die dochter is net zo 'slecht' als haar moeder die ook wel van wanten wist toen ze trouwde met haar echtgenoot Gosen:

r. 149 Wildi die waerheit sweren hoeren
Soe deric wel sweren op een cruus,
Doen mijn dochter quam in u huus,
Dat si niet meer van een man en wijst
Noch daer op en hadde gheghijst,
Dan ic en dede doen ic haren vader nam.

Ook uit haar berekeningen trekt ze een conclusie die op zich genomen juist is, maar niet bevestigt dat Rubben inderdaad de vader van het kind is. Ze maakt namelijk van drie maanden huwelijk met een omslachtige berekening een zwangerschap van negen maanden, waarmee ze Rubbens verhaal dat hij niet de vader kan zijn onderuithaalt. Vervolgens zegt ze echter dat ze zweert dat het kind 'een' vader moet hebben. Dat is waar, maar ze laat in het midden of die vader dan echt Rubben is:

²⁰⁸ Zie noot 199.

²⁰⁹ Zie noot 200.

- r. 187 Hoert, liefkint, sijt dies te vreden.
Den tijt willic u te rechte stellen
Ende op dese drie vingher tellen:
Die ierste drie maent settic hier,
Ende dander drie maent sat si biden vier,
Ende die derde drie maent dat sijn die nacht;
Hier met es die tijt volbracht,
Dits negen maent te gader.
Ic swere u bi allen heiligen: kints es vader,
Ende peinst anders nemmermeere.

Rubben merkt deze ambiguïteit echter niet op, hij wordt erdoor juist overtuigd van zijn vaderschap.

Als Rubben overtuigd is dat hij echt de vader van het kind is, gaat hij naar huis om voor zijn vrouw te zorgen en God te bedanken voor het mooie kind dat zijn vrouw hem geschonken heeft:

(Rubben)

- r. 205 Nu willic gaen ende ghereiden haar teten
Ende doen haer werdicheit ende ere
Ende danckens gode, onsen lieven here,
Dat si mi soe sconen kint heeft bracht.

(Dwif)

Soe doet en haest u al macht

- r. 210 Ende doet ons enen pot met vleesche te viere,
Want ic sal darweert comen sciere
Ende besien hoet met haer steet.

(Rubben)

Dat salic gherne doen, god weet!
Ende saelt alsoe lecker maken,
Dat u soe wel sal duncken smaken,
Ghi selter al u vingher na lecken.

Hij gedraagt zich dus als huisman, wat incongruent is omdat hij daarmee vrouwenwerk verricht. Wellicht was het gebruikelijk dat de man de huishoudelijke taken na de bevalling tijdelijk op zich nam, maar dat is binnen het kader van dit onderzoek niet vast stellen. Bovendien valt er een parallel te herkennen in hoe Jozef als pantoffelheld neergezet wordt na de bevalling van Maria.²¹⁰ Rubbens uitvoering van de huishoudelijke taken zou daarom goed een teken van een omgekeerde, incongruente, wereld kunnen zijn, zeker omdat hij verder ook als onnozele oen getypeerd wordt. Die onnozelheid komt zoals eerder gesteld terug in het feit dat hem aangepreft kan worden dat zijn huwelijk van drie maanden te rijmen valt met een voldragen zwangerschap. Hij heeft daarover bovendien eerst gezegd dat hij een sukkel zou zijn als ze hem dat wijs kon maken: 'Condijs mi dies vroet ghemaken, // Ic wille, dat ghi mi Hughe²¹¹ heet.'²¹² Hij blijkt inderdaad een sukkel, want hij gelooft uiteindelijk de woorden van zijn schoonmoeder.

²¹⁰ Pleij 1986, p. 72.

²¹¹ *Hughe* – (zoiets als) uilskuiken. Zie hiervoor *MNW*, lemma 'huge'.

²¹² *Rubben*, r. 69.

In regel 205 tot en met 208 is nog een incongruentie te herkennen, maar die zit hem in een detail. Rubben zegt naar huis te gaan om voor zijn vrouw te zorgen en God te danken voor het mooie kind dat zij hem geschonken heeft. Hij gaat dus iets materieels en iets geestelijks doen.

Uit de passage vanaf regel 209 blijkt ook de dwingende invloed van de schoonmoeder, ze beveelt hem immers zich te haasten en eten op het vuur te zetten. De dwang van de schoonmoeder is al eerder naar voren gekomen en hoewel Rubben zich er terdege van bewust is, schikt hij zich er toch naar:

r. 21 Die duvel hebts deel, dat icker noit an quam!
Maer haer moeder en liet mi niet met ghemake.
Bi gode, si wijst wel vander dochter sake
Bat dan ic dede, dat wetic wel voerwaer.

Rubben is dus dom (geweest). Hij laat zich duidelijk in de luren leggen door zijn schoonmoeder, en hoogstwaarschijnlijk ook door zijn eigen vrouw, al blijkt dat niet rechtstreeks uit de tekst. Iets vergelijkbaars is gebeurd binnen het huwelijk van de schoonmoeder met haar man Gosen, alleen heeft die laatste dat inmiddels door:

(Gosen)
r. 221 Ghi ende u dochter sijt beide lac²¹³:
Ghi soudes Rubben vele ontmeten!
Ic hebbe oec wel selc dinc geweten,
Dat ghi mi alte male ontgaeft.
(Dwijf)
Ic waen, ghi noit an mi en saecht,
Ghine mochtet wel vertrecken met eren.
(Gosen)
Ghi wet soe vele loser keren;
Al sie ic een dinc, ghi gheeft mi anders te verstaen,
Als ghi Rubben hebt ghedaen

...

Het feit dat Gosen zijn vrouw inmiddels doorheeft, is te koppelen aan het feit dat hij met haar meeliëgt tegenover Rubben. Maar het wringt dat Gosen na al die jaren huwelijk blijkbaar nog steeds een makkelijke prooi is voor de listen van zijn vrouw. Ook binnen dit huwelijk is dus waarschijnlijk sprake van een omgekeerde wereld. Het is moeilijk voor te stellen dat deze man zijn gewiekste vrouw de baas is. Al heeft hij wel het laatste woord in de vechtpartij:

(Dwijf)
r. 241 Sidi op uwen clap stoel gheseten?
Dies moet die duvel hebben deel!
Ic soude u vollijc voer u museel
Smiten, die tande souden u uutspringen.
Hier vechten si.
(Gosen)
Soe seldi tierst voren singhen.²¹⁴

²¹³ lac – wulps. Zie de woordenlijst in Leendertz 1907, p. 645.

²¹⁴ *Soe seldi tierst voren singhen.* – (zoiets als) Dan zul jij eerst aan de beurt zijn. Gebaseerd op *MNW*, lemma ‘voren’ (III) en de vertaling in Adema 1985, p. 45.

Ook in de grote lijn van het verhaal is een incongruentie te herkennen. Waar Rubben immers startte met verbazing en boosheid over de voldragen zwangerschap van de vrouw die nog maar drie maanden zijn vrouw was, zo eindigt hij met het tegenovergestelde: hij zat fout, heeft spijt dat hij zijn vrouw onterecht bijna wat aangedaan had en moet haar dus nu zijn genegenheid tonen en God danken voor het kind dat zijn vrouw hem geschonken heeft. Er is hier geen sprake van een norm die geschonden wordt, maar het lijkt me incongruent dat Rubben door zijn schoonmoeder zo overtuigd wordt van zijn ongelijk. De situatie aan het begin van het verhaal strookt immers niet met de situatie aan het eind van het verhaal, waar Rubben volledig van mening veranderd is:

r. 199 Latic mi dan den duvel bedrieghen,
En hebbic die nachte niet ghetelt?
Soe hebbic mijn herte om niet gequelt,
Soe sijn die scouden al gader mijn;
Soe soudic ewelijc rouwich sijn,
Haddic minen wive verweten.
Nu willic gaen ende ghereiden haer teten
Ende doen haer werdicheit ende ere
Ende danckens gode onsen lieven here,
Dat si mi soe sconen kint heeft bracht.

Hij is hiermee dus toch de 'sukkel' geworden die hij zelf eerder al aangekondigd had:

r. 69 Condijs mi dies vroet ghemaken,
Ic wille, dat ghi mi Hughe²¹⁵ heet,
...

Bevindingen naar aanleiding van Ladders methode in *Lachen om list en lust*²¹⁶

De schoonmoeder van Rubben maakt hem meermalen duidelijk dat de drie maanden die hij met zijn vrouw getrouwd is er wel degelijk negen zijn, wat het dus helemaal niet onmogelijk maakt dat zij een voldragen kind van hem gebaard heeft. De vrouw gebruikt hiervoor diverse twijfelachtige berekeningen, waarbij zij er steeds op uitkomt dat het echt om negen maanden gaat. Ik heb het idee dat er met deze wonderlijke berekeningen een lach opgewekt werd, zeker omdat Rubben er langzamerhand door overtuigd raakt van zijn eigen ongelijk. Ladders methode biedt echter te weinig talige procedés om deze berekeningen goed te kunnen typeren. Een *raadsel* dekt de lading niet, een *woordspeling* evenmin. Feit is dat er bij Rubben verwarring geschapen wordt en dat dit niet anders dan een komisch effect kan hebben. Ik neem daarom deze passages op zonder er een etiket op te plakken:²¹⁷

r. 65 Drie maent vore ende drie maent achter
Ende drie maent in die midden gestelt,
Dits emmer negen te gader getelt,
Want dat wetic wel bi saken.

²¹⁵ Zie noot 211.

²¹⁶ Zie voor de bespreking van deze methodische benadering paragraaf 4.2 (p. 11) van mijn theoretisch kader.

²¹⁷ Omdat deze twijfelachtige berekeningen onderdeel zijn van de list van de schoonmoeder zouden ze wellicht als een soort 'verbale list' gezien kunnen worden.

- ...
- r. 79 Nu hoeric wel dat ghi druncken sijt,
Want drie werven drie dats negen te gader.
- ...
- r. 103 Ende drie maent, datse bruut sat,
Ende drie maent dat ghi niet en teelt,
Ende als men dit te gader stelt,
Soe eest negen tenen hoep.
Dats den rechten jaer loep,
Dat een vrouwe kint te draghen plecht.
- ...
- r. 134 Wildi die waerheit wel verstaen?
Die tijt es u bi nachte ontgaen;
Die soe en hebdi niet ghetelt,
Als ghi in vrouden hebt gespelt
Met mijnder dochter, uwen jongen wive,
Als ghi laecht bi haren sconen live
Vriendelijc ghedect waerme,
Elkerlijc in anders aerme;
Dien tijt hebdi vergheten,
Maer die daghe hebdi ghemeten,
Als ghi die sonne verbaren saecht.
En es gheen vrouwe die kint draecht,
En wast alsoe wel bi nachte als bi dage;
- ...
- r. 188 Den tijt willic u te rechte stellen
Ende op dese drie vingher tellen:
Die ierste drie maent settic hier,
Ende dander drie maent sat si biden vier,
Ende die derde drie maent dat sijn die nacht;
Hier met es die tijt volbracht,
Dits negen maent te gader.

Er komen ook twee van de door Lodder vastgestelde 'motieven' voor in *Rubben*, namelijk het *pak slaag* en de *rolomkering*. De sotternie eindigt met een vechtpartij tussen Rubbens schoonouders:

(Dwif)

- r. 241 Sidi op uwen clap stoel gheseten?
Dies moet die duvel hebben deel!
Ic soude u vollijc voer u museel
Smiten, die tande souden u uutspringen.

Hier vechten si.

(Gosen)

Soe seldi tierst voren singhen!²¹⁸

De rolomkering is al eerder ter sprake gekomen, en is hier – vanwege het ontbreken van Rubbens vrouw als personage – alleen waar te nemen door te kijken naar de rol die Rubben als echtgenoot heeft. Rubben voert huishoudelijke taken uit en vervult daarmee een vrouwenrol. Bovendien komt hij

²¹⁸ Zie noot 214.

nogal onnozel over en het lijkt me daarom sterk dat hij de baas in huis is. Van datzelfde aspect van de rolomkering, dus de vrouw die in plaats van haar man de baas is, lijkt sprake te zijn in het huwelijk van Rubbens schoonouders.

Ook een terugkerend type ‘personage’ is wellicht te herkennen, namelijk de *echtgenoot die hoorntjes opgezet gekregen heeft*. Rubben wordt voor de gek gehouden door zijn schoonmoeder over het gedrag van zijn vrouw. Die moet natuurlijk al zwanger geweest zijn toen ze met Rubben in het huwelijk trad, maar de schoonmoeder weet Rubben er uiteindelijk van te overtuigen dat hij de vader van het kind is. Het is echter onduidelijk of Rubbens vrouw daadwerkelijk overspel gepleegd heeft, omdat niet verteld wordt of Rubben en zijn vrouw ten tijde van het verwekken van het kind al een relatie hadden. Feit is echter wel dat Rubbens vrouw seksuele omgang gehad heeft met een ander en dat Rubben daar niets aan doet. Hij is wel van plan om daar iets aan te doen, maar dat plan wordt de kop ingedrukt door zijn schoonmoeder. Die schoonmoeder benoemt aan het slot van de sotternie overigens dat de manier waarop zij gehandeld heeft dé manier is om een man tot hoorndrager te maken:

r. 217 Al dus soude men roden gecken,
Als men hadde alsulken man,
Ende hanghen hem ene blau hoyke²¹⁹ an,
Ende steken hem thoeft in enen sac.

Ook de ‘list’ is aanwezig in *Rubben*. Allereerst is er sprake van een *conflict* tussen Rubben en zijn schoonmoeder, die het woord voert ter verdediging van haar dochter. Het doel van Rubben is erachter komen hoe het zit met de zwangerschap van zijn vrouw, met wie hij nog maar drie maanden getrouwd is, maar die wel een voldragen kind op de wereld gezet heeft. Het doel van de schoonmoeder op haar beurt is haar schoonzoon wijsmaken dat hij het verkeerd ziet en daarmee haar dochter vrij te pleiten van waarvan ze beschuldigd wordt. Om haar doel te bereiken houdt Rubbens schoonmoeder Rubben een *andere werkelijkheid* voor: eentje waarin zijn vrouw ondanks slechts drie maanden huwelijk wel degelijk negen maanden zwanger van hem kan zijn. Die andere werkelijkheid wordt voorgespiegeld door het vertellen van leugenverhalen. Allereerst over de mogelijkheid van negen maanden zwangerschap in drie maanden huwelijk en ten tweede over de ervaring die de vrouw van Rubben in bed al (b)lijkt te hebben. De list van de schoonmoeder slaagt en daarmee komt de *spanning* hoe dit conflict opgelost gaat worden tot een oplossing. Rubben komt hierbij als *verliezer* uit de bus: hij is onwetend gemaakt van het ‘overspel’ dat zijn vrouw – voor hun huwelijk – gepleegd heeft. En ook als er geen sprake was van overspel, dan is Rubben door de list van zijn schoonmoeder als het ware onwetend gemaakt van de seksuele ervaring die zijn vrouw voor hun huwelijk opgedaan heeft. Door wat zijn schoonmoeder hem wijsgemaakt heeft, weet hij dus ook niet wie werkelijk de vader van ‘zijn’ kind is. Dit is te wijten aan zijn eigen *tekortkoming*: zijn domme lichtgelovigheid, waar zijn schoonmoeder handig misbruik van gemaakt heeft.

²¹⁹ Een ‘blau hoyke’, een blauwe muts, is een van de symbolen van de bedrogen echtgenoot. Zie hiervoor *MNW*, lemma ‘hoyke’ en lemma ‘blau’.

Eenzelfde soort 'list' heeft de schoonmoeder toegepast in het *conflict* met haar eigen man Gosen, zo blijkt uit het gesprek tussen die twee en hun schoonzoon. Ook Gosen was boos over de seksuele ervaring die zijn vrouw al (b)leek te hebben tijdens de huwelijksnacht en daarmee ontstond dus een conflictsituatie tussen de echtelieden. Ook Gosen werd een *andere werkelijkheid* voorgehouden, namelijk dat zijn vrouw al haar kennis en ervaring 'van horen zeggen' had. Destijds slaagde de list, want Gosens woede werd getemperd door wat zijn vrouw hem wijsmaakte. Gosen bleef daardoor onwetend van de seksuele ervaringen van zijn vrouw voor hun huwelijk. Nu hetzelfde bij Rubben gebeurt, blijkt dat de schoonvader toch al die tijd vermoedens had dat zijn vrouw hem erin luisde. Wordt hij daarmee minder 'verliezer' en zijn vrouw minder 'winnaar'? Gosen is immers niet meer volledig onwetend en zijn vrouw heeft hem blijkbaar niet volledig kunnen overtuigen van haar maagdelijkheid tijdens de huwelijksnacht.

Bevindingen naar aanleiding van Kramers methode in *Mooi vies, knap lelijk*²²⁰

Er zijn weinig van Kramers lijfelijk- en taligheden te herkennen in de sotternie *Rubben*. Hoewel de voortplanting natuurlijk een aanzienlijke rol speelt vanwege het probleem waar Rubben op stuit, zijn er niet echt beschrijvingen van seks te vinden. Als er al over seksuele handelingen gesproken wordt, kan het publiek zich daar wel een voorstelling van maken, maar dat komt niet doordat de beeldspraak zo plastisch is. Er is hier juist sprake van eufemistisch taalgebruik, bijvoorbeeld in:

- r. 115 Ende ierst werven bi haer slapen quam
Ende icse te werke soude stellen,
...
r. 124 Ende wi te gader slapen gingen:
...
r. 137 Als ghi in vrouden hebt gespelt
Met mijnen dochter, uwen jongen wive,
...

Echt overtuigend is het dus niet om bovenstaande tekstpassages onder te brengen bij *verbale seks, en voortplanting*, een subcategorie van 'het expliciete kluchtenlijf'.

In de slotpassage vindt er een ruzie plaats tussen Rubbens schoonvader en diens vrouw over wat zij Rubben, en eerder haar man, allemaal wijsgemaakt heeft. Deze ruzie mondt uit in een vechtpartij:

- (Dwif)
r. 241 Sidi op uwen clap stoel gheseten?
Dies moet die duvel hebben deel!
Ic soude u vollijc voer u museel
Smiten, die tande souden u uutspringen.
Hier vechten si.
(Gosen)
Soe seldi tierst voren singhen.

²²⁰ Voor de bespreking van deze methodische benadering verwijs ik naar paragraaf 4.3 (p. 16) van mijn theoretisch kader.

In bovenstaande passage komt behalve de lijfelijkheid *vecht- en scheldballetten* ook de taligheid *vloeken en verwensingen* voor: 'Dies moet die duvel hebben deel!' Veel meer wordt er echter niet gescholden in deze sotternie.

Tot slot is er ook 'woekerende taal, onbegrepen en ongerijmde taal' in de vorm van *averechts en koeterwaals* te herkennen in de passages waarin de schoonmoeder Rubben wijsmaakt dat drie maanden huwelijk toch echt te rijmen valt met een voldragen zwangerschap van negen maanden. Dit is immers simpelweg kletspraat die vol zit met onzinnige berekeningen met een onmogelijke uitkomst. Voor bijbehorende citaten verwijs ik naar de bespreking daarvan bij de methode van Lodder, op pagina 94 en 95.

Deelconclusie

Rubben is wat lastiger in de cultuurhistorische context te plaatsen omdat het huwelijk tussen hem en zijn vrouw alleen ter sprake komt doordat anderen erover praten. Uit wat hij en zijn schoonmoeder zeggen komt echter een beeld naar voren dat wel te rijmen valt met de traditionele man-vrouwverhouding die past bij het literaire thema van de huwelijksproblematiek: een leeftijdsverschil en een onnozele man die huishoudelijke taken uitvoert met hoogstwaarschijnlijk een kwaadaardige en wellicht ook bazige vrouw. Om dit vast te stellen is echter een grondige analyse van de tekst vereist. Op basis daarvan ben ik ervan uitgegaan dat de relatie tussen Rubben en zijn vrouw gespiegeld wordt in de relatie van Rubbens schoonouders.

Er zijn aardig wat incongruenties te herkennen in de tekst, waarin een aantal keer sprake is van normoverschrijding. Zo liegt Rubbens schoonmoeder tegen hem en liegt zijn schoonvader met zijn vrouw mee. Beiden overschrijden daarmee de norm van eerlijkheid, waarbij de schoonvader behalve bedrieger eigenlijk ook de bedrogene (door de vrouw met wie hij 'meeliegt') is. De vrouw van Rubben, die verder niet als personage opgevoerd wordt, heeft ook een norm overschreden toen zij voor haar huwelijk seksuele omgang had. Rubben heeft dit opgemerkt en is daarom boos over wat zijn vrouw gedaan heeft, maar uiteindelijk wordt hij door zijn schoonmoeder volledig overtuigd dat het negen maanden geleden verwekte kind zijn zoon is en heeft hij zelfs berouw van zijn eigen twijfel hierover. Zijn berouwvolle gedrag is incongruent met de situatie.

Er zijn een aantal losse elementen uit Lodders methode te herkennen in *Rubben*, waarbij voor het talige aspect van de leugens die de schoonmoeder vertelt alleen geen passend procedé te vinden is. De motieven van het pak slaag en de rolomkering zijn wel te herkennen in de sotternie. Het terugkerende personage van de echtgenoot die hoorntjes opgezet krijgt, wordt zelfs letterlijk in de tekst genoemd door de schoonmoeder.

De schoonmoeder van Rubben gebruikt eigenlijk twee listen in deze sotternie. De belangrijkste is die waarbij ze Rubben wijsmaakt dat het goed mogelijk is dat zijn vrouw negen maanden zwanger geweest is van hem, terwijl ze pas drie maanden getrouwd zijn. Als onderdeel van deze list moet ze

Rubben er ook van overtuigen dat de ervaring die zijn vrouw al (b)leek te hebben in de huwelijksnacht, slechts schijn was. Het doel hiervan is Rubben overtuigen dat het wel degelijk zijn kind is dat zijn dochter gebaard heeft. Een vergelijkbare list heeft de vrouw ook uitgehaald bij haar eigen man, die ze immers ook voorgelogen heeft over haar eigen seksuele ervaringen voordat ze met hem in het huwelijk trad. Beide mannen zijn slachtoffer van hun eigen tekortkoming: ze zijn onnozel en daar maakt hun schoonmoeder dan wel vrouw dankbaar gebruik van.

De methode van Kramer blijkt minder geschikt voor de analyse van *Rubben*. Er zijn slechts een paar dingen te herkennen, waarbij het geval van voortplanting, en verbale seks nogal vergezocht is. De tekstpassage die past bij het vecht- en scheldballet is maar kort en dit geweld wordt bovendien weinig grotesk beschreven. Het geval van de averechtse en koeterwaalse taal in de vorm van de berekeningen die Rubben voorgehouden worden is wel een stuk uitgebreider.

Rubben bleek al met al met behulp van de losse elementen van de theorieën van Lodder én Kramer niet heel goed te analyseren. Het was zoeken naar passende termen/procedés om bepaalde tekstpassages soms erg gekunsteld onder te kunnen brengen. De list zoals Lodder die beschrijft was daarom beter te gebruiken als analysemiddel. Datzelfde geldt voor de incongruentietheorie, die ook hier zowel kleine elementen als de grote lijn van het verhaal kan verklaren. Er zijn al met al redelijk wat incongruenties aan te wijzen, waarbij soms wel echt context vereist was. Het plaatsen in die cultuurhistorische context was een kwestie van dicht bij de tekst blijven, om aanwijzingen over het huwelijk tussen Rubben en zijn vrouw om te kunnen zetten naar een reconstructie van de man-vrouwverhouding binnen dit huwelijk. Het vaststellen van incongruenties hielp hier echter weer bij, wat een vruchtbare wisselwerking tussen die twee (onderdelen van de) methodische benaderingen opleverde.

7. Bespreking kluchten

7.1 *Esbatement vande Schuyfman*

Inhoud

De landlopers Sloef en Schuyfman²²¹ zijn hongerig en begrijpen van een dove vrouw dat er in het nabijgelegen sterfhuis voedsel te verkrijgen valt. Ze ontvangen echter alleen droog brood. Daar nemen ze geen genoegen mee en ze verzinnen een list om aan meer voedsel te komen. Als de zoon en dochter tijdens de wake in slaap gevallen zijn, binden de landlopers het lichaam van de dode moeder op een veulen en dit creatuur binden ze vast aan de deur. De kinderen schrikken zich een ongeluk, ze denken dat hun moeder herrezen is om hen te komen straffen voor hun gedrag. In de tijd dat de pastoor gehaald wordt om het veulen met daarop de dode moeder te belezen, kunnen Sloef en Schuyfman zich laven aan de drank en spijs aldaar. Omdat het veulen tijdens de belezing constant achter de merrie van de pastoor aanloopt, wordt deze net zo angstig als de kinderen. Sloef en Schuyfman bieden daarop aan het lichaam naar de begraafplaats te brengen en verdienen zo ook nog geld met hun list.

Bevindingen naar aanleiding van Bouwmeesters incongruentietheorie²²²

De overdreven hongerige Sloef en Schuyfman hebben van een oude dove vrouw bij wie zij aanklopten gehoord dat even verderop een vrouw overleden is en dat zij daarom een brood gekregen heeft. Het was in de middeleeuwen namelijk gebruikelijk om na een overlijden de armen te spijzigen,²²³ precies zoals de oude vrouw zegt. Sloef en Schuyfman besluiten daarop ook langs te gaan:

- (vrouw)
- r. 89 Wadt! ginder over
Daer heb ick huijden een broot verworven,
Want de vrouwe vanden huijsse is daer gestorven.
Godt heb haer siele in allen doen!
Men doet daer veel deuchden.
- (Sloeff)
- Ghans lijff! daer moeten wij henen spoen.
Noijt beter tijdinge, siet, bij gants doot.
- (Schuyffman)
- Wij krijgen elck wel noch een broot,
Daer sellen wij ons honger mee slissen.
- ...
- (Sloeff)
- r. 233 Och, geeff wadt, eedel hertelijcke vrinden!
– dat u nimmermeer en moet deucht geschien –
Wij hebbent toch al verloren.
- ...
- En doet u charitate.

²²¹ In de editie worden verschillende schrijfwijzen van 'Schuyfman' en 'Sloef' gebruikt. In de citaten neem ik die schrijfwijze over, maar in mijn lopende tekst gebruik ik de modernere herschrijving die Femke Kramer hanteert in *Mooi vies, knap lelijk*.

²²² Voor de bespreking van deze theorie verwijs ik naar paragraaf 4.1 (p. 9) van mijn theoretisch kader.

²²³ Zie Angenendt 2009, p. 682-683.

De dochter geeft de twee schelmen een brood en voldoet hiermee dus in principe aan de deugd van vrijgevigheid. Sloef en Schuijffman zijn hier echter niet tevreden mee en willen meer:

(Schuyffman)

r. 243 Wadt, waa, niet dan broot?

(Sloeff)

Wa vleisch toe goedere!

Dat u allen u tanden moeten loteren²²⁴!

(Schuyffman)

Gheeft ons een thienschen kaese.

(Sloeff)

Ja, oft een cop botere,

Ja, oft een stuck verckenvleijs, hoort ons bediet.

Het wringt dat Sloef en Schuijffman niet tevreden zijn met het brood dat zij krijgen, terwijl de oude dove vrouw die hen naar dit huis gestuurd heeft dat wel was. Hier is dus sprake van incongruentie en bovendien is deze passage een van de voorbeelden van de vraatzucht van Sloef en Schuijffman.

Hoewel de dochter des huizes dus voldoet aan haar 'charitate', weigert ze de mannen meer te geven:

r. 249 Godt help u, men geeft anders niet.

Veel gevens staet tot grooten berespe.

Dus bidt voor de ziele.

Ze geeft hiervoor als reden dat 'veel gevens staet tot grooten berespe', maar waarschijnlijk heeft ze een andere reden om niet te geven. Natuurlijk kan dat het (terechte) vermoeden zijn dat de mannen niet te vertrouwen zijn, maar wat haar actie echt incongruent maakt, is dat ze zich eerder al van haar krenterige kant heeft laten zien:

r. 161 Och ja, oft sij weder quame,

So verlooren wij tgelt en haer kateijlen.

Men moet oock lijckbroot backen.

Uit bovenstaande kun je opmaken dat de dochter vooral financieel voordeel ziet in het overlijden van haar moeder. Bij haar broer is dit nog duidelijker het geval en daarmee overschrijdt ook hij een norm. Je zou immers verwachten dat er met eerbied over een overledene gesproken wordt, maar deze zoon geeft in plaats daarvan een nogal oneerbiedige beschrijving van zijn overleden moeder om zijn zus te overtuigen 'dat het beter is zo'. Ook verderop spreekt hij nogal plastisch over haar uitvaart:

(sone)

r. 129 Wat baetet immers gebaert! tis al dwaes!

Sij most eens sterven, dus maeckt goeijen moet.

Hebben wij haer verlooren, so hebben wij tgoet.

En sij hadt veel gelts; elcks dies vroet,, is.

Dats nu al onse.

(dochter)

Dats waer, hoet,, is,

Te bedt dat ick den rou verduere.

Maer het deert mij nochtans.

²²⁴ *loteren* – los (komen te) zitten. Zie *MNW*, lemma 'loteren'.

(sone)

Waij, dats de natuere!
Dus en doet u selven niet meer gequels.
Eest niet beter een sack vol gelts
Dan een out wijff. hier sittende in d'asschen,
Diemen heffen en leggen moet, wasschen en plasschen,
Die niet doet dan crochgen, steenen en bulssen,
Knuetteren en schuddebollen, niessen en hulssen?
T'is quaet gequelt te sijn met ouwe vrouwen.

...

(sone)

r. 165 Dlijck moet wech in d'aerde metten mollen zejlen
Morgen vroeck; wat sout hier maecken?

Op de zoons vraag wat het lijk van zijn moeder hier nog te zoeken heeft, antwoordt de dochter dat zij er komende nacht bij moeten waken. Hoewel er dus met weinig eerbied over de overledene gesproken wordt, lijkt in elk geval de dochter voornemens zich zoveel mogelijk aan de conventies te houden die horen bij een overlijden. De zoon voegt hier echter aan toe dat ze dat vooral moeten doen omdat het de gewoonte is en het schande zou zijn als ze dat niet zouden doen:

(dochter)

r. 167 Wij moeten te nacht immers waecken
Dlijck! ick come te nacht niet op pluijmen,
Dat seg ick u.

(sone)

Tis de costuymme²²⁵,
Lieten wijt, schande soude in ons krielen.
Dus gaen wij bidden voor allen sielen.

De reden waarom er gewaakt wordt, wringt hier dus ook. 'Omdat dat nou eenmaal zo hoort' is geen reden die je verwacht na het overlijden van een moeder. Dat ze het waken dus ook niet zo serieus nemen, blijkt als beiden gedurende de nacht in slaap vallen: 'Wa, sij leggen en slapen. // Sij hebben te ruste geleijt hen hoot.'²²⁶ Hoewel het niet onvoorstelbaar is dat men 's nachts in slaap valt, blijkt uit de reactie van de zoon op hun vermeend herrezen moeder dat hun actie incongruent is. Hij ziet de herrijzenis van zijn moeder namelijk als straf:

(dochter)

r. 414 Och, och, ick duchte, sij sal ons te muijssemeel malen!
Eylacen, eylacen, wij moeten papen,, hebben!
Wadt mach dit bedien?

(sone)

Och, ick ducht, dat is om dat wij geslapen,, hebben!
Dit sal ons, ducht ick, ten leden vergaen.
Lopen wij geringe om den prochiaen.
Geringe! mij walcht van desen affgrijse.
Dus gaen wij, eer ick in meer grouwels rijse.

²²⁵ *costuymme* – gewoonte. Zie *MNW*, lemma 'costume'.

²²⁶ *Esbatement vande Schuyfman*, r. 346-347.

Als het in slaap vallen congruent geweest zou zijn in deze situatie, zou er geen enkele reden geweest zijn om het verschijnen van de (dode) moeder als straf te zien. Verder rijst bij mij de vraag of hier een parallel getrokken mag worden met Jezus' bezoek aan het hof van Getsemane, waar hij zijn leerlingen vroeg te waken, maar hij hen bij terugkomst (driemaal) allen in slaap vond.²²⁷

Ook Sloef en Schuijffman hebben weinig respect voor het lichaam van de overledene. Ze gebruiken het namelijk om 's nachts de slapende zoon en dochter uit het huis te lokken, zodat zij zich ondertussen tegoed kunnen doen aan al het eten dat daar te vinden is. Ze binden het lichaam van de moeder op een veulen en zetten het voor de deur. Hiermee wordt de norm van eerbied voor het dode lichaam overschreden. Eerbied hebben de heren duidelijk niet, ze misbruiken het lijk namelijk om er zelf beter van te worden.

(Schuyffman)

r. 379 Ginder staet een veulen, dat gae ick haelen.
Geen beter, rasch doet mij tdoot wijff vuijte!
Ontdoet de kiste!

...

(Schuyffman)

Siet hier tveulen, helpttet mij ontbinden.
Gans lijff, noijt quader boeverije.
Her de coorde! houwet veulen ghije!
Tsal vlus een vremde personage wesen.

(Sloeff)

Bijder doot, vrou ghijben die is verresen!
Tsou eenen in drome comen te vooren.
Nu bindtdet anden rinck vander dooren,
So salt staen huppelen, smijten en goijen,
En opten drempel sullen wij coren stroijen
En dan salt riecken, dus salt staen rammelen
Aende deure. Nu laeten wijt sammelen!
Sij sullen wonderlijck sien, als sij ontwecken.

Zoals gezegd zien de zoon en dochter het verschijnen van hun dode moeder als straf voor het in slaap vallen tijdens het waken. Je zou het echter breder kunnen zien en kunnen stellen dat zij met de list van Sloef en Schuijffman gestraft worden voor de manier waarop zij met het overlijden van hun moeder omgaan. Zo oneerbiedig als de zoon bijvoorbeeld over zijn overleden moeder praat, zo oneerbiedig behandelen Sloef en Schuijffman het lichaam van diezelfde overledene. De 'straf' die zoon en dochter hier krijgen, past dus eigenlijk perfect bij de overtredingen die zij begaan. Zo bezien wordt het op het veulen binden van de dode moeder dus een soort 'congruente incongruentie'.

De zoon en dochter zijn in de veronderstelling dat hun moeder herrezen is en verlaten halsoverkop het huis om de pastoor te halen voor een beleving van dit creatuur. Dit is precies wat Sloef en Schuijffman

²²⁷ Matteus 26:36-46.

wilden, want het biedt hun de mogelijkheid zich te buiten te gaan aan het voedsel en de drank die in het huis te vinden zijn. Ze overtreden daarmee twee normen: ze plegen huisvredebreuk en geven toe aan hun vraatzucht, een van de zeven hoofdzonden. Die gulzigheid blijkt eigenlijk al vanaf het begin van de klucht en kwam ook al naar voren in de passage waarin Schuijfman geen genoeg neemt met het brood dat hij van de dochter krijgt. Er wordt daarom volop genoten na de inbraak:

(Sloeff)

r.422 Ja, ja, en wij gaen loopen om de spijs.
Ick en hoorde mijn dagen van beteren ra.
Aent botten! aent botten!

(Schuyffman)

Int schappra! int schappra!
Ick sal mij selven snoeren al versmoort!
Hier is de cant met den broije!

(Sloeff)

Brengtet al voort!
Wij sellen nu hoven als quanten van lijven.
Can ick, daer sal een sier niet blijven,
Ick en scheij niet, voor dattet al vuytgemeten,, is.

(Schuyffman)

Tuert, baes, wadt hier al te eeten,, is:
Gesojen, gebraijen, goet vleesch gesmoockt
En een cruijck met biere.

(Sloeff)

Dats goet, trouwen, tis voor ons gecooct:
Wij sijn hier vrienden, wij comense besoecken.

(Schuyffman)

Dats waer, maar wisten sijt, sij souden ons vloecken.
Maer laet ons eeten, sij sellent betaelen.
Longeren, hoe schock ick!

De incongruentie van bovenstaande schranspartij van Sloef en Schuijfman wordt gemarkeerd door Schuijfmans laatste woorden, waarin hij zegt dat de zoon en dochter hen zouden vervloeken als ze wisten dat de twee zich tegoed deden aan hun voorraad. Verderop zegt hij bovendien dat de schout niet zou moeten weten van hun actie en dat ze zich daarom snel uit de voeten moeten maken. Hiermee wordt de incongruentie van hun inbraak – en misschien wel van hun hele list – gemarkeerd. Schuijfman heeft namelijk van te voren maar al te goed over het plan nagedacht:

r. 371 Beijt fiel, wij moeten wadt vreemts versieren.
Ick hoope, ons compter aff vreucht en bate.
Wilt na mijn wachten hier op strate.
Ghij hoorden u dagen noijt sotter bestel
Dan mij daer vooren compt.

Sloef en Schuijfman hebben misbruik gemaakt van de angst van de zoon en dochter voor hun vermeend herrezen moeder. Ze slaan echter ook hun slaatje uit de angst van de pastoor, die ook bang wordt. Het veulen waarop de moeder gebonden is, loopt immers steeds de merrie waarop de pastoor

zit achterna en daarom lukt het hem niet de 'boze geest' met succes te belezen. Sloef en Schuyffman zien dit geheel eerst eens geamuseerd aan:

(Schuyffman)

r. 496 Ghans honderden, siet onsen domine commen!

Hij sidt beschaempt, al waert een wesele.

Ou! guijlken, ou!

(Sloeff)

Het dunckt mij Balaam opten esele.

Gans doot, hij salse comen besweren!

(Schuyffman)

Waer mochtmen beter boerde vercleren?

Maer tsus, laet ons noch wadt vervliegten.

Wij souden wel een kodt vol simmen bedriegten.

Omdat zij natuurlijk als geen ander weten hoe de vork in de steel zit, lachen ze de bange pastoor uit. Ze vergelijken hem met Bileam op de ezel. De ezel waarop deze profeet zat, werd driemaal de weg versperd door een engel van God, waardoor hij uitweek, zich tegen de muur drukte en op de grond ging liggen. De fratsen van de merrie waarop de pastoor zit, zien er waarschijnlijk vergelijkbaar uit. De ezel waarop Bileam zat week uit voor de engel, die hij wel zag, maar Bileam niet. Bileam werd hiermee als dommer dan een ezel voorgesteld. Ook de pastoor ziet hier niet wat er echt aan de hand is: dat er 'gewoon' sprake is van een veulen met daarop het lijk van de moeder gebonden, dat vanzelfsprekend de merrie achterna loopt omdat veulens dat nou eenmaal doen. Net als de zoon en dochter is de pastoor ervan overtuigd dat de moeder herrezen is en dat de belezing niet lukt. Het is echter 'gewoon' een streek van Schuyffman en Sloef, die wat zij zien een grap (boerde²²⁸) noemen, en dus slechts veinzen dat ze bang zijn: 'Wij crimpen van vaere.'²²⁹ Dat ze helemaal niet bang zijn blijkt als ze aanbieden het lichaam van de moeder naar zijn laatste rustplaats te brengen. Ze ontvangen hiervoor geld en overschrijden daarmee een norm door het oneerlijk verdienen van geld. Ze hebben deze list immers zelf opgezet en maken misbruik van de angst van de pastoor, de zoon en de dochter:

(sone)

r. 566 Och, gesellen, woudijt opt kerckhoff leen

En dattet lichaem worde in d'aerde gestelt,

Wij sellen u geven goet gelt,

Wadt ghijer aff eijst, sonder lang sermoen.

Wij biddent u, lieff quants!

(Schuyffman)

Waij, omdat ghijt sijt, so selent wij doen.

Maer ten is geen spel vrij van jolijte.

(pastoor)

Houdt daer, gesellen! maeckt mij den geest quijte!

Ick wil gaen rijen en laetent u voort bestellen.

Mijn herte beeft van vare.

²²⁸ *Esbatement vande Schuyffman*, r. 501.

²²⁹ *Esbatement vande Schuyffman*, r. 507.

De zoon, dochter en pastoor zijn doodsbang van de vermeend herrezen moeder. Het wringt daarom dat Schuijffman zegt dat zij het lichaam weg zullen brengen, maar dat het geen tijdverdrijf vrij van genot is (regel 571 en 572). Met deze dubbele ontkenning zeggen zij dat het hen juist wel een genoeg is om dit te doen. Hun ware intentie, waar de incongruentie in te herkennen is, wordt later gemarkeerd in Schuijffmans woorden tegen zijn kameraad, waaruit blijkt dat hij het zo weer zou doen:

r. 583 Wisten sij de waerheijt, tsou hen wel splijten.

...

(Schuyffman)

Wij waeren ons dagen noijt so rijcke,
Want sij hebben, alst blijckt, ons tgelt gegeven seer vlijtelijck.
Wij sullent oock wel verteeren derren jolijtelijck.
Godt geeff datter morgen noch een moet,, sterven.

Bevindingen naar aanleiding van Ladders methode in *Lachen om list en lust*²³⁰

Na de vermeende herrijzenis van de overleden moeder halen de bange dochter en zoon de pastoor om haar te belezen. Bij die belezing gebruikt de pastoor een mix van Nederlandse dreigementen en *verhaspelingen* van Latijnse spreuken/gebeden:

r. 515 Et exultant quotidianum.

Nunc dimittis; sijdi al stum?

Ick besweer u: sijdi van goods wegen, spreeckt!

De profundus en als u ijert gebreeckt,

Fec ut potentiam labia mea aperies.

Segt op door dit groote les,

Oft ick besweer u, daermen den bitebau droech.

...

r. 548 Fijant aurez intendentis

Ick en weet niet, waer ick sta oft sitte.

Domine exaude! domine exaude!

De eerste zin is een citaat uit de mis. 'Nunc dimittis' is afkomstig uit Lucas 2:29, waar staat: 'Nu, Meester, laat U, zoals U gezegd hebt, uw knecht in vrede gaan;' 'De profundus' is een verhaspeling van het begin van Psalm 130, een smeekbede van de mens tot God die dient als boetepsalm. De woorden 'labia mea aperies' betekenen 'open mijn lippen' en zijn afkomstig uit psalm 51:17. In regel 548 wordt de duivel verzocht: Laten uw oren opmerkzaam zijn.²³¹ 'Domine exaude', wat 'Hoor, Heer ...' betekent, staat bijvoorbeeld in Psalm 129:2. De pastoor haalt dus allerhande Bijbelpassages et cetera aan om de op het veulen gebonden moeder – tevergeefs – te belezen. De ietwat idiote combinatie van Latijn en Middelnederlands wekt de indruk dat de pastoor wellicht niet goed opgeleid is en dat hij, of in ieder geval zijn werk, (daarom) niet helemaal serieus genomen kan worden. Datzelfde is wellicht ook op te maken uit zijn groeiende angst voor het veulen met daarop het lijk van de moeder.

²³⁰ Zie voor de bespreking van deze methodische benadering paragraaf 4.2 (p. 11) van mijn theoretisch kader.

²³¹ Vertaling van *azurez intendentis*. Afkomstig uit Psalm 130:2.

De schelmen Sloef en Schuijfman halen in *Esbatement vande Schuyfman* een streek uit die je als 'list' zou kunnen analyseren. Er is in zekere zin sprake van een *conflictsituatie* tussen hen en de zoon en dochter van de overleden vrouw, omdat de dochter aan de deugd om de armen te spijzigen voldoet door hun slechts een brood te geven. Sloef en Schuijfman nemen hier geen genoegen mee, en omdat ze zo hongerig zijn – of zichzelf wijsmaken dat ze dat zijn – bedenken ze een manier om de voedselvoorraad van de zoon en dochter te plunderen. Ze houden hun daarvoor een *andere werkelijkheid* voor: ze binden het lichaam van de overleden moeder op een veulen en doen de zoon en dochter daarmee geloven dat hun moeder herrezen is om haar kinderen te straffen voor hun respectloze gedrag. Als de bange zoon en dochter vertrekken om de pastoor te halen, kunnen Sloef en Schuyfman zich tegoed doen aan de spijs en drank in het huis. De twee schelmen zijn dus duidelijk de *winnaars* hier en dat is te danken aan de angst van de kinderen.

Hun list reikt echter verder dan de winst zich te kunnen laven aan andermans voedselvoorraad. De andere werkelijkheid van de vermeend verrezen moeder houden ze immers ook de pastoor voor als hij haar lichaam, gebonden op het veulen, probeert te belezen. Als het veulen niet stil blijft staan omdat het constant achter de merrie aan loopt, is de chaos compleet. Sloef en Schuijfman bieden aan om het lichaam van de moeder naar de begraafplaats te brengen. De bange zoon, dochter en pastoor gaan maar wat graag op dit aanbod in. Ook hier komen Sloef en Schuijfman dus als *winnaars* uit de bus, want dit laatste klusje levert hun – behalve amusement om wat ze teweeggebracht hebben – nog geld op ook. Wederom is angst bij de andere partij de reden voor het slagen van de list. Het staat buiten kijf dat de zoon en dochter, en in zekere zin ook de pastoor, *verliezers* zijn van deze list. De voorraadkast van de eerste twee is geplunderd en het laten wegbrengen van hun overleden moeder heeft hun geld gekost. De pastoor zou je kunnen zien als verliezer, want hij heeft zijn taak niet uit kunnen voeren, omdat hij te bang was van de zogenaamd verrezen moeder. Wellicht faalt hij ook omdat hij niet goed genoeg opgeleid is, waarvan de verhaspelingen in zijn belezing zoals gezegd een teken zouden kunnen zijn. Zijn falen zou je kunnen zien als een vernedering, al zijn daar in de tekst verder geen aanwijzingen voor te vinden.

Samenvatting bevindingen Femke Kramer in *Mooi vies, knap lelijk*²³²

Hoewel taal een grote rol speelt in *Esbatement vande Schuyfman* onderscheidt Kramer vooral zogenaamde lijfelikheden in deze klucht. Allereerst komt het expliciete kluchtenlijf aan bod in de vorm van groteske zelfportretten: van de twee schelmen Sloef en Schuijfman en van de oude, dove vrouw. Die eerste twee beschrijven vooral hun honger. Het hongerende en etende kluchtenlijf speelt dan ook een aanzienlijke rol, er is sprake van het hardop fantaseren over voedsel en niet te vergeten de schranspartij van Sloef en Schuijfman als ze ingebroken hebben bij de zoon en dochter. Om dat te kunnen bewerkstelligen hebben ze gesold met het dode lichaam van de moeder, een geval van het mishandelende en mishandelde kluchtenlijf. Hierdoor zou je kunnen spreken van een metamorfose,

²³² Voor deze samenvatting heb ik gebruikgemaakt van het register in Kramer 2009, p. 304-318.

hoewel het uiterlijk van de moeder natuurlijk niet veranderd is, want het enige verschil is dat zij op een veulen gebonden is. Toch stelt Kramer dat er sprake is van een geval van het verholde en ontmaskerde kluchtenlijf. Qua taligheden is er ten eerste sprake van woekerende, onbegrepen en ongerijmde taal, in de vorm van het gesprek tussen de twee schelmen en de dove, oude vrouw. Tot slot is er natuurlijk ook sprake van betoverende taal als de pastoor de vermeend herrezen moeder probeert te belezen.

Deelconclusie

Omdat *Esbatement vande Schuyfman* niet huwelijksproblematiek als thema heeft, heb ik deze klucht niet in zijn cultuurhistorische context geplaatst. Bij het bespreken van enkele incongruenties heb ik echter wel verwijzingen opgenomen naar die context. Zo was een van de incongruenties te vinden in de mate waarin de dochter voldeed aan de deugd om na een overlijden de armen te spijzigen. Hoewel haar intenties om niet meer dan een brood te geven wellicht niet helemaal zuiver waren, zat de incongruentie meer in het feit dat Sloef en Schuyfman niet tevreden waren met een brood, terwijl de oude, dove vrouw dat wel was. De intentie van de dochter om niet meer te geven, was te verbinden aan een eerdere uitspraak dat ze het geërfde geld zouden verliezen als hun moeder weer terug zou komen. Haar broer doet hier nog een schepje bovenop, hij praat vooral over het financiële voordeel dat zij hebben van het overlijden. Met dit onrespectvolle praten overschrijdt hij de norm van eerbied voor de dode. Datzelfde geldt voor het feit dat zij in slaap vallen tijdens het waken, een incongruentie die gemarkeerd wordt in de tekst, omdat de zoon zegt dat hun moeder herrezen is om hen te komen straffen. De oneerbiedige manier waarop de zoon en dochter praten over en omgaan met (de dood van) hun moeder komt terug in de manier waarop Sloef en Schuyfman met het lijk omgaan. Ook zij overschrijden daarmee de norm van eerbied voor de dode, maar tegelijkertijd is hun handelen een 'congruente' straf voor het gedrag van de zoon en dochter. Feit is wel dat Sloef en Schuyfman met hun acties meer normen overschrijden: ze breken in om zich tegoed te doen aan voorraad van een ander en verdienen geld aan het wegbrengen van het lijk naar de begraafplaats. Ze zijn zich terdege bewust van hun gedrag, wat het incongruente ervan markeert.

Behalve de list die de plot helpt te analyseren, is er ook een talig aspect zoals Lodder dat onderscheidt te herkennen in het *Esbatement vande Schuyfman*. In zijn poging de moeder te belezen prevelt de pastoor in potjeslatijn allerlei dreigementen en bezweringen: verhaspelingen van Latijnse spreuken en gebeden. Je zou kunnen stellen dat ze de wanhoop van de pastoor laten zien, omdat hij niet eens meer in staat is om in fatsoenlijk Latijn zijn werk te doen. De verhaspelingen zouden daarnaast ook een teken kunnen zijn van zijn onkunde.

Sloef en Schuyfman maken gebruik van een tweeledige list in deze klucht. Door het lichaam van de dode moeder op een veulen te binden, behalen ze namelijk dubbele winst. Allereerst maken ze misbruik van de angst van de zoon en dochter. Die gaan immers de pastoor halen om hun moeder te belezen en dat geeft Sloef en Schuyfman de kans de voorraadkast te plunderen. Vervolgens maken ze

weer misbruik van de angst van de zoon, dochter en pastoor voor het veulen dat niet stil wil blijven staan, door aan te bieden het lichaam van de moeder tegen betaling naar zijn laatste rustplaats te brengen. Ze verdienen dus ook geld aan de chaos die ze zelf gecreëerd hebben.

Er zijn een hoop incongruenties te vinden in deze klucht, die vaak te koppelen zijn aan de elementen van de list zoals Lodder die beschrijft in *Lachen om list en lust*. Het analyseren van de in dit geval tweeledige list geeft een goed beeld van de plot. Waar de list dus een compleet beeld van de verhaallijn geeft, leggen de verschillende incongruenties eerder slechts stukken hiervan bloot.

7.2 Die mane

Inhoud

Baerte en Griet mopperen dat hun mannen dronkenlappen zijn en Baertes man Nout moet het vervolgens flink ontgelden. Nadat hij eerst een pak slaag gehad heeft met nat wasgoed, molesteren de vrouwen in zijn slaap zijn neus. Als hij wakker wordt, maakt Griet – vermomd als dokter – hem wijs dat de vreselijke pijn in zijn neus komt doordat de maan vanuit een bierkan in zijn neus gekropen is. Ze stuurt hem naar een heks die zijn neus zou kunnen genezen. Deze ‘heks’ – wederom een vermomde Griet – moet alleen eerst op haar bezemsteel naar de ‘kattenweide’ vliegen en draagt Nout op ondertussen op het paard te passen dat ze eerder buitgemaakt heeft op een weerwolf. Als hij het paard laat ontsnappen, zal ze zijn neus veranderen in een koeienpoot. Hij krijgt een ratel om de weerwolf op afstand te houden en staat doodsangsten uit als hij het paard al ratelend in bedwang probeert te houden. Baerte en Griet zien dit alles van een afstandje vol plezier aan. Uiteindelijk gaat Nout ervandoor en vertelt hij wat hij beleefd heeft aan de man van Griet. Beiden besluiten nooit meer te drinken. De molenaar annex waard mist zijn kroegmaten echter, en gelooft niets van het verhaal dat zij vertellen. Hij haalt hen daarom over om wraak te nemen op hun vrouwen. De mannen doen alsof ze dronken thuiskomen en in slaap vallen. Als de vrouwen op het punt staan hun mannen af te ranselen, krijgen zij een koekje van eigen deeg. Ze krijgen een pak slaag en worden gedwongen alles te bekennen. Baerte geeft hierbij haar vriendin Griet de schuld van alles. De molenaar sust de gemoederen en laat de vrouwen beloven hun mannen voortaan naar de kroeg te laten gaan.

Plaatsing in de cultuurhistorische context²³³

Het grootste gedeelte van deze klucht draait erom hoe Nout door zijn vrouw en haar vriendin gestraft wordt voor zijn drankgebruik. Dit is een ander type huwelijksproblematiek dan de veelvoorkomende kwestie rondom de verdeling en uitvoering van de huishoudelijke taken. Nout is hier geen pantoffelheld die het huishouden moet doen van zijn vrouw, maar hij is vooralsnog ook zeker niet de baas in huis. Hij wordt afgeranseld door de vrouwen, omdat hij voor de zoveelste keer dronken

²³³ De cultuurhistorische context rond het thema huwelijksproblematiek waar ik hier naar verwijst, schets ik in paragraaf 4.4 (p. 19) van mijn theoretisch kader.

thuiskomt. Dit is echter nog maar het begin van zijn straf, want vervolgens wordt hem wijsgemaakt dat de maan in zijn neus gekropen is en dat hij zich daarvoor kan laten behandelen door een heks. Deze behandeling is echter volledig in scène gezet door de twee vrouwen en is alleen maar bedoeld om Nout een lesje te leren. Hij delft hier dus duidelijk het onderspit. Dat hij geslagen wordt door zijn vrouw, is sowieso de omgekeerde wereld, omdat de vrouw geen tuchtigingsrecht had.

In de Leidse juridische archieven die Blockmans en Neijzen onderzocht hebben, komt ook een geval voor waarin een man afgeranseld wordt door zijn vrouw en haar vriendin, wat hen een fikse veroordeling oplevert.²³⁴ De reden voor deze afranseling is echter totaal verschillend van die in *Die mane*, wat het onmogelijk maakt om te peilen of Baerte en Griet juridisch gezien wellicht toch in hun gelijk gesteld zouden worden bij een eventuele veroordeling. De kans dat Nout aangifte zou doen van mishandeling is echter nihil, omdat hij daarmee waarschijnlijk in zijn eer aangetast wordt. Bovendien krijgt hij uiteindelijk wat hij wil: hij kan – zonder gezever van zijn vrouw – wanneer hij maar wil naar de kroeg.

Als de bange Nout zijn verhaal vertelt aan Griets man Plonis, ze vervolgens besluiten nooit meer te drinken en de molenaar annex waard hier lucht van krijgt, begint het tij te keren. De molenaar vertrouwt het verhaal niet en spoort de mannen aan hun vrouwen een lesje te leren. Vanaf dat moment zijn het – zoals het hoort – weer de mannen die de touwtjes in handen hebben. Ze bestraffen hun vrouwen met een pak slaag en laten hen opbiechten wat ze uitgehaald hebben. Vanwege het tuchtigingsrecht hadden mannen het recht hun vrouwen te slaan, zolang dat maar met mate gebeurde. Het is echter moeilijk te bepalen wat ‘met mate’ inhoudt, want door een moderne bril gezien is elke klap er natuurlijk één te veel. Die kwestie laat ik verder buiten beschouwing, want waar het om gaat is dat de macht in huis hier wordt beslist. De molenaar laat de vrouwen namelijk beloven dat ze hun mannen in het vervolg met rust laten en hen naar de kroeg laten gaan wanneer ze willen:

r. 1097 (molder)
...
Ic bidder voer en sij sullen u beloven hier
hoe dicwils ghij gaet drincken wijn of bier
sij en sullen daer niet tegen seggen een haer
 (nout)
sij en soudens niet doen
 (baert)
Och wij belovent u voerwaer
gaet drincken als ghij wilt wij en worden niet bues
wij en sullen niet meer schelden

De verstoorde orde van de vrouw die de baas is, is hiermee hersteld. Nout heeft de macht terug, wat hem de kans biedt zich voortaan te bezatten in de kroeg zonder zich daarmee de woede van zijn vrouw op de hals te halen. Dat levert in ieder geval thuis dus als het goed is geen problemen meer op. Dit is

²³⁴ Blockmans en Neijzen 1999, p. 274.

een gunstige uitkomst voor de heren in kwestie natuurlijk, maar het is de vraag of men het destijds goedkeurde dat mannen zo veel naar de kroeg gingen.

De hele plot van deze klucht draait eigenlijk om het drankgebruik van de man, waarvan Blockmans en Neijzen zeggen dat het een onderbelicht aspect is in de literatuur.²³⁵ Ze doen deze constatering op basis van juridische archieven uit die tijd, waaruit bleek dat dronkenschap een veelvoorkomende reden voor veroordeling was. Hoewel in *Die mane* natuurlijk niet expliciet genoemd wordt of het drankgebruik van Nout ook voor problemen buitenshuis zorgde, bestrijdt het voorbeeld van *Die mane* wel hun constatering dat het thema van alcoholmisbruik niet terug te vinden is in de literatuur. Op basis van dit ene voorbeeld is echter natuurlijk niet te zeggen of alcoholmisbruik vaker gethematiseerd werd. Feit is in ieder geval dat Nouts drankgebruik hem in eerste instantie problemen oplevert, al blijft het de vraag of die verder reiken dan de echtelijke ruzie waar men in deze klucht getuige van is.

Bevindingen naar aanleiding van Bouwmeesters incongruentietheorie²³⁶

De vrouwen houden Nout – nadat ze eerst zijn neus flink toegetakeld hebben – een andere werkelijkheid voor. Die begint ermee dat Griet zich voordoeft als dokter en Nout wijsmaakt dat zijn neus zo'n pijn doet omdat de maan er via een bierkan in gekropen is. Om dit te kunnen genezen, zou hij zich moeten laten behandelen door een heks, wederom Griet die zich als een ander voordoeft. Het verhaal dat zij vervolgens ophangt over het in bedwang houden van het buitgemaakte paard hangt van leugens aan elkaar. Door dit gelieg en bedrieg overschrijden de vrouwen, Griet actief en Baerte wat passiever, de norm van eerlijkheid. Je zou kunnen stellen dat Baerte daar een gegronde reden voor heeft, omdat ze last heeft van het drankgebruik van haar man, maar dan nog gaat zij samen met Griet wel erg ver in het bedriegen van haar echtgenoot. Bovendien wordt liegen vanuit de Bijbel sowieso afgekeurd.²³⁷ Baerte liegt haar eigen man voor en Griet de man van haar vriendin. Griets rol in dit geheel wringt, omdat zij dit alles aan de ene kant uit loyaliteit aan haar vriendin lijkt te doen, maar aan de andere kant duidelijk het brein is van alle list en bedrog en het vuurtje dus vooral lijkt aan te wakkeren. Is haar bijdrage daarmee nog incongruenter (voor zover je daar een gradatie in aan kunt brengen) dan die van Baerte? Feit is dat Baerte en Griet samen alle leugens en bedrog volhouden, dus beiden maken zich schuldig aan normoverschrijding. De kanttekening die je hierbij zou kunnen plaatsen is dat de vrouwen daar wellicht een goede reden voor hebben en dat daarom niet vast te stellen is hoe erg hun normoverschrijding gevonden werd.

Datzelfde geldt voor de mannen die doen alsof ze dronken zijn, zodat ze daarna hun vrouwen kunnen afranselen. Ook zij houden hun vrouwen een andere werkelijkheid voor om wraak op hen te nemen. Hoewel ook zij daar reden toe hebben, Nout is immers bedrogen door zijn vrouw en haar vriendin,

²³⁶ Voor de bespreking van deze theorie verwijs ik naar paragraaf 4.1 (p. 9) van mijn theoretisch kader.

²³⁷ Zie bijvoorbeeld Leviticus 19:11 en Efeziërs 4:25.

wordt er door te liegen toch een norm overschreden. Bovendien wordt hier de methode van 'Oog om oog, tand om tand' toegepast; een methode waarover de Bijbel niet eenduidig is omdat hij aanbevolen én afgekeurd wordt.²³⁸ Behalve dat de Bijbel geen uitsluitel biedt, ontbreekt het ook aan voldoende context om te bepalen hoe men destijds over wraak dacht. Bovendien is daarbij de reden voor wraak wellicht ook niet onbelangrijk en de vraag is of de mannen in deze klucht voldoende reden hadden.

Griet heeft, verkleed als dokter, Nout wijsgemaakt dat hij zijn neus, waar de maan in gekropen zou zijn, moet laten behandelen door een heks. Ze spoort hem hiermee aan zich te begeven in de wereld van de tovenarij, die natuurlijk haaks op het christelijke gedachtegoed staat. Nout is in eerste instantie dan ook niet te spreken over dergelijke types: 'tijs al een quaet gespuijs dees waersesters dees maren.'²³⁹ Het reilen en zeilen van 'heks' Griet, wordt flink uitgebuit. Ze moet namelijk voordat ze de maan uit Nouts neus kan uitdrijven per bezemsteel naar een zogenaamde kattenweide. Ondertussen moet Nout een soort demonisch paard in bedwang houden dat Griet buitgemaakt zou hebben op een weerwolf. Om dit verhaal kracht bij te zetten tekent ze – terwijl ze een toverspreuk murmelt – een magische cirkel op de grond waaruit het paard niet mag ontsnappen, anders wordt Nouts neus veranderd in een koeienpoot. Al deze factoren dragen bij aan een voor hem zeer beangstigende situatie, waarin zijn vrees voor hekserij alleen maar aangewakkerd wordt. Er wordt misbruik gemaakt van heidense hekserij en foute wezens zoals de weerwolf. Ook in de spreuk die Griet uitspreekt als ze de cirkel tovert waaruit het paard niet mag ontsnappen, verwijst ze naar allerlei foute wezens: 'meercat kercuijl sloct wateralf // met dese tange uit heijnesse.'²⁴⁰ De meerkat bijvoorbeeld is een aapachtige en apen worden vergeleken met de duivel.²⁴¹ Ook uilen hebben een negatieve connotatie,²⁴² evenals de duivelse geesten elven. De vermeende hekserij in deze klucht en de duivelse wezens die daarbij komen kijken, zorgen dus ook voor incongruentie. Er wordt immers een Bijbelse norm overschreden van het aanroepen van andere goden zoals dat in de Tien geboden beschreven staat.²⁴³ Bovendien wordt in Deuteronomium 18:10-14 hekserij echt afgekeurd, waar staat:

'Het mag bij u niet voorkomen dat iemand zijn zoon of zijn dochter door het vuur laat gaan, zich inlaat met waarzeggerij, met geestenbezweering, voorspellingen of toverij, zich met bezweringen inlaat, geesten en orakels ondervraagt of de doden oproept. Want van iedereen die dergelijke dingen doet heeft de HEER uw God een afschuw; en om dergelijke gruweldaden drijft Hij die volken voor u weg. U moet de HEER uw God onvoorwaardelijk trouw zijn. De volken die u verdrijft mogen naar geestenbezweerdere en waarzeggers geluisterd hebben, u staat de HEER dat niet toe.'

Een laatste geval van incongruentie zit hem in het gebruik van de ratel. Nout moet ervoor zorgen dat het paard de magische cirkel niet verlaat. Hem is echter ook wijsgemaakt dat het paard buitgemaakt is

²³⁸ Exodus 21: 24 , Leviticus 24: 19 en Deuteronomium 19: 21 pleiten voor wraak, maar Matteüs 5: 39 juist tegen.

²³⁹ *Die mane*, r. 380.

²⁴⁰ *Die mane*, r. 440.

²⁴¹ <<http://bestiary.ca/beasts/beast148.htm>>.

²⁴² <<http://bestiary.ca/beasts/beast245.htm>>.

²⁴³ Exodus 20:3-5.

op een weerwolf en dat hij die – mocht deze terugkomen – op afstand kan houden met een ratel. Nout staat doodsangsten uit omdat die weerwolf terug kan komen en ratelt er daarom flink op los. Hij beseft echter niet dat hij het paard hiermee zo onrustig maakt, dat het nog moeilijker in bedwang te houden is. Dat wakkert ook de vrees voor het definitieve verlies van zijn neus aan, want als hij het paard laat ontsnappen uit de tovercirkel, verandert de heks zijn neus in een koeienpoot. Zijn angst voor de weerwolf versterkt de angst voor het verliezen van zijn neus. Het is incongruent dat zijn eigen gedrag het probleem dus alleen maar vergroot.

Bevindingen naar aanleiding van Lodders methode in *Lachen om list en lust*²⁴⁴

Het ‘motief’ van een *pak slaag* komt meermalen voor in *Die mane*. Allereerst moet Nout het ontgelden als hij (voor de zoveelste keer) dronken thuiskomt. Hij krijgt het aan de stok met zijn vrouw Baerte, die hem slaat met nat wasgoed. De handeling van het slaan wordt aangegeven met regieaanwijzingen en waar normaal gesproken de spreektekst staat, staat nu het geluid dat die handeling geeft:

r. 136 (baert slaet hem met een slet²⁴⁵)
 gedse

Als Nout vervolgens dronken in slaap gevallen is, krijgt hij er nogmaals van langs. Hij – en dan specifiek zijn neus – wordt flink onder handen genomen door Baerte en Griet. De handelingen die de dames verrichten worden niet genoemd in regieaanwijzingen, maar ze bespreken uitgebreid wat ze met hem (willen) doen. Aan het talige aspect van geweldshandelingen besteedt Lodder echter helemaal geen aandacht. Mijns inziens versterkt het talige hier echter wel de handeling van het ‘slaan’:

r. 170 (griet)
 nu rasch rasch verset²⁴⁶ hem sijn snuijter
 men sal hem leeren dus geeft hem van dit en datte
 (baert)
 ken sal mijn knockels niet sparen ic segt u platte
 nu dats ganck // want hij sal slapende als een loer // sijn
 maer ist noot staet mij bij
 (griet)
 Ic sal vri opt coer // sijn
 In hij hem weert wij verschueren hem mitten tanden
 Ic wilde wij dees boven al hadden onder onse handen
 Dees dronckaerts // dees vackers // dees kannen horters
 Dees knapcoijten // en dees val van de banck storters
 Ic soudse gerijven // ghelijck ic de minen plegen
 (baert)
 noijt beter kuere ic set²⁴⁷ hem sijn snotgat heel uuijten wege

De ernst van het pak slaag lijkt hier benadrukt te worden door de opsomming die Griet geeft van scheldwoorden voor dronken mannen in het algemeen: ‘Dees dronckaerts // dees vackers // dees

²⁴⁴ Zie voor de bespreking van deze methodische benadering paragraaf 4.2 (p. 11) van mijn theoretisch kader.

²⁴⁵ *slet* – een lap stof of een slip of pand van een kledingstuk. Zie *MNW*, lemma ‘slette’.

²⁴⁶ Hier zoiets als ‘verbouwen’, als een soort afgeleide van de betekenis ‘mismaken’. Zie hiervoor *MNW*, lemma ‘versetten’.

²⁴⁷ *Ibidem*.

cannen horters // Dees knapcoijten / en dees val van de banck storters.’²⁴⁸ Deze scheldkanonnade kan een aanwijzing zijn dat ‘de dronken echtgenoot’ een veelvoorkomend probleem vormde, waar Nout nu symbool voor staat. Het voert wellicht wat ver, maar rekenen Griet en Baerte hier dus misschien namens alle vrouwen met hetzelfde probleem af met zuipende mannen?

De laatste keer dat het motief van het pak slaag voorkomt is bij de ontknoping van het verhaal. Daar nemen Nout en Griets man Plonis wraak op hun vrouwen, omdat zij Nout hebben bedrogen. De mannen houden zich slapend en op het moment dat de vrouwen hun mannen te lijf willen gaan, geven de mannen juist hun een pak slaag. Er ontstaat een vechtpartij waarbij alle partijen erop los slaan. De handelingen worden hier wederom weergegeven in regieaanwijzingen: *griet smitende; molder smitende; baert smitende; nout smitende; plonis smitende*.²⁴⁹

Het ‘motief’ van een *verkleedpartij* komt ook twee keer voor in deze klucht. Nadat Griet met Baerte de neus van Nout gemolesteerd heeft, vermomt ze zich als dokter om hem te vertellen wat hem mankeert en wat hij aan deze kwaal kan doen. Uit de regieaanwijzing ‘griet gecleet als een medicijn uut’²⁵⁰ blijkt deze verkleedpartij, waarbij overigens sprake is van *travestie*. Verkleed als dokter maakt Griet Nout wijs dat hij een heks moet bezoeken die zijn neus kan genezen. Die heks is zij echter zelf, dus hier vindt wederom een verkleedpartij plaats. Deze verkleedpartij wordt niet aangegeven met een regieaanwijzing, maar wordt door Griet aangekondigd als Nout vertrokken is:

r. 371 Daer en woont wijf noch kint
Dus op een cort moeten wij van hier scheen
Ic wijf der waerts ic sal mijn vercleen
beij binnen of ic die waerschegster waer mij valt daer een boetse inne
Ic maeck hem noch tavont uut sijn sinne

De heks, Griet dus, heeft Nout wijsgemaakt dat ze eerst naar de kattenweide moet voor ze zijn neus kan genezen. In de tussentijd moet Nout het paard dat zij die nacht daarvoor een weerwolf afhandig gemaakt heeft in bedwang houden. In zijn poging het paard in bedwang te houden staat hij doodsangsten uit, waarbij hij allerlei *verhaspelingen* van Latijnse spreuken en gebeden prevelt:

r. 484 O bestgijn // de profundis qui es in celis
omtlooptet mij so maect mij een eeuwich geschreij
aj twas daer bij na over de screef eij eij eij
het gronijst gelijk eenen ouden dwerch
aj aj sinte kestijaen van halsenberch
Ic geloof mijn nues sinte passchier van bobis
O beati coram // ora pro nobijs
och ter quader uren dat ic hier oijt quam
Aij aj aj sanctum sanctam catholicam

²⁴⁸ *Die mane*, r. 181.

Voor de vertaling hiervan neem ik Kramer 2009, p. 237 over:

Dees dronckaerts // dees vackers // dees kannen horters
Dees knapcoijten / en dees val van de banck storters

[?; kannenstoters]
[knapkuiten; zatladders].

²⁴⁹ *Die mane*, r. 985-999.

²⁵⁰ *Die mane*, r. 275.

fecit potenciam // noijt felder paert oft stranger
hoe beesgijn O O

In bovenstaande zijn verhaspelingen te vinden van Psalm 130, de boetepsalm (regel 484); het Onze Vader (regel 484); de zin 'ora pro nobis' uit het Weesgegroot (regel 490); het Credo (regel 492) en het Magnificat, de lofzang van Maria (regel 493). Elders prevelt Nout nog meer verhaspelingen:

- r. 509 eij eij colicant tibi domine²⁵¹
- r. 515 tre over al Roscam in pace²⁵² / dorst ic ic sou gaen vijgen
- r. 536 nunc dimittis O O O wat suldij maecken²⁵³
- r. 538 custeleijson custeleijson O beesgijn neef²⁵⁴
- r. 555 Ic gae loopen esurientes domine²⁵⁵

Nout geeft met zijn potjeslatijn uiting aan zijn angst voor de heidense tovenarij waarvan hij denkt slachtoffer te zijn. Het lijkt erop dat hij alle mogelijke Latijnse gebeden en spreuken die hij kent uitroept, in de hoop dat God ervoor kan zorgen dat verder leed hem bespaard blijft. De verhaspelingen benadrukken bovendien het ridicule van de hele situatie.

Er is sprake van een *conflictsituatie* tussen Baerte en haar man Nout over zijn drankzucht. Samen met vriendin Griet bedenkt Baerte daarom een 'list', als vervolg op het flink toetakelen van de neus van haar man. Ze houden Nout om de list te laten slagen een *andere werkelijkheid* voor. De als dokter vermomde Griet stuurt Nout naar een heks die zijn neus kan genezen, omdat de maan daarin gekropen zou zijn. De heks is ook onderdeel van de andere werkelijkheid, want ook dit is Griet in vermomming. Ook het verhaal dat zij Nout wijsmaakt over een paard dat ze buitgemaakt heeft op een weerwolf is een leugen. Het doel van deze hele list is om Nout te laten boeten voor zijn drankzucht en hem daarvan te 'genezen'. Dat mislukt echter, want uiteindelijk komen Nout en zijn vriend Plonis dankzij de molenaar met een *tegenlist*. Ze doen alsof ze dronken zijn en als de vrouwen hen te lijf willen gaan, krijgen juist zij een pak slaag van hun mannen. De vrouwen bekennen wat ze gedaan hebben en schikken zich erin dat hun mannen weer gewoon naar de kroeg gaan. Ze zijn dus eerder *verliezers* dan *winnaars* van hun eigen list.

Samenvatting bevindingen Femke Kramer in *Mooi vies, knap lelijk*²⁵⁶

Femke Kramer herkent vooral lijfelikheden in *Die mane*. Het expliciete kluchtenlijf komt in twee vormen voor. Allereerst wordt de verwonde neus van Nout uitgebreid beschreven. Ook de fysieke symptomen van Nouts angst voor hekserij, weerwolven en betovering komen aan bod. Het hongerende en etende kluchtenlijf is zichtbaar in de beschrijving van Nouts dronkenschap. Die dronkenschap zorgt voor de nodige gevallen van het mishandelende en mishandelde kluchtenlijf, de zatlap wordt getuchtigd en er vindt een vechtpartij plaats tussen de mannen en hun vrouwen. Een van

²⁵¹ Wellicht een verbastering van 'cailli cantent' dat bijvoorbeeld in Psalm 89:6 staat en 'De hemel prijst uw wonderen' betekent.

²⁵² 'In pace' zal waarschijnlijk komen van 'requiescat in pace', wat 'hij ruste in vrede' betekent.

²⁵³ 'Nunc dimittis' komt uit Lucas 2:29, waar staat: 'Nu, Meester, laat U, uw knecht in vrede gaan.'

²⁵⁴ Een verhaspeling van 'Christe eleison' uit het Kyrië.

²⁵⁵ Afkomstig uit de lofzang van Maria in Lucas 1:53.

²⁵⁶ Zie hiervoor noot 232.

de redenen voor die vechtpartij is het bedrog door de vrouwen, waarbij Griet zich voordeed als dokter en heks. Bij die eerste vermomming was bovendien sprake van travestie. Nout wordt door heks Griet gedwongen een wild paard in bedwang te houden, waarna zij vervolgens zijn neus zal belezen om de maan eruit te drijven. Dat laatste is een taligheid die valt onder de noemer betoverende taal.

Deelconclusie

Die mane is wat lastiger in de cultuurhistorische context te plaatsen, omdat er geen sprake is van een echtelijke onenigheid over de verdeling en uitvoering van de huishoudelijke taken. De verhouding tussen man en vrouw is ook niet per se die van een sullige man met een dominante vrouw. Nout wordt wel afgeranseld door zijn vrouw en haar vriendin, maar dat heeft te maken met zijn drankgebruik. Uiteindelijk blijkt dat deze klucht wel degelijk gaat om de strijd om de macht in huis. Nout wint – wellicht tegen de verwachting in – die strijd, de orde is daarmee hersteld en hij kan in het vervolg dus zonder bemoeienis van zijn vrouw naar de kroeg. Daarmee past deze klucht wel degelijk bij het thema van de huwelijksproblematiek.

De incongruentie in deze klucht zit hem in eerste instantie vooral in de leugens die beide partijen elkaar – op verschillende plekken in het verhaal – voorhouden. Hierbij wordt de norm van eerlijkheid geschonden, al bemoeilijkt het feit dat beide partijen daar wellicht een goede reden voor hadden de analyse. Bovendien ontbreekt het aan voldoende context om te bepalen hoe deze normoverschrijding beoordeeld moet worden. Het bedrog van de vrouwen spande toch wel de kroon in deze klucht, zij zetten immers een volledige ‘genezing’ door een heks in scène nadat ze Nout eerst al afgeranseld hadden. Behalve in het liegen zelf, zat de incongruentie hier ook in het feit dat zij tovenarij en in het verlengde daarvan foute wezens gebruiken om Nout zijn lesje te leren. Hiermee wordt duidelijk een Bijbelse norm overschreden. Het was hier dus wenselijk de context erbij te betrekken. Geen van de gevallen van incongruentie werd overigens gemarkeerd in de tekst. De tekst gaf wel inzicht in de incongruentie die zit in Nouts gebruik van de ratel als hij het paard in bedwang moet houden, omdat hij met zijn gedrag zijn eigen angst vergroot.

Lodders losse motieven van een pak slaag en een verkleedpartij komen beide meerdere keren voor in *Die mane*. De slaag wordt vaak aangegeven met behulp van regieaanwijzingen en ook een van de verkleedpartijen is naast de spreektekst te vinden. Wat opvallend was, is dat bij een van de vechtpartijen het geluid van het slaan met nat wasgoed (‘gedse’) opgenomen is. Bij het motief van een pak slaag, biedt Lodder geen mogelijkheid het talige aspect daarbij te betrekken, terwijl het hier toch wel een versterkend effect heeft. Wat wel talig is in deze klucht, zijn de verhaspelingen van Latijnse gebeden en spreuken die de bange Nout gebruikt als hij het paard in bedwang moet houden.

Tot slot was er ook een duidelijke list te herkennen in *Die mane*. Baerte en Griet houden Nout een andere werkelijkheid voor door te zeggen dat de maan in zijn neus gekropen is en dat hij zich daarvan kan laten genezen door een heks, Griet in vermomming. De conflictsituatie tussen Baerte en haar man Nout wordt uiteindelijk echter in het voordeel van Nout beslist, omdat hij met behulp van de

molenaar de list van de vrouwen pareert met een tegenlist. Het analyseren van de list is hier dus een goede manier om de complete verhaallijn uiteen te zetten.

Het analyseren van de link met de cultuurhistorische context van *Die mane* geeft een beeld van de thematiek, maar draagt weinig bij aan het analyseren van de incongruenties. Die hebben in deze klucht namelijk vooral betrekking op overschrijding van Bijbelse normen, in het bijzonder die van het aanroepen van andere goden en hekserij. Het overschrijden van de norm van eerlijkheid komt meermalen voor en zit bijvoorbeeld ook in het motief van de vermommingen van Griet, die doet zich immers voor als iemand anders om Nout voor te liegen. Incongruenties helpen om delen van de grote lijn te verhelderen, maar het werkt in *Die mane* eigenlijk het best om die grote lijn vast te stellen door de list te analyseren. Al met al biedt Lodders methode door de tweedeling in losse motieven, die vooral handelingsgericht zijn, en het gebruik van een list voldoende mogelijkheid om een compleet beeld van de klucht te krijgen. De incongruentietheorie legt daarentegen vooral stukken van de plot bloot.

7.3 Goossen Taeijaert

Inhoud

Goossen verkoopt de lievelingskoe van zijn vrouw Belij aan slager Loutgen. Goossen spreekt af dat hij het geldbedrag van acht pond, zes pond vlees en de huid van de koe de volgende dag komt innen. Als zijn vrouw erachter komt dat de koe weg is, geeft ze Goossen er flink van langs. Ze stuurt hem vervolgens naar de stad om het geld, de huid en het vlees te gaan halen. Loutgen heeft zijn vrouw echter geïnstrueerd dat ze Goossen behalve de huid en het vlees van de koe niets mee moet geven en is daarna vertrokken. Goossen is het daar niet mee eens en maakt Loutgen uit voor dief. Daarop wordt hij weer geslagen, dit keer door Loutgens vrouw. Verslagen keert Goossen terug naar huis, met alleen de huid en de afgesproken hoeveelheid vlees. Hij besluit de huid om te doen, als bescherming tegen het pak slaag dat hem thuis weer te wachten staat. Onderweg komt hij echter een koopman tegen die hem voor de duivel aanziet, vlucht en uit angst zijn dagwinst achterlaat. Goossen neemt het geld mee en keert terug naar huis. Belij is in eerste instantie bang van het creatuur dat voor de deur staat, maar als ze haar man herkent en hoort van het geld, verdwijnt haar woede als sneeuw voor de zon.

Plaatsing in de cultuurhistorische context²⁵⁷

Hoewel het in deze klucht niet zozeer gaat om de verdeling van de huishoudelijke taken, is er wel een duidelijke rolverdeling te zien tussen Goossen en Belij. Goossen is weliswaar de man des huizes, maar hij heeft weinig te zeggen. Het is zijn vrouw Belij die de broek aan heeft en zij bepaalt dus wat er wel of niet gebeurt. Dat Goossen zonder toestemming van zijn vrouw haar lievelingskoe verkoopt, moet hij dan ook bekopen met een pak slaag. Ook als hij vervolgens het geld komt innen bij de slagersvrouw

²⁵⁷ De cultuurhistorische context rond het thema huwelijksproblematiek waar ik hier naar verwijs, schets ik in paragraaf 4.4 (p. 19) van mijn theoretisch kader.

wordt hij afgeranseld. Hoewel het in de praktijk ongetwijfeld voorkwam dat een man slaag kreeg van een vrouw, getuigen deze afranselingen van een omgekeerde wereld.

Belij wordt dus neergezet als bazige, kwaadaardige vrouw en Goossen op zijn beurt als angstig en ietwat onnozel. Die angst die hij voelt, is puur angst voor zijn vrouw, om precies te zijn voor haar reactie op de verkoop van de koe.

r. 118 Bij gans mej, hoe sal onse Belij dan kijven!
Waer sal ick blijven,, arm onnosel sodt.
Gans longeren, sij jaecht mij noch in een muijse codt.
Dat weet Godt,, sij is veel te quaet;
Maer ick hoope, als sij dat geldeken ontfaet,
Haer gramschap vergaet,, en den moet sal daelen.

Dat Belij inderdaad kwaadaardig en bazig is, komt duidelijk naar voren in het 'gesprek' dat Goossen en Belij voeren na thuiskomst van die tweede, waarin zij bijvoorbeeld zegt:

r. 180 So sal ick u tanden met vuijsten vervorschen,
Dat u de ogen van pijnen leecken,
En met cneuckels wert ghij uijtgestreecken.
Houdt dat en dat! Waer is Blaer, Blaer?

In dit gesprek is de scheve man-vrouwverhouding tussen Goossen en zijn bazige en kwaadaardige vrouw Belij zichtbaar.

De onnozelheid van Goossen komt vooral tot uiting in de deal die hij met slager Loutgen sluit. Hij verkoopt zijn koe 'op krediet', maar het verkoopgesprek tussen beide heren wordt afgesloten met Loutgens woorden: 'Goossen, ghij moocht mij morgen comen aenspreecken // En siet na mijn, ick heb noch silver en gout.'²⁵⁸ Loutgens uitspraak dat hij nu nog geen geld heeft, is ambigu. Natuurlijk is het mogelijk dat het op deze manier verkopen van een koe destijds gebruikelijk was. Ik vermoed echter dat hier een addertje onder het gras zit, maar daarover volgt later meer.

Dat de slager waarschijnlijk inderdaad geen zuivere bedoelingen heeft, is ook terug te zien in zijn betekenisvolle naam: Loutgen Loosevos. Voor 'loos' geeft het *Middelnederlandsch woordenboek* de volgende betekenissen: valsch, bedrieglijk, onbetrouwbaar, trouweloos, arglistig. En zelfs in de minder ongunstige opvatting van 'listig', is het geen positieve karaktereigenschap die Loutgens naam suggereert. Bovendien, als je 'louter' listig bent, belooft dat niet veel goeds. Dat Loutgen eerlijkheid niet erg hoog in het vaandel heeft staan, wordt nog eens bevestigd door de toevoeging 'vos'. De vos staat immers symbool voor sluwheid en (arg)listigheid.²⁵⁹ De naamgeving van Loutgen versterkt de tegenstelling tussen hem en de onnozele Goossen. Die komt dan ook van een koude kermis thuis als hij de volgende dag het geld gaat innen. Hij is afgeranseld door slagersvrouw Baerte en heeft geen geld meegekregen. Zijn angst voor Belij speelt ook gelijk weer op, hij verwacht wederom een flink pak slaag

²⁵⁸ *Goossen Taeijaert*, r. 126.

²⁵⁹ <<http://bestiary.ca/beasts/beast179.htm>>.

bij thuiskomst en hult zich daarom ter bescherming in een koeienhuid. Goossen is dus een held op sokken met een kwaadaardige vrouw die het thuis voor het zeggen heeft.

De man-vrouwverhouding tussen Loutgen en zijn vrouw Baerte lijkt wat dat betreft iets meer in de buurt te komen van hoe het destijds 'hoorde'. Loutgen bepaalt hier wat er gebeurt: hij gebiedt zijn vrouw Goossen niet meer dan het vlees en de huid mee te geven. Baerte gehoorzaamt hem en houdt haar poot stijf als Goossen ook het geld eist. Baerte is dus 'gehoorzaam' aan haar eigen man, maar zeker niet aan Goossen. Zij ranselt hem zelfs af, wat – zoals eerder gezegd – het sullige van Goossen weer benadrukt. Hoewel het erop lijkt dat Loutgen de baas is over zijn vrouw, is het natuurlijk de vraag of het gepast is dat hij zijn vrouw het vuile werk laat opknappen en zelf zijn snor drukt. De verkoop is immers een afspraak tussen hem en Goossen, maar Baerte is degene die Goossen af moet wimpelen. Dat Baerte meewerkt in de zaak van haar man strookt met het feit dat destijds in bepaalde beroepsgroepen de vrouw geacht werd haar man bij zijn werkzaamheden te helpen. Ze helpt hem in dit geval echter niet alleen bij het in- en verkopen van vlees, maar ook bij het bedriegen van Goossen.

Bevindingen naar aanleiding van Bouwmeesters incongruentietheorie²⁶⁰

Met de verkoop van de lievelingskoe van zijn vrouw heeft Goossen een norm, maar geen algemeen geldende, overschreden. Dat hij bij voorbaat al weet dat hij zich met die verkoop de woede van zijn vrouw op de hals haalt en zijn daarmee gepaard gaande angst, markeren dat het hier wringt. Hij, de 'sul' Goossen, heeft immers zelf eens wat besloten. In principe zou Belij als vrouw niks te zeggen moeten hebben over het al dan niet verkopen van de koe, maar in de praktijk is zij degene die het voor het zeggen heeft en niet haar man, zoals je zou verwachten. Met de verkoop van de koe overschrijdt Goossen de norm die zijn vrouw gesteld heeft, maar dat zij die norm stelt, strookt niet met de traditionele rolverdeling en is dus ook incongruent. Bij de traditionele rolverdeling past echter wel dat Goossen, ondanks de angst voor zijn vrouw, zelf beslist de koe te verkopen. Hij is weliswaar bang voor de consequenties, maar laat ook doorschemeren dat hij zijn vrouw wel degelijk de baas is als dat moet:

r. 154 Gans muijs, sij compt mij nae Blaer vraegen.
Wil ick mijn schuijlen, oft wil ick gaen loopen?
Neen oock, want woudick mijn cracht ontcnopen,
Sij soudt becopen,, al waerse noch so sterck.

Loutgen Loosevos, die volgens zijn naam niet te vertrouwen is, en Goossen Taeijaert, dat 'gierigaard' betekent,²⁶¹ hebben het volgende verkoopgesprek gevoerd:

(Goossen)

r. 102 Al stondt Blaere op haar calven
Ken gaeffse niet minder, die schoone bruijt
En oock so beding ick de huijt
Te vooren uijt,, en dan wil ickese om acht geven.

²⁶⁰ Voor de bespreking van deze theorie verwijs ik naar paragraaf 4.1 (p. 9) van mijn theoretisch kader.

²⁶¹ Zie woordverklaring in Van der Laan 1938, p. 27.

(Loutgen)

Houdt daer, voorde acht wortse wechgedreven;
Ick salse u wel betalen in corster stont.

(Goossen)

Maer ick bedinge vant vleisch noch ses pont
Tot eenen hutspodt, vaet mijn bediet.

(Loutgen)

Wadt! Ses pont vleijs, Goossen, dat en seijde ghij niet;
Die en meuchdij niet hebben, bij mijnder trouwen.

(Goossen)

So sal ick Blaer dan op mijn stal houwen,
Want wadt ick oijt vercocht, ick hebber affgegeten.

(Loutgen)

Maer so en heb ick noch noijt van sulcken boer geweten.
Dan nietemin om ses pont vleijs, tis een cleijne saeck,
Op dat ick met die koe uijt die stal geraeck;
Ick salse gaen ontbinden en wech drijven.

(Goossen)

...

Maer secht, Loutgen, ten most niet faelen:
Wanneer sal ick gelt haelen,, sonder ontbreecken?

(Loutgen)

Goossen, ghij moocht mij morgen comen aenspreecken
En siet na mijn, ick heb noch silver en gout.

(Goossen)

Tis reden, datmen goeluiden betrout,
Dus werdt Belij nu wel gecontenteert,
Maer geen dinck mij so seer niet en deert,
Als dat het soete beest so haest moet sterven.

Uiteindelijk verkoopt Goossen de koe 'op krediet' aan Loutgen, omdat deze zegt dat hij nog geen zilver en goud heeft (regel 127). Deze uitspraak is zoals gezegd op twee manieren te interpreteren. Ofwel geeft Loutgen aan dat hij nú nog geen geld heeft, ofwel hij bedoelt dat hij morgen óók nog geen geld heeft. Die laatste mogelijkheid ligt in de lijn der verwachting gezien Loutgens betekenisvolle naam. Bovendien zegt deze in het begin van de klucht dat hij Goossen wijs gaat maken dat hij geld heeft dat zo kan worden uitgegeven:

r. 58 Mijn en gebreckt nu niet dan een oven,
Daermen tgelt in backt tot mijnnen prooffijt.
Best gae ick tot Goossen Taeijert met jolijt
En besie sijn blaere koe, hoese gestelt,, is.
Ick sal hem wijsmaecken, dattet reet gelt,, is;
Maer den tijt mocht wel verstrijcken een weijnich lanck.

De eerste twee regels van bovenstaand citaat interpreteer ik alsof Loutgen zegt dat hij geen rooie cent heeft en met deze uitspraak in het achterhoofd wist het geïntendeerde publiek tijdens het verkoopgesprek dus waarschijnlijk al dat Goossen zijn geld nooit zou krijgen. De incongruentie van

Loutgens ambigue uitspraak wordt ook gemarkeerd in de laatste zin van dit citaat, waarin Loutgen zegt dat het nog wel eens heel lang zou kunnen duren voordat het geld er is.

De onnozele Goossen heeft ondanks alles toch vertrouwen in Loutgen, hij zal dus uitgegaan zijn van de eerste interpretatiemogelijkheid, waarmee de indruk gewekt wordt dat hij de volgende dag zijn geld kan komen halen. Als dat echter niet het geval blijkt te zijn en hij Loutgen tegenover diens vrouw uitmaakt voor dief, wordt hij door de slagersvrouw afgeranseld. Het lijkt er dus sterk op dat Goossen opgelicht is, al had hij bij voorbaat al kunnen weten dat dat te gebeuren stond. Baerte houdt echter vol dat hij zijn geld later alsnog krijgt:

r. 337 Hout, daer is u vleesch, wilter hutspodt aff maecken
En daer is de huijt, een greijn van rinders coeliesen.²⁶²
Aen u gelt en selt ghij oock niet verliesen;
Alst vanden beesten is gefijneert,²⁶³
So worden u de acht ponden genamptiseert,²⁶⁴
Dus durft ghij ons niet meer comen manen,
Offt wij sullen noch eens campen als twee qua hanen.

Ondanks deze belofte heeft het er alle schijn van dat Goossen opgelicht is door de slager en zijn vrouw. Loutgens uitspraken voor hij naar Goossen ging; de verkoopafspraken die gemaakt zijn; Loutgens instructie aan zijn vrouw om Goossen vooral geen geld mee te geven en niet te vergeten Loutgens Loosevos betekenisvolle naam zijn stuk voor stuk aanwijzingen dat Loutgen geen zuivere bedoelingen had met deze verkoop. In dat geval overschrijden Loutgen en Baerte dus een norm van eerlijk zaken doen. Omdat in het verloop van het verhaal echter onbelicht blijft of Goossen zijn geld misschien toch nog krijgt, is deze incongruentie niet met volledige zekerheid vast te stellen. Bovendien is niet ondenkbaar dat deze manier van zaken doen gebruikelijk was in de tijd. Het klinkt immers niet volledig onlogisch dat de verkoper van een koe zijn geld et cetera pas krijgt als het beest geslacht, verwerkt en verkocht is, precies zoals Baerte hem belooft. De signalen dat er sprake is van oplichting vind ik echter vele malen sterker dan het vermoeden dat er wellicht toch sprake is van een eerlijke zakelijke overeenkomst. Omdat de kans daarop simpelweg nihil is, ga ik er dan ook vanuit dat Goossen opgelicht wordt en er dus sprake is van normoverschrijding door de slager en zijn vrouw.

Uit angst voor de afranseling die hem thuis te wachten staat, omhult Goossen zich met de koeienhuid die hij wél meegekregen heeft van Baerte. In combinatie met de hoorns die hij opzet, maakt hem dit blijkbaar een angstaanjagend wezen. Hij wordt door een koopman die zijn dagwinst telt namelijk aangezien voor 'de helsche vijant' (regel 404). Hoewel Goossen uitlegt wie hij is en hij de koopman zijn geld terug wil geven, levert deze ontmoeting hem uiteindelijk toch de dagwinst van de koopman op, omdat die zo bang is dat hij vlucht. Deze winst is geluk bij een ongeluk, het was immers geenszins Goossens bedoeling iemand de stuipen op het lijf te jagen met zijn voorkomen. Zijn 'vermomming' was

²⁶² een greijn van rinders coeliesen – (met) ? een klein beetje sap van rundvlees. Zie woordverklaring in Van der Laan 1938, p. 46.

²⁶³ fijneren – (door de verkoop) bemachtigd. Zie woordverklaring in Van der Laan 1938, p. 46.

²⁶⁴ namptiseeren – storten, toetellen. Zie woordverklaring in Van der Laan 1938, p. 46.

immers bedoeld ter bescherming tegen de afranseling die hem te wachten stond omdat hij zonder geld thuis zou komen. Omdat hij uiteindelijk toch met geld thuiskomt, had hij deze bescherming uit kunnen trekken. Nu hij met het geld, de huid en het vlees terugkeert, heeft zijn vrouw immers weinig reden meer om hem af te ranselen. Goossen houdt de huid en hoorns echter aan en jaagt daarmee in eerste instantie ook zijn vrouw de stuipen op het lijf. Doet hij dat om haar een lesje te leren? Hij wist inmiddels immers welk effect zijn uiterlijk heeft. Bovendien zegt hij dat zijn vrouw zal denken dat hij de duivel is:

r. 442 Nu sou ick mijn wel van lachen bepissen,
Men dorst mij maer een weijnich nopen.
Om dat ick ben in dese huijt gecroopen,
So meent Belij, ick ben de vijant vander hellen.

Als Goossen zijn vrouw bewust schrik aanjaagt met zijn vermomming, is daar wellicht sprake van incongruentie. Hij als sul doet wat terug om zijn vrouw beet te nemen, hij buit zijn uiterlijk als duivel uit en de duivel is – in die tijd zeker – het voorbeeld van een ‘foute macht’. Ervan uitgaand dat Goossen inderdaad wraak neemt op zijn vrouw, speelt hier de moeilijkheid wederom op dat onmogelijk te bepalen is of wraak gepast geacht werd. Los van de vraag of ‘Oog om oog, tand om tand’ wel of niet ‘hoorde’ in die tijd, blijft het een feit dat Goossen door het gebruiken van zijn duivelse uiterlijk op een verkeerde manier wraak neemt op zijn vrouw. Dat hij dat doet, is overigens natuurlijk wel begrijpelijk. Bovendien weet hij dat hij haar uiteindelijk vooral gelukkig zal maken met het geld dat hij dankzij dit duivelse uiterlijk verkregen heeft.

Bevindingen naar aanleiding van Lodders methode in *Lachen om list en lust*²⁶⁵

De daadwerkelijke klucht wordt voorafgegaan door een proloog waarin de plot al in grote lijnen uiteengezet wordt. Er wordt gezegd dat Goossen bang is voor zijn vrouw, maar toch haar lievelingskoe verkoopt, wat hem op een pak slaag komt te staan. Ook weet het publiek al dat hij nog meer te verduren krijgt als hij het geld, het vlees en de huid gaat halen. Ook wordt al verteld dat Goossen uiteindelijk toch thuiskomt met geld, omdat een koopman die hem verkleed in de koeienhuid ziet, uit angst zijn dagwinst achterlaat. Het publiek weet dus wat er komen gaat, waardoor een *verschil in kennis tussen publiek en personage* wellicht een komisch effect sorteert. Bovendien zijn alleen de grote lijnen bekend, waardoor het publiek waarschijnlijk benieuwd is naar hoe alles zal verlopen. Het publiek weet namelijk dat er een komisch stuk zal volgen, omdat wat komen gaat aangekondigd wordt als ‘cluijtte’. Naar aanleiding daarvan zal het publiek een *bepaalde receptiehouding* aangenomen hebben.

Het personage Goossen wordt in de proloog getypeerd als angstige (en gierige)²⁶⁶ sul, tegenover zijn kwaadaardige en bazige vrouw Belij:

r. 13 Sijn wijf hieten Belij, in boosheijt vermaert,

²⁶⁵ Zie voor de bespreking van deze methodische benadering paragraaf 4.2 (p. 11) van mijn theoretisch kader.

²⁶⁶ Zie noot 261.

Die in haer blare koe hadt groot behagen.
En hoe wel Goossen voor sijn wijff was vervaert,
Hij vercoft die koe en alsser twijff quam na vragen,
Dorst hijt haer niet seggen, dus creech hij so veel slagen
Als hij goelijck mocht dragen,, den armen sodt.

Op basis van deze toch wel traditionele 'kluchtenrolverdeling' zou je verwachten dat Goossen het flink te verduren krijgt. Dat is feitelijk ook zo: hij krijgt een pak slaag van zijn eigen vrouw en van de slagersvrouw. Toch weet het publiek – in tegenstelling tot Goossen zelf – door de proloog al dat het verhaal goed voor hem eindigt. Die wetenschap zorgt er in ieder geval voor dat een gevoel van medelijden niet de overhand krijgt als hij het gedurende het verhaal toch moet ontgelden. Bovendien betekent het wellicht dat er in plaats van óm hem, mét hem gelachen wordt. Zonder kennis van wat men destijds grappig vond, is het echter moeilijk te bepalen of dat verschil in kennis tussen publiek en personage nou juist wel of niet voor een lach zorgde.

Waar het verschil in kennis tussen publiek en personage waarschijnlijk sowieso een komisch effect heeft, is op het moment dat Goossen zich in de koeienhuid hult. Zijn verschijning boezemt de koopman en zijn eigen vrouw namelijk enorme angst in, omdat zij in de veronderstelling zijn dat ze met een soort duivels monster van doen hebben. Het publiek weet echter dat dit 'gewoon' Goossen in een koeienhuid is, die hij bovendien aangetrokken heeft om zich te beschermen tegen het zoveelste pak slaag van zijn vrouw.

Het 'motief' van een *pak slaag* komt ook voor in deze klucht. En hoe kan het ook anders: de man wordt afgeranseld door zijn vrouw als zij zich afvraagt waar haar lievelingskoe is. Ook als Goossen vervolgens het geld en het vlees en de huid van zijn koe gaat innen bij slager Loutgen wordt hij door diens vrouw afgeranseld, omdat hij haar man uitmaakt voor dief. Het lichamelijke geweld gaat gepaard met verbaal geweld, waaruit duidelijk blijkt dat er een vechtpartij gaande is. Dat verbale geweld laat Lodder echter buiten beschouwing, terwijl dat zeker een rol speelt in deze vechtpartij. De tekst bevat geen regieaanwijzingen, maar uit de spreektekst blijkt de handeling van het pak slaag:

r. 174 (Goossen)
Aij mij, hoe smijt ghij soo? Wilt mijn tanden wachten.
Ghij weet wel, sij doet mijn dickwils gequel.
 (Belij)
Ick en crijch geen antwoord, dat sie ick wel.
Ick sal u moeten met voeten besoecken;
Hout dat en dat!
 (Goossen)
Moet ick mijn vercloecken,
Ick sal u desen vleugel om d'ooren dorschen.
 (Belij)
So sal ick u tanden met vuijsten vervorschen,
Dat u de ogen van pijnen leecken,
En met cneuckels wert ghij uijtgestreecken.
Houdt dat en dat! Waer is Blaer, Blaer?

(Goossen)

Aij mij, aij mij, dit wijff smijt oft sij beseten waer.
Smijt bij maeten en hout toch regel.
Houdt daer! Eet oock wadt van dien vlegel,
Seght, vuijle, loosse, haetelijcke Beel!

(Belij)

Ja, dat suldij becoopen met uwen keel!
Sout ghij leeren weer smijten? Ygo, dat sijn cueren.
Ick sal u noch met mijn tanden verschueren.
Hout dat en dat daer toe!
Seght, waer is Blaer?

Er is ook sprake van een soort *verkleedpartij*, om precies te zijn door het aantrekken van de koeienhuid en het opzetten van de hoorns. Het doel van deze verkleedpartij is bescherming bieden tegen het pak slaag dat Goossen van zijn vrouw verwacht te krijgen omdat hij thuiskomt zonder geld:

r. 380 Ick sal de huijt om hangen en so thuijs dragen;
Al slaetse dan wadt stijff, tgaet so haest niet deur.
Ontbeijt, best sedt ick die hoornnen veur
En steeck door die beenen mijn armen;
Tmes op de zije. Eij, siet toch, bij gans darmen,
Nu ben ick cloeck genoch voor Beel tot mijnder baten;
Ick sal mijn als een stier gelaten.

Het aantrekken van de huid levert hem echter uiteindelijk juist geld op, want hij wordt voor duivel aangezien door een koopman, die daarop uit angst zijn dagwinst achterlaat.

Je zou kunnen stellen dat in deze klucht *verwarring* ontstaat na Loutgens uitspraak 'ick heb noch silver en gout',²⁶⁷ omdat deze uitspraak zoals gezegd ambigu is. De uitspraak dat hij geen zilver en goud heeft is zoals eerder besproken voor twee interpretaties vatbaar: ik heb nú geen geld of ik zal dat geld nooit hebben. Omdat Goossen duidelijk uitgaat van die eerste uitleg, ontstaat er verwarring als hij bij de slagersvrouw het geld komt innen. Het resultaat van deze verwarring is bekend. Goossen krijgt slaag en druipt af met alleen de afgesproken hoeveelheid vlees en de huid van de koe. Hoewel Goossen toegezegd wordt dat hij later alsnog het geld krijgt, is het – zoals eerder gesteld – zeer waarschijnlijk dat Loutgen uitging van de tweede uitleg van zijn uitspraak en Goossen zijn geld dus nooit zal krijgen.

Er is in deze klucht niet echt sprake van een 'list'. Er is wel een *conflictsituatie* tussen Goossen en zijn vrouw over de verkochte koe, maar geen van tweeën probeert die op te lossen door het bedenken van een list. Het hete hangijzer in dit conflict is natuurlijk het feit dat Goossen geen geld ontvangen heeft voor de verkoop van Blaer. Goossen probeert dit conflict op te lossen door zijn geld te gaan innen, maar hij maakt daarbij zeker geen gebruik van een list. Dat Goossen uiteindelijk toch zijn vrouw beetneemt en eindigt met geld gebeurt immers per ongeluk. Het aantrekken van de huid van de koe

²⁶⁷ Goossen *Taeijaert*, r. 127.

benoemt Goossen zelf als een 'bootsgen',²⁶⁸ dat Van der Laan vertaalt als 'poets', 'guitenstreek'.²⁶⁹ Mijns inziens trekt Goossen die huid echter vooral uit zelfbescherming aan, om de klappen op te vangen die hij van zijn vrouw zal krijgen omdat hij geen geld bij zich heeft. Dat dit 'bootsgen' uiteindelijk tot gevolg heeft dat hij toch met geld thuiskomt, is niet te danken aan zijn eigen plan, maar aan de angst van de koopman. Zoals eerder gezegd is het voorstelbaar dat Goossen de huid om houdt als hij naar huis komt om zijn vrouw de stuipen op het lijf te jagen, omdat hij weet welk effect zijn vermomming op de koopman had. In dat geval gebruikt hij misschien toch een klein lijstje door zijn vrouw een *andere werkelijkheid* voor te houden, eentje waarin hij een duivels gedaante aangenomen heeft. Zijn vrouw schrikt hiervan, maar eindigt niet als *verliezer* omdat ze meedeelt in het geld.

Als je *conflict* echter breder ziet dan hierboven zou je de transactie tussen Goossen en Loutgen ook als zodanig kunnen zien. Beiden hebben immers tegenstrijdige belangen bij de verkoop van de koe. Boer Goossen wil zoveel mogelijk verdienen aan de verkoop en slager Loutgen wil op zijn beurt de koe zo goedkoop mogelijk kopen om vervolgens door de verkoop van het vlees zoveel mogelijk winst te maken. Om dit conflict in zijn voordeel te beslissen, gebruikt Loutgen een soort 'list'. Allereerst onderhandelt hij – zoals gebruikelijk – over de prijs van koe, maar uiteindelijk gaat hij toch akkoord met het voorstel van Goossen. Hij koopt de koe echter op krediet, wat betekent dat het hem op het moment van kopen nog niets kost. Als Goossen de volgende dag zijn geld, de huid en een deel van het vlees komt halen, krijgt hij van Loutgens vrouw alleen het vlees en de huid mee. Loutgen en zijn vrouw houden Goossen beiden een *andere werkelijkheid* voor, eentje waarin hij later zijn geld nog zal krijgen. Zoals eerder gezegd is de kans dat Goossen dit geld ook daadwerkelijk krijgt echter nihil.

Het draait in deze klucht om de *komische ontknoping* van het verhaal, die het publiek al kent vanwege de samenvatting in de proloog. Het conflict tussen man en vrouw over het – op krediet – verkopen van Belijs lievelingskoe vormt de rode draad. Het gaat om de vraag hoe Goossen zich uit deze situatie gaat redden: hij heeft de koe verkocht, maar staat vooralsnog met lege handen omdat dit op krediet gebeurd is. Slaagt hij erin het geld en de het vlees te bemachtigen en misschien nog wel belangrijker: is zijn vrouw daarmee weer tevreden? Binnen deze verhaallijn ligt natuurlijk de verhaallijn van Goossens conflict met Loutgen. Ook deze lijn heeft een ontknoping, waarin het draait om de vraag of Goossen uiteindelijk zijn geld krijgt. Die vraag wordt echter niet beantwoord, het enige wat het publiek weet is dat Baerte hem de belofte gedaan heeft dat hij zijn geld nog krijgt. Het antwoord op de vraag of Goossen überhaupt met geld thuiskomt wordt al gegeven in de proloog. In de klucht zelf is vervolgens te lezen hoe dat het in eerste instantie toch mis dreigt te gaan en – belangrijker nog – hoe het uiteindelijk per ongeluk toch goed komt.

²⁶⁸ Goossen *Taeijaert*, r. 378.

²⁶⁹ Zie woordverklaring in Van der Laan 1938, p. 48.

Samenvatting bevindingen Femke Kramer in *Mooi vies, knap lelijk*²⁷⁰

Femke Kramer herkent in *Goossen Taeijaert* vooral zogenaamde lijfelijkheden, die ook in deze klucht regelmatig in groteske taal verwoord zijn. Allereerst is er sprake van het expliciete kluchtenlijf in de vorm van beschrijvingen van fysieke symptomen van angst. Goossen is bang voor zijn vrouw, en zijn vrouw en de koopman zijn op hun beurt bang van de duivelse verschijning die Goossen lijkt te zijn als hij zich omhuld heeft met de koeienhuid. Ook het hongerende en etende kluchtenlijf komt aan bod door het slachten van de koe, door Baerte die met de ingewanden van de koe smijt in de ruzie met Goossen en door Goossen die zich in de huid van de koe hult. Dat brengt Kramer gelijk bij de derde categorie: het mishandelende en mishandelde kluchtenlijf. Goossen wordt geslagen door zijn eigen vrouw en de slagersvrouw en in beide gevallen worden de gewelddadigheden – die voorafgegaan worden door en gepaard gaan met verbaal geweld – uitgebreid beschreven. Door deze afranselingen wordt er gesold met Goossens lichaam. Ook doet hij dat zelf door het aantrekken van de koeienhuid. Dat aantrekken van die koeienhuid als harnas is onder te brengen bij het verholde en ontmaskerde kluchtenlijf. Door deze uitdossing ondergaat hij zowat een metamorfose en wordt hij aangezien voor duivel. Hij lijkt een betoverd dier en daarmee is er sprake van vermeende demonie, die Kramer onder de taligheid betoverende taal schaarft. Ook de geuzennamen van Goossen Taeijaert en Loutgen Loosevos zijn taligheden, voorbeelden van gespierde taal om precies te zijn.

Deelconclusie

De klucht *Goossen Taeijaert* past bij het thema huwelijksproblematiek omdat Goossens vrouw Belij de spreekwoordelijke broek aan heeft thuis. Dit resulteert erin dat Goossen door zijn vrouw afgeranseld wordt vanwege het verkopen van haar lievelingskoe. In dat verband is er dus sprake van een omgekeerde wereld, al heeft deze klucht verder geen betrekking op de uitvoering van de huishoudelijke taken.

De moeilijkheid in deze klucht ligt in de vraag of Goossen wel of niet opgelicht wordt door slager Loutgen Loosevos, omdat daarvoor ten eerste meer kennis gewenst is van de manier waarop destijds handel gedreven werd. Hoewel daarnaast onduidelijk blijft of Goossen zijn geld uiteindelijk krijgt, pleit vrijwel alles in de klucht tegen hem: zijn betekenisvolle naam en de gevallen van incongruentie in de tekst, zoals Loutgens ambigue uitspraak dat hij geen zilver en goud heeft en zijn uitspraak dat het nog wel eens heel lang zou kunnen duren voor Goossen zijn geld krijgt. Als het – zeer sterke – vermoeden dat Goossen opgelicht wordt klopt, wordt hiermee door Loutgen en Baerte een norm overschreden. Met de verkoop heeft Goossen een norm van zijn vrouw geschonden, die overigens niet strookt met de traditionele rolverdeling omdat de vrouw hier bepaalt wat er gebeurt. Hier is dus sprake van een dubbele incongruentie. Tot slot zou er sprake kunnen zijn van incongruentie als Goossen willens en wetens zijn vrouw de stuipen op het lijf jaagt met zijn vermomming, die hij in eerste instantie aangetrokken heeft om zichzelf te beschermen tegen het pak

²⁷⁰ Zie hiervoor noot 232.

slaag dat hem te wachten stond. Al met al zitten er dus wel wat mitsen en maren aan sommige incongruenties in dit verhaal.

Er zijn in *Goossen Taeijaert* wat van Ladders motieven te herkennen die overeenkomen met Kramers bevindingen, aangaande het pak slaag en de verkleedpartij. Bij het pak slaag is echter wel de kanttekening te plaatsen dat het verbale aspect hiervan bij Lodder volledig onderbelicht blijft, terwijl het een grote rol speelt. Hier schiet zijn methodiek dus tekort.

Omdat de klucht voorafgegaan wordt door een proloog waarin het verhaal wordt samengevat, is er sprake van een verschil in kennis tussen personage en publiek. De spanning zit hem dan ook niet in wát er gebeurt, maar in hóé dat gebeurt. Dit hangt natuurlijk samen met de opbouw naar de komische ontknoping van het verhaal. Hoewel er geen sprake is van een klassieke list in de vorm van een conflictsituatie die bewust wordt 'opgelost' door iemand een andere werkelijkheid voor te houden, zijn er wel degelijk wat listige elementen te herkennen. Loutgen en Goossen hebben een soort zakelijk conflict, waarvan Goossen de verliezer is, ware het niet dat het hem uiteindelijk juist geld oplevert. De vermomming met de koeienhuid is een onbedoelde list, waarvan de koopman de dupe is en die Goossen – en daarmee zijn vrouw Belij – geld oplevert.

In de omgekeerde man-vrouwverhouding zoals die bij het thema huwelijksproblematiek past, is een dubbele incongruentie aan te wijzen in deze klucht. Belij heeft de broek aan thuis, maar haar sullige man Goossen heeft toch besloten zelf een beslissing te nemen. Daarmee haalt hij zich echter weer de woede van zijn vrouw op de hals. De incongruentie van de vermeende oplichterij zou kennis van de context kunnen gebruiken, maar eigenlijk geeft de tekst voldoende aanwijzingen dat de kans dat er geen sprake is van oplichting nihil is. De list van Loutgen die hij gebruikt om dit (zakelijke) conflict in zijn voordeel te beslechten heeft echter niet de uitwerking dat Goossen ook daadwerkelijk slachtoffer is. Het publiek weet die uitkomst door de proloog al van meet af aan door de proloog, wat ervoor zorgt dat de spanning zit in hoe Goossen zich uit deze situatie weet te redden. Ladders bevindingen over de list en de komische ontknoping zijn goed bruikbaar om de plot te analyseren, terwijl er aan de gevallen van incongruentie nog wel wat haken en ogen zitten.

7.4 Jan Goemoete

Inhoud

Jan Goemoete en zijn vrouw Bate Scorfnuese maken flink ruzie over de verdeling en uitvoering van de huishoudelijke taken. Ze besluiten dat Jan zich moet laten verjongen, zodat hij die taken beter uit kan voeren. Op straat komt hij Meester Proefal en zijn knecht Nurneck tegen die hem daarbij kunnen helpen. Ze zalven hem met pek en spreken een bezwering uit. Ze adviseren hem flink wat bier te gaan drinken en daarna te gaan rusten, om zo de verjonging te laten slagen. Door zijn dronken gestommel worden Bate en haar vriendin Ghijbe echter bang, omdat ze denken dat er een weerwolf of duivel in huis is. Ze vragen Meester Proefal en Nurneck, die zich net verkleed hebben als geestelijken, om hulp.

De 'geestelijken' voeren een uitdrijving uit en Jan komt tevoorschijn, bedekt met veren, waardoor hij denkt dat hij echt zo jong als een kuikentje is. Ondanks de bemiddeling door Meester Proefal en diens knecht krijgen Jan en Bate weer ruzie. Jan krijgt ervan langs en besluit er vandoor te gaan.

Plaatsing in de cultuurhistorische context²⁷¹

In deze klucht is de verdeling en uitvoering van de huishoudelijke taken reden voor de ruzie tussen Jan Goemoete en zijn jongere vrouw Bate Scorfnuese. Jan moet het werk doen, want dat gaat Bate naar eigen zeggen niet lukken: 'Maer grooten arbeit can ic niet verdraegen. // ... // Wilt mij doch backen en seepen helpen.'²⁷² De reden geeft ze niet, maar eerder laat ze vallen dat ze 'gewoon' lui is en nu echt een goed smoesje bedacht heeft om haar man zover te krijgen:

r. 37 Wilt u singhens stillen,
 Haestich doet u werck.
 Doude mans verprillen,
 Dat merckt, hier int perck
 Al sterck / ben ic mitsdijen, / noijt beter vont,²⁷³
 Mijn leuije²⁷⁴ leen wil ic sparen tot allen stont.

Je zou dus kunnen stellen dat het hier inderdaad gaat om de strijd om de macht, die in dit geval Bate de kans zou geven een lui leventje zonder huishoudelijke taken te leiden. Jan is echter niet van plan het huishouden te gaan doen, omdat 'backen' en 'seepen' nou eenmaal geen mannenwerk is. Hiermee (regel 55) verwijst hij naar de man-vrouwverhouding zoals die behoort te zijn: de vrouw doet de huishoudelijke taken. In de praktijk komt het er echter op neer dat Bate bepaalt wat er gebeurt:

r. 88 Gans longeren! ghi zult mij onderdaen // zijn!
 Of tgoe jaer zou met uwen ooren speelen.²⁷⁵
 Comt, helpt mij wercken.

Behalve de verdeling van de huishoudelijke taken is ook het leeftijdsverschil tussen Jan en Bate van belang in deze klucht. Er is sprake van wat vaak voorkwam in (de teksten uit) die tijd: een jongere vrouw met een oudere man. Ook bijbehorende karaktereigenschappen komen terug in *Jan Goemoete*: Bate is bazig en kwaadaardig en Jan is een oude pantoffelheld die zich uiteindelijk toch naar de wil van zijn vrouw schikt. Hij besluit zich namelijk laten te verjongen om haar in het vervolg wel te kunnen helpen bij de huishoudelijke taken. Ook tijdens dit verjongingsproces wordt er een beeld van Jan als sul geschetst: hij neemt alles aan wat Meester Proefal en diens knecht hem wijsmaken en gelooft vervolgens heilig dat hij zo jong als een kuikentje is. Uiteindelijk resulteert zijn vermeende verjonging in een vechtpartij met zijn vrouw en haar vriendin, waarbij Jan flink afgeranseld wordt, ook een teken

²⁷¹ De cultuurhistorische context rond het thema huwelijksproblematiek waar ik hier naar verwijs, schets ik in paragraaf 4.4 (p. 19) van mijn theoretisch kader.

²⁷² *Jan Goemoete*, r. 48.

²⁷³ *Al sterck / ben ic mitsdijen, / noijt beter vont* – Nooit heb ik een beter smoesje bedacht. Zie aantekeningen in Meijling 1946, p. 221.

²⁷⁴ *leuije* – lui. Zie woordenlijst in Meijling 1946, p. 288.

²⁷⁵ *Oftgoe jaer zou met uwen ooren spelen* – Ik zou je met genoeg een oorveeg geven. Zie aantekeningen in Meijling 1946, p. 221.

van de omgekeerde wereld dus. Meestal Proefal en Naurneck proberen te bemiddelen tussen Jan en zijn vrouw, en wijzen hen op de schande die ze zich met hun geruzie op de hals halen:

- r. 442 Nu doetet doch vrijlik, ic zout u raden.
Doert vechten crijchdij van scanden en scaden.
Ten voeght haer niet, die in den houwelijck versaemt//zijn.

Bevindingen naar aanleiding van Bouwmeesters incongruentietheorie²⁷⁶

Bate verlangt van haar man dat hij meewerkt aan de huishoudelijke taken, terwijl dat in de middeleeuwse samenleving echt een taak voor de vrouw des huizes was. Met haar eis schendt ze dus een norm. Jans reactie op haar – dwingende – verzoek is dan ook negatief; hij vraagt zich af of zij ooit een man heeft zien bakken of wassen. Het incongruente van Bates verzoek wordt hier dus gemarkeerd in Jans woorden:

- r. 54 Wa, zou ic dat doen? God zij mijn behoeder!
Zou een man backen / seepen / waer is dat // ghesien?
Dus swijght daer af / of u sal wat // geschijen!
Packt u van hier! en uut desen rinck // spoen.
Maer doetet selve / en laet mij mijnen dinck // doen.

In het vervolg van de klucht gaat Jan overigens wel degelijk aan de slag met bakken. Overschrijdt hij daarmee dezelfde norm als zijn vrouw? Ik zou zeggen van wel, want hij doet als man vrouwenwerk. Waarschijnlijk kan hij niet anders in zijn positie: een oude pantoffelheld die door zijn vrouw gedwongen wordt huishoudelijke taken te verrichten.

Jan ondergaat bij Meester Proefal en zijn knecht Naurneck zogenaamd een verjongingskuur. Voor deze kwakzalverij smeren ze hem in met pek, spreken ze een bezwering uit en geven ze hem het advies mee pas na een flinke hoeveelheid bier te gaan slapen. Van alle drie deze handelingen weten ze dat ze niet werken en daarom overschrijden ze een norm. Ze vragen immers onterecht geld voor de verjonging die ze niet waar kunnen maken. Opvallend is ook dat de kwakzalvers Jan insmeren met pek. In Dantes voorstelling van de hel zijn de oplichters in de vijfde ringgracht van de achtste hellekring namelijk ondergedompeld in pek.²⁷⁷ Wellicht is het gebruik van pek dus ook een verwijzing naar de oplichtingspraktijken van de twee kwakzalvers. Het lijkt erop dat deze incongruentie sowieso ook gemarkeerd wordt in wat Naurneck zegt als de twee kwakzalvers ten tonele verschijnen. Hij zegt namelijk dat het hun aan leugens niet zal ontbreken. Bovendien zegt hij dat het er niet toe doet als hun geleerdheid tekort zou schieten, dat is immers hun gewoonte:

- r. 145 Meester, tis haest ontsteecken vlas en vier // tsamen.
Elckerlijck weet wel, dat wij vol consten steecken,
En luegenen en zullen ons oock niet gebreecken,
Al faelt ons meesterije²⁷⁸, tes cleijn waeromme.²⁷⁹
Tes ons costume²⁸⁰.

²⁷⁶ Voor de bespreking van deze theorie verwijs ik naar paragraaf 4.1 (p. 9) van mijn theoretisch kader.

²⁷⁷ *De goddelijke komedie*, Hel XXI-XXII.

²⁷⁸ *meesterije* – geleerdheid. Zie woordenlijst in Meijling 1946, p. 290.

²⁷⁹ *tis cleijn waeromme* – dat doet er niet toe. Zie aantekeningen in Meijling 1946, p. 223.

Ook de tweede dienst die ze verlenen levert hun onterecht geld op. Ze drijven zogenaamd de duivel uit, een weerwolf die in het huis van Bate zou zitten. Daarvoor doen de twee zich voor als geestelijken en drijven ze die zogenaamde duivel uit, terwijl ze heel goed weten wie ze voor zich hebben: Jan, die ze net hebben ingesmeerd met pek en het advies meegegeven hebben zich eerst te bezatten voordat hij gaat slapen. Het lijkt er verdacht veel op dat dit hele plan met voorbedachten rade gebeurt. Een man die na een paar kannen bier soldaat gemaakt te hebben thuiskomt, staat immers garant voor gestommel. Het komt dan de 'geestelijken' dan ook wel heel mooi uit dat ze de bange Bate uit de brand kunnen helpen. De ware intentie van beide heren komt naar voren in de volgende passage:

(Meester)

r. 314 Maer Naurneck, knaepe, dit zijn de vijten.

Laet ons verkeeren gaen onse habiten.

Recht of wij goede mannen waeren clerckelijc,

Up dat wij de clute moeghen wesen merclijc²⁸¹

Van onsen Jan Goemoete, den rechten duijpen²⁸².

(Naurneck)

De vrouwen zullen hem daer duer doen cruijpen,

Comtet al soe zijt hebben geraemt.

(Meester)

Nu Naurneck, tant voor tonghe, zoe dat betaemt,

Ras, berght u ter stont, sonder murmuratie

Noijt en saeght ghi, houw ic, vreemder collactie.

In bovenstaande passage zegt Proefal allereerst dat zij hun habijten aan moeten trekken om het te doen lijken alsof ze geestelijken zijn. Dat moeten ze doen zodat ze de zotternij (clute²⁸³) van sukkel Jan Goemoete kunnen meemaken. Vervolgens vertelt Meester Proefal aan Naurneck dat hij nog nooit zo'n vreemde preek gezien heeft als die hij straks gaat houden. Bovendien zegt hij tegen zijn knecht: 'tant voor tonghe', wat volgens Meijling betekent dat hij niet moet uitspreken wat hij denkt.²⁸⁴ Naurneck moet dus vooral zwijgen tijdens de zogenaamde preek van zijn Meester, waarvan uit deze passage blijkt dat die deel is van een vooropgezet spel om Jan belachelijk te maken.

De incongruentie zit ook in de bezwering die uitgesproken wordt en het advies dat vervolgens gegeven wordt. De bezwering die Meester Proefal na het insmeren met pek uitspreekt, luidt als volgt:

r. 251 Jae, allen die weer wolven met de alven

Die nu int lant zijn van hier tot Brugge,

Die coomen terstont up zijnen rugge.

Cabouterkens, maren en noortsche drollen,

Die moeten hem allen zijn lijf vervollen,

Ghelijc een vogelken in zijn eerste plumen.

Nu leit u handen tsame, sonder u dumen,

Seght „amen” als tijt is, met oogen beloocken.

²⁸⁰ *costume* – gewoonte. Zie woordenlijst in Meijling 1946, p. 286.

²⁸¹ *merclijc wesen* – beschouwen. Zie woordenlijst in Meijling 1946, p. 290.

²⁸² *duijpen* – sukkel. Zie woordenlijst in Meijling 1946, p. 276.

²⁸³ Zie woordenlijst in Meijling 1946, p. 285.

²⁸⁴ Zie aantekeningen in Meijling 1946, p. 226.

Die waerachtige woorden van mij gesproocken
Moeten alsoe waer zijn nae mijn vermeten,
Als den hont tans flux bile heeft gegheten.

Allereerst worden er in deze bezwering 'foute' wezens, zoals weerwolven, elven en kabouters, aangeroepen. Deze wezens hebben stuk voor stuk een negatieve connotatie, ze suggereren angst en de link naar de duivel is niet moeilijk te leggen. In een tijd waarin het geloof zo'n grote rol speelde, was het aanroepen van dergelijke heidense 'machten' als vloeken in de kerk. Met het aanroepen van deze wezens wordt dan ook de Bijbelse norm van het aanroepen van andere 'goden' overschreden.²⁸⁵ Bovendien sluit Proefal zijn bezwering af met de uitspraak dat zijn woorden zo waar zijn als een hond die een bijl heeft opgegeten, wat elders voorkwam met de toevoeging dat de steel als staart achteruitstak.²⁸⁶ Dit is natuurlijk onmogelijk, wat suggereert dat zijn woorden dus ook onmogelijk waar kunnen zijn. Hiermee markeert hij de incongruentie van zijn eigen woorden. Hij vervolgt met het advies aan Jan dat hij twee of drie kannen bier moet drinken alvorens hij gaat slapen. Het advies om te drinken is natuurlijk een fout advies, maar wordt aan Jan gegeven alsof het goede raad is die zorgt dat de verjongingskuur zal slagen. Wederom een incongruentie binnen de toch al incongruente passage.

Ook bij Proefal en Naurnecks tweede optreden spreken ze een bezwering uit, ditmaal om zogenaamd de duivel uit te drijven, Jan in hoogsteigen persoon, alleen nu ingesmeerd met pek. Deze bezwering heeft de gebruikelijke vorm voor zoiets, maar in plaats van God of heiligen roepen ze hun huisdieren aan:

r. 378 Bij Roelene, onsen grooten Catere,
En Coppen, onsen henne, en baesken, onsen hont
Zoe beswere ic u, dat ghi ons zeght ter stont
Wije ghi zijt, en hoe ghi hier comt
Of u worter noch meer van gesomt.
Ja, of ic zal u tot muijse mele malen.

Dit is wederom een 'foute' bezwering, want er worden andere machten dan God aangeroepen. Daarmee wordt dus ook het gebod dat er geen andere goden vereerd mogen worden overschreden.²⁸⁷ Huisdieren hebben overigens wel een minder negatieve bijklank dan weerwolven en ander heidens gespuis uit de bezwering die hiervoor besproken werd. Deze tweede bezwering is daarom vooral absurd, want er is geen enkele reden om aan te nemen dat huisdieren magische krachten bezitten.

Waar ook sprake is van incongruentie is in de grote lijn van het verhaal. Jan is slachtoffer van Bate, en van Meester Proefal en Naurneck. Die laatste twee zijn kwakzalvers, die hem voor grof geld zogenaamd een verjongingskuur laten ondergaan. Deze verjonging wil hij ondergaan omdat hij door zijn vrouw gedwongen wordt huishoudelijke taken te verrichten. Hij is ook slachtoffer van zijn eigen vrouw, die hem bovendien twee keer te lijf gaat. Toch is Bate zelf ook slachtoffer van Proefal en

²⁸⁵ Exodus 20:3.

²⁸⁶ Zie hiervoor aantekeningen in Meijling 1946, p. 225.

²⁸⁷ Exodus 20:5. Zie ook de geschiedenis van Elia en de profeten van Baäl in 1 Koningen 18.

Naurneck die zich voordoen als geestelijken. Bate en haar vriendin Ghijbe zijn er namelijk van overtuigd dat er een spook in huis zit, terwijl wat ze horen gewoon het dronken gestommel van echtgenoot Jan is. Proefal en Naurneck weten dat maar al te goed, en maken misbruik van Bates angst door tegen betaling toch een duiveluitdrijving uit te voeren. Bate wordt dus net zo goed opgelicht. De dominante en kwaadaardige vrouw die in staat is haar man onder de duim te houden, kan zelf blijkbaar ook belazerd worden: een incongruentie dus.

Bevindingen naar aanleiding van Lodders methode in *Lachen om list en lust*²⁸⁸

Bate impliceert in deze klucht een *rolomkering* door Jan te dwingen te helpen met de huishoudelijke taken. Ook het feit dat zij bepaalt wat er moet gebeuren en hoe dat moet gebeuren getuigt van een omgekeerde wereld, zij is als vrouw immers de baas, terwijl de man dat zou moeten zijn.

Jan is echter niet te spreken over de voorgestelde rolomkering wat betreft de huishoudelijke taken, wat resulteert in een echtelijke ruzie. Er wordt over en weer gescholden, maar het blijft niet bij verbaal geweld. Het 'motief' van een *pak slaag* komt herhaaldelijk voor, door Jan, maar vooral door Bate. Er wordt hier echter meer geweld gebruikt dan puur het pak slaag. Zo wordt er flink (naar elkaars hoofd) gegooid met bijvoorbeeld kookgerei en wasgoed. In de meeste gevallen worden deze 'geweldshandelingen', het pak slaag in bredere zin dus, aangegeven met regieaanwijzingen naast de spreektekst. Een greep hieruit:

- r. 64 *hier grijpt hijse bij de tuijten*²⁸⁹ *en smijt met sladden*²⁹⁰
- r. 109 *Hier smijt zij*
- r. 125 *hier werpt zij met eijer doppen*
- r. 417 *Hier smiten zij en trecken mee*
- r. 475 *Hier smijt zij met laeckenen*

Ook het 'motief' van een *verkleedpartij* komt voor in *Jan Goemoete*. Door het aantrekken van habijten veinsden Proefal en Naurneck geestelijken te zijn: 'Laet ons verkeeren gaen onse habiten.'²⁹¹ Dit bood hun de mogelijkheid geld te verdienen aan de zogenaamde duiveluitdrijving waar de bange Bate om vroeg. Jan zelf ondergaat in zekere zin ook een soort persoonsverwisseling. Hij waant zich in ieder geval een kuikentje, en ziet er feitelijk ook zo uit met de veren die blijven plakken op de pek waarmee hij besmeurd is.

Er is niet echt sprake van een 'list' in deze klucht. Hoewel er een *conflictsituatie* is tussen Jan en zijn vrouw Bate en zij die beiden graag in hun voordeel beslist zien, gebruikt geen van tweeën daarvoor een list. De *conflictsituatie* bestaat eruit dat er onenigheid is over de verdeling en uitvoering van de huishoudelijke taken. Dat conflict wordt echter niet opgelost, want uiteindelijk loopt Jan – na zijn

²⁸⁸ Zie voor de bespreking van deze methodische benadering paragraaf 4.2 (p. 11) van mijn theoretisch kader.

²⁸⁹ *tuijten* – uitsteeksels aan kledingstukken. Zie *MNW*, lemma 'toot' (II).

²⁹⁰ *sladden* – lappen. Zie woordenlijst in Meijling 1946, p. 302.

²⁹¹ *Jan Goemoete*, r. 315.

vermeende verjonging – weg omdat hij er wederom van langs krijgt van zijn vrouw. Je zou kunnen zeggen dat bij deze *ontknoping* beide personages *verliezer* zijn, ze hebben beiden immers niet wat ze voor ogen hadden. Jan is niet jonger geworden en Bate heeft het niet voor elkaar gekregen dat haar man de huishoudelijke taken uitvoert.

Meester Proefal en zijn knecht Naurneck gebruiken in zekere zin wel een ‘list’ door Jan zogenaamd een verjongingskuur te laten ondergaan. Ze houden hem dus een *andere werkelijkheid* voor, eentje waarin ze hem jonger kunnen maken. Om deze list te kunnen laten slagen maken ze gebruik van Jans onnozelheid dat dat daadwerkelijk mogelijk is. Jan wordt uiteindelijk een loer gedraaid, hij is een duidelijke *verliezer*: de verjongingskuur heeft hem geld gekost, maar hij is niet jonger geworden en hij is opnieuw afgeranseld door zijn vrouw. Bovendien staat hij door het bedrog van de kwakzalvers ook figuurlijk met lege handen, want hij is van huis vertrokken. Proefal en Naurneck hebben zoals eerder gezegd niet alleen Jan bedrogen, ook Bate is *slachtoffer* van hun list. Ze hebben haar immers een werkelijkheid voorgehouden waarin ze als geestelijken een zogenaamde duivel uit haar huis konden uitdrijven, terwijl ze én geen geestelijken waren én er al helemaal geen sprake was van een duivel, maar van haar eigen dronken man. De oplichters maken misbruik van haar angst en haar goedgelovigheid dat ze met geestelijken van doen heeft. De dominante Bate die haar oudere man dwong huishoudelijke taken uit te voeren krijgt hier dus een koekje van eigen deeg. Proefal en Naurneck zijn dus de *winnaars*, zij hebben immers geld verdiend aan hun tweeledige list waarvan zowel Jan als Bate slachtoffer is.

Samenvatting bevindingen Femke Kramer in *Mooi vies, knap lelijk*²⁹²

Kramer onderscheidt in *Jan Goemoete* vooral veel verschillende lijfelikheden. Wat betreft het expliciete kluchtenlijf gaat het allereerst om een beschrijving van een falend lichaam dat bestreden moet worden met een verjongingskuur. In het verlengde hiervan wordt de viriliteit van Jan – waar Bate ontevreden over is – metaforisch beschreven. Tot slot komen er drie gevallen van lichamelijke symptomen van angst voor: Jan vreest Bate; Bate is bang als haar echtgenoot niet thuisgekomen blijkt te zijn en tot slot natuurlijk Bates en Ghijbes angst als zij denken dat er een spook in huis zit. Ook het hongerende en etende kluchtenlijf komt in deze klucht voor. Er wordt eten, om precies te zijn deeg, bereid en dit mondt uit in een gevecht met etenswaren, en voorwerpen die bij de bereiding daarvan gebruikt worden. Bijna vanzelfsprekend komt ook het mishandelende en mishandelde kluchtenlijf aan de orde. Er is sprake van huiselijk geweld in de ruzie tussen Jan en Bate. Daarnaast wordt er gesold met lichamen: er wordt gegooid met water en nat wasgoed en Jan wordt natuurlijk gezalfd met pek tijdens de zogenaamde verjongingskuur. Tot slot zijn er ook gevallen van het verholde en ontmaskerde kluchtenlijf in *Jan Goemoete* te vinden. Proefal en zijn knecht vermommen zich als geestelijken en Jan ondergaat een ware metamorfose door de behandeling met pek en veren. Hierdoor lijkt hij (en voelt hij zich) een kuikentje. Hoewel bovenstaande bevindingen stuk voor stuk met rijke taal beschreven

²⁹² Zie hiervoor noot 232.

zijn, vallen ze onder Kramers lijfelijkheden vanwege de associatie met het lichaam. Ze onderscheidt slechts één taligheid in *Jan Goemoete*, namelijk de belezingsrituelen om Jan te verjongen en vervolgens om zijn verschijning uit te drijven omdat zijn vrouw veronderstelt dat hij een spook is.

Deelconclusie

De klucht *Jan Goemoete* past vrijwel perfect in het thema van de oude pantoffelheld die het huishouden moet doen van zijn jongere, kwaadaardige en vooral dominante vrouw. Alle elementen, inclusief de geweld gebruikende echtgenote, van dit geliefde literaire thema komen aan bod en uiteindelijk gaat het om de strijd om de macht in huis, waarvan beiden overigens verliezer zijn.

Er zijn een aantal gevallen van incongruentie aan te wijzen in de tekst, waarbij het een paar keer gaat om normoverschrijding. Bate overschrijdt met haar verzoek aan Jan om te 'backen en seepen' namelijk de norm dat een vrouw de huishoudelijke taken uitvoert. Hiervoor is echter wel kennis van de cultuurhistorische context vereist. Dit geval van incongruentie wordt echter ook in de tekst gemarkeerd, want Jan benoemt dat wat zij hem vraagt geen mannenwerk is. Verder zijn er kleine aanwijzingen in de tekst te vinden dat iets wringt, zoals Proefal en Naurneck die uitspreken dat het hun aan leugens niet zal ontbreken en dat het gewoonte is dat hun geleerdheid niet toereikend is, maar deze signalen vereisen een extra interpretatiestap. Andere gevallen van incongruentie zijn te vinden in de bezwerings die Proefal en Naurneck uitspreken, omdat ze hierbij in plaats van God allerlei andere – waaronder foute – wezens aanroepen. Hiervoor is een zekere kennis van de context wel vereist, bijvoorbeeld het belang dat gehecht werd aan het aanroepen van God en daarmee samenhangend de ernst van het aanroepen van foute wezens. Bij de incongruentie die zit in de grote lijn van het verhaal is niet zozeer sprake van een normoverschrijding en is ook kennis van de cultuurhistorische kennis niet noodzakelijk. Het gaat in dit geval om de incongruentie dat Bate blijkbaar wel in staat is haar man onder de duim te houden, maar tegelijkertijd opgelicht kan worden door de twee kwakzalvers. Er staan echter geen markerings in de tekst die deze incongruentie aangeven, dus is een analyse van de hele plot nodig om haar vast te kunnen stellen.

Er zijn ook een aantal van de door Lodder vastgestelde procedés te herkennen in *Jan Goemoete*, in het bijzonder het motief van het pak slaag, hier ook in een wat ruimere definitie. Er zijn twee situaties waarin er met name door Bate geslagen wordt, maar ook Jan heeft een actieve houding in de vechtpartij. Er is ook sprake van een verkleedpartij door de kwakzalvers, die onderdeel is van de list om Bate en Ghijbe de werkelijkheid voor te houden dat Proefal en Naurneck als geestelijken de zogenaamde duivel uit kunnen drijven. Ook wordt in deze klucht rolomkering gesuggereerd door Bate in haar verzoek aan Jan om te helpen bij de huishoudelijke taken.

De analyse op metaniveau legt behalve de incongruentie in de grote lijn van het verhaal, ook de list van Proefal en Naurneck bloot. Hoewel er hier niet echt sprake is van een conflictsituatie, houden beide heren de echtelieden wel degelijk een andere werkelijkheid voor. De conflictsituatie die bestaat tussen Bate en haar man Jan wordt niet opgelost met een list en bij de ontknoping van het verhaal zijn

eigenlijk beiden slachtoffer. Meester Proefal en Naurneck zijn winnaar van hun list, omdat ze geld hebben verdiend aan de zogenaamde verjongingskuur en het uitdrijven van de zogenaamde duivel.

De list van Meester Proefal en diens knecht Naurneck waarvan zowel Jan als Bate slachtoffer is, vormt eigenlijk de rode draad in dit verhaal. De analyse hiervan legt ook de incongruentie bloot die zit in het feit dat Bate wel haar man onder de duim kan houden, maar tegelijkertijd zelf slachtoffer is van de twee oplichters en. De andere gevallen van incongruentie hebben slechts betrekking op delen van de plot. Bates voorstel om Jan de huishoudelijke taken te laten doen, laat zien dat plaatsing in de cultuurhistorische context, de incongruentietheorie met in dit geval een (gemarkeerde) normoverschrijding en Ladders principe van de rolomkering alle drie geschikt zijn als analyse-instrument, omdat ze alle drie zichtbaar maken dat de verhouding tussen man en vrouw met dit voorstel zou veranderen.

8. Conclusie

Om mijn hoofdvraag ‘*Wat is de relatieve waarde van drie recente benaderingen van humoronderzoek?*’ te kunnen beantwoorden zal ik hieronder eerst deelconclusies schrijven aan de hand van de drie methodische benaderingen die ik onderzocht heb. Ook bespreek ik wat ik kan concluderen na de teksten in hun cultuurhistorische context geplaatst te hebben. Om de verschillende deelcorpora tot hun recht te laten komen, schrijf ik daarnaast deelconclusies per genre. Ik besluit dit hoofdstuk met een algemene conclusie waarin ik de hoofdvraag beantwoord.

Deelconclusie aan de hand van het toepassen van Bouwmeesters incongruentietheorie

Het klinkt prachtig zoals Gerard Bouwmeester in zijn thesis *Hi loech dat hi nemmee ne mochte* de incongruentietheorie uiteenzet. Hij stelt namelijk dat incongruenties vaak goed te herkennen zijn, omdat beide elementen in de tekst aanwezig zijn, al dan niet in de vorm van een lachmanifestatie. Ook zonder veel kennis van de middeleeuwse samenleving zou incongruentie daardoor vast te stellen zijn. Met dit idee in mijn achterhoofd, ging ik mijn corpus te lijf. Al vrij snel bleek echter dat Bouwmeesters voorstelling van markerings in de tekst al te rooskleurig was. Er zijn namelijk slechts twee lachmanifestaties in de tekst te vinden; de pastoor die lacht om het verzoek van de jongeman in *Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert* en Lacarises vrouw en de pastoor die lachen als Lacarise voor dood op de lijkbaar gaat liggen. In deze versverstellingen beschrijft de verteller dat er gelachen wordt, maar in de toneelteksten die ik onderzocht heb, wordt er nergens door personages gelachen. Er zijn nog wel wat andere markerings van incongruentie in de tekst te vinden, zoals Jan Goemoete die in de gelijknamige klucht zegt dat het ‘backen en seepen’ dat zijn vrouw hem opdraagt te doen, geen vrouwenwerk is. Toch zijn er lang niet altijd markerings in de tekst te vinden, omdat regelmatig een element buiten de tekst van belang is voor de incongruentie. Het is daarom regelmatig onontbeerlijk ook de context erbij te betrekken, die bij de analyse van mijn corpus in de ideale situatie veel verder zou reiken dan alleen de cultuurhistorische context van de huwelijksproblematiek.

Bij incongruentie is namelijk regelmatig sprake van een overschrijding van Bijbelse of wereldlijke normen, maar die norm wordt zelden in de tekst gesteld. In bijvoorbeeld *Rubben* blijkt uit de tekst wel dat de vrouwen met hun seksuele escapades voor het huwelijk waarschijnlijk een norm overschreden hebben, omdat Rubben en zijn schoonvader beiden verbaasd en boos waren over het feit dat hun vrouwen geen maagd meer (b)leken te zijn tijdens de huwelijksnacht. En hoewel dus het evident lijkt dat er in deze sotternie een norm overschreden wordt, is daarmee nog niet vast te stellen of datzelfde gold in de middeleeuwse samenleving. De context raadplegen kan hierbij helpen, maar ook die is niet altijd eenduidig, zoals bij het principe van ‘Oog om oog, tand om tand’ dat in de Bijbel gebezigd én afgekeurd wordt. En als de norm al eenduidig is, is de incongruentie nog steeds niet met zekerheid vast te stellen, omdat niet meer te achterhalen is welk belang er aan desbetreffende norm gehecht werd. Het is bovendien niet onvoorstelbaar dat er soms wellicht verzachtende omstandigheden meespelen die een normoverschrijding minder ‘erg’ maken, zoals de vrouw die in *Dits van den man die*

gherne dranc haar man zijn eer wil ontnemen omdat hij zich onttrekt aan zijn taak om brood op de plank te brengen. De context maakt het dus aan de ene kant makkelijker de incongruenties vast te stellen, maar legt aan de andere kant ook juist de moeilijkheden ervan bloot.

Bouwmeester is dan ook veel te optimistisch in zijn voorstelling van de incongruentietheorie, want zonder context kom je vrijwel nergens omdat vaak toch een element buiten de tekst van belang is voor het vaststellen van de incongruentie. Het principe van de door hem vastgestelde incongruentietheorie deugt, maar is in de praktijk moeilijk toe te passen, omdat er vaak een slag om de arm gehouden moet worden. Een voordeel is wel dat zijn methode toepasbaar is op alle verschillende genres, zoals hij zelf eigenlijk ook al had aangetoond in zijn onderzoek.

Deelconclusie aan de hand van het toepassen van de theorie van Fred Lodder

Het analysemodel zoals Fred Lodder dat hanteert in *Lachen om list en lust* is eigenlijk tweeledig. Hij onderscheidt allereerst losse motieven en procedés om een lach op te wekken en besteedt daarnaast aandacht aan het gebruik van de list en enigszins samenhangend daarmee de spanning en komische ontknoping van versvertellingen. Van die losse elementen kwam ik regelmatig dezelfde tegen in mijn deelcorpora: het motief van het pak slaag en de verkleedpartij en het type personage van de echtgenoot die hoorntjes opgezet heeft gekregen.²⁹³ De losse elementen die Lodder onderscheidt, richten zich vooral op de komische handeling. Hij besteedt amper aandacht aan het talige aspect van humor. Hij onderscheidt weliswaar een aantal stijlmiddelen, maar doet daar vervolgens in zijn analyse vrij weinig mee. De kans bestaat dat dit is omdat zijn methode zich richt op komische versvertellingen, waar geen sprake is van persoonstekst in de directe rede omdat alles door een verteller verhaald wordt. Ik ben echter van mening dat ook in die gevallen het talige aspect de humor in de handeling (die beschreven wordt) kan ondersteunen of zelfs versterken en dat Lodder daarom een kans heeft laten liggen. Het bleek met zijn analysemodel bijvoorbeeld niet altijd mogelijk ergens een 'talig etiket' op te plakken, zoals bij de omslachtige berekeningen van de schoonmoeder in de sotternie *Rubben*. Het eerste gedeelte van Lodders analysemodel is dan ook voor de nodige verbetering vatbaar.

Wat zijn analysemodel mijns inziens echt de moeite waard maakt, is zijn bespreking van de list. Een kanttekening die ik hierbij geplaatst heb, is echter dat de list niet als een van de gebruikte motieven behandeld moet worden, maar een plaats verdient als apart analysemiddel. De list bleek namelijk erg geschikt om de grote lijn van het verhaal vast te stellen, omdat die vaak een groot gedeelte van de plot beslaat. De list is zo verweven met de spanning en komische ontknoping van een versvertelling dat de bespreking van beide dan ook goed gecombineerd kan en moet worden.

Daarnaast was de list ook een bruikbaar instrument om incongruenties vast te stellen en te analyseren, omdat je door de list te analyseren echt grip op de tekst kreeg. Door de conflictsituatie, de andere werkelijkheid die voorgehouden wordt en de tekortkomingen van personages en de (nadelige)

²⁹³ Vooral die eerste twee zijn vergelijkbaar met wat met behulp van Kramers methode ook vast te stellen is, maar daarover later meer.

gevolgen daarvan vast te stellen, kwamen regelmatig incongruenties in beeld. Bovendien liet deze analyse soms juist zien dat er sprake was van een soort 'congruente incongruentie', zoals in *Esbatement vande Schuyfman* waar de zoon en dochter slachtoffer zijn van de (incongruente, want normoverschrijdende) list van de twee landlopers, maar ze daarmee tegelijkertijd terecht gestraft worden vanwege hun onrespectvolle (en incongruente) gedrag jegens hun overleden moeder.

Net als de incongruentietheorie bleek Lodders analysemodel, zowel qua losse elementen als wat betreft de analyse van de list, toepasbaar op de verschillende deelcorpora. De beperking tot komische versvertellingen die hij hanteert in zijn dissertatie is dan ook onnodig, want in het bijzonder de analyse van de list was ook erg goed bruikbaar voor de toneelteksten die ik onderzocht heb.

Deelconclusie aan de hand van het toepassen van de theorie van Femke Kramer

Femke Kramer besteedt in de methode die ze beschrijft in *Mooi vies, knap lelijk* veel aandacht aan taal, in tegenstelling tot Lodder. De laatmiddeleeuwse rederijerskluchten die zij onderzocht heeft, staan er dan ook om bekend dat ze in groteske taal geschreven zijn. Dat dat in de komische versvertellingen en sotternieën veel minder het geval is, bleek uit de analyse van die twee genres. Er waren namelijk amper taligheden vast te stellen zoals Kramer die onderscheidt. De taligheden die wel te herkennen waren, waren vaak uitingen van geweld. Ook in de analyse van de lijfelikheden kwamen meestal de geweldgerelateerde gevallen naar voren, die vergelijkbaar zijn met Lodders motief van het pak slaag. Ook het motief van de verkleedpartij komt in de analyse met beide benaderingen naar voren.

Van Kramers overige (sub)categorieën was zoals gezegd niet veel terug te vinden in de sotternieën en versvertellingen. Voor het vaststellen van die lijfelijk- en taligheden was soms dan ook nogal wat kunst- en vliegwerk nodig, waarbij ik de subcategorieën voor mijn gevoel dusdanig ver op moest rekken dat de categorisering nogal vergezocht werd. Een voorbeeld daarvan was de verkrachting in *Van enen man die lach gheborghen in ene scrine* bestempelen als sollen met lichamen, omdat het lichaam van de vrouw in zekere zin als willoos ding behandeld werd dat alleen noodzakelijk was om het overspel te vergelden. Omdat in de versvertellingen sprake is van vertellerstekst in de indirecte rede, werden handelingen (van bijvoorbeeld geweld) daar ook alleen maar beschreven, zoals bij het afranselen van kind, hond en kat in *Dits van den man die gherne dranc*. De handeling ontbreekt hier, omdat er simpelweg geen sprake is van een toneeltekst. Hoewel sotternieën wel toneelteksten zijn, bleek ook hier de oogst minimaal. Het taalgebruik in deze teksten is immers weinig grotesk, mogelijk vanwege het feit dat ze eerder geschreven zijn dan de rederijerskluchten.

De toepasbaarheid van Kramers analysemodel is dus nogal beperkt. Ten eerste levert het analyseren eigenlijk slechts bij toneelteksten een vruchtbaar resultaat op, een paar uitzonderingen daargelaten. Ten tweede leveren vrijwel alleen toneelteksten die gedateerd worden in de late middeleeuwen – zoals blijkt uit haar eigen analyse – echt wat op. Er is echter nog een laatste argument te geven voor de beperkte toepasbaarheid van Kramers analysemodel. Haar benadering richt zich namelijk alleen op losse elementen van de tekst en geeft daarom geen inzicht in de plot van het verhaal, zoals Lodders

analyse van de list en Bouwmeesters incongruentie die mogelijkheid wel bieden. Daar tegen in te brengen is echter dat ook losse elementen, al dan niet talig, heel goed gebruikt kunnen worden om een lach op te wekken.

Deelconclusie aan de hand van het plaatsen in de cultuurhistorische context

In alle negen teksten die ik geschaard heb onder het thema van de huwelijksproblematiek waren elementen te vinden van de omgekeerde wereld die bij dit literaire thema hoort. Ofwel was er sprake van een pantoffelheld die door zijn vrouw gedwongen werd huishoudelijke taken uit te voeren, ofwel ging het (soms in het verlengde hiervan) om de strijd om de macht in huis. Die strijd werd niet zelden gevoerd tussen een oude, onnozele sul en zijn jonge, kwaadaardige en bazige vrouw, waarbij die eerste regelmatig het onderspit delfde. Bovenstaande elementen kwamen in alle drie de genres voor. In de komische versvertellingen en sotternieën die ik besproken heb, kwam daarnaast een aantal keer het motief van overspel voor, dat gekoppeld werd aan het behoud dan wel verlies van eer. Vanwege mijn beperking tot drie teksten per genre, is het overigens goed mogelijk dat ook in kluchten overspel voorkwam. Meer hierover volgt bij de deelconclusies van de verschillende genres.

Ook bij de analyse van de drie teksten met een andersoortig thema, bleek kennis van de context vereist om grip op de tekst te krijgen en incongruenties vast te stellen en analyseren. In het geval van *Vanden paep die sijn baeck ghestolen wert* was dat bijvoorbeeld vanwege het plegen van simonie door de pastoor. In *Die hexe* bleek de context nodig om te ondersteunen dat Luutgaert en Machtelt Juliane – al dan niet terecht – beschuldigen op basis van zaken die inderdaad op tovenarij kunnen duiden. Het *Esbatement vande Schuyfman* ten slotte verhaalt over een sterfgeval, waarbij de context bijvoorbeeld gewenst was wat betreft het voldoen aan de deugd om de armen te spijzigen na een overlijden.

Bij de bespreking van Bouwmeesters incongruentietheorie kwam ook al naar voren dat de context vaak noodzakelijk bleek voor het vaststellen en analyseren van incongruenties. Een kanttekening hierbij was wel, dat er vaak een bredere context gewenst was dan alleen die van de huwelijksproblematiek. Voor zover mogelijk heb ik dat dan ook gedaan in mijn analyse, maar binnen de kaders van deze masterthesis is het vrijwel onmogelijk om hierin volledig te zijn. Bovendien bleek het plaatsen in de context juist een moeilijkheid met zich mee te brengen, zeker in de gevallen van incongruentie door normoverschrijding. De moderne onderzoeker kan immers wel stellen dat er (hoogstwaarschijnlijk) sprake was van een normoverschrijding, maar welk belang daar vervolgens aan gehecht werd, is niet meer te achterhalen. Het plaatsen in de context zorgde dus tegelijkertijd voor meer grip op en voor meer vervreemding van de tekst. Toch denk ik dat het plaatsen in de cultuurhistorische context (hoe ver je die dan ook laat reiken) een welkome aanvulling is op de incongruentietheorie, omdat zonder die context een hoop incongruenties helemaal niet aan het licht komen.

Deelconclusie aan de hand van de komische versvertellingen

In de versvertellingen was de man-vrouwverhouding vaak scheef omdat er een strijd om de macht gaande was. De vrouw leek in eerste instantie de spreekwoordelijke broek aan te hebben thuis, wat haar bijvoorbeeld de mogelijkheid tot overspel bood. Alleen in *Van Lacarise den katijf die een ander sach bruden sijn wijf* bleef de man de onnozele sul die gedomineerd werd door zijn vrouw. In de andere twee gevallen was de man zijn vrouw uiteindelijk te slim af, wat erin resulteerde dat hij weer naar de kroeg kon of dat het overspel van zijn vrouw de kop ingedrukt werd. Bij dat overspel kwam zoals gezegd regelmatig het belang van eer naar voren, wat bijvoorbeeld te zien is aan het voorstel om het overspel en de verkrachting in *Van enen man die lach gheborghen in ene scrine* geheim te houden om daarmee schande te voorkomen.

In de versvertellingen waren verschillende soorten incongruenties vast te stellen, al dan niet gemarkeerd in de tekst. Een perfect voorbeeld van zo'n markering was zoals gezegd de lach van de pastoor na het verzoek van de jongeman. De context was regelmatig gewenst bij het vaststellen en analyseren van de incongruenties, maar ook de bevindingen van Lodder in *Lachen om list en lust* hielpen daarbij. Een goed voorbeeld daarvan vormen Lodders bevindingen over de (paradoxale) hagiografische elementen in *Van Lacarise den katijf die een ander sach bruden sijn wijf*. De methode van Kramer was vaak alleen met soms nogal vergezocht kunst- en vliegwerk toepasbaar op dit genre, omdat er sprake is van vertellerstekst met vooral indirecte rede, in plaats van een toneeltekst.

Deelconclusie aan de hand van de sotternieën

De sotternieën laten ook de scheve verhouding tussen man en vrouw zien, maar die is hier anders dan in de versvertellingen vaker tweeledig. De 'titelhelden' in *Lippijn* en *Rubben* worden bijvoorbeeld neergezet als pantoffelhelden die (gedwongen worden) huishoudelijke taken (te) doen en delven in het verlengde daarvan het onderspit onder hun bazige en kwaadaardige vrouw. Opvallend is dat hoogstwaarschijnlijk in alle gevallen sprake is van een leeftijdsverschil tussen de echtelieden, zoals een oudere man met een jongere vrouw past bij het thema van de huwelijksproblematiek. In *Rubben* is dat echter een aanname die ik doe op basis van zijn opmerking dat hij een jonge vrouw getrouwd is in combinatie met de traditionele 'kluchtenrolverdeling' die bij dit thema past. Bovendien maken de vrouwen in alle sotternieën zich schuldig aan overspel (of seks voor het huwelijk), dus ook het belang van eer en daarmee samenhangend schande speelt hier een rol.

In de scheve man-vrouwverhouding zijn incongruenties te herkennen, maar ook in andere elementen van de verhalen is sprake van incongruentie. Ook hier is regelmatig de context noodzakelijk om die incongruenties vast te kunnen stellen. Die context bleek zoals gezegd ook nodig bij de analyse van *Die hexe*, waarin overigens weinig incongruenties vast te stellen waren. Lodders analyse van de list is goed toepasbaar op de sotternieën en helpt bovendien bij het vaststellen en analyseren van bepaalde incongruenties, zoals bij wat vriendin Trijs Lippijn in de gelijknamige sotternie wijsmaakt als hij getuige is geweest van het overspel van zijn vrouw. Ook Lodders motieven en personages komen terug

in de sotternieën, vooral het pak slaag en de echtgenoot die hoorntjes opgezet gekregen heeft. Kramers benadering voegt daar wat dat betreft weinig aan toe, omdat haar analysemodel weinig anders blootlegt dan wat met behulp van Lodder al vastgesteld is. Het talige aspect van Kramers analysemodel levert weinig op in de sotternieën, waarschijnlijk omdat deze in minder rijke taal geschreven zijn dan de latere rederijerskluchten die Kramer geanalyseerd heeft.

Deelconclusie aan de hand van de kluchten

De inhoud van de kluchten was ook redelijk te koppelen aan de cultuurhistorische context van de huwelijksproblematiek. In twee gevallen ging het met name om de strijd om de macht in huis, inclusief bijbehorende bazige en/of kwaadaardige vrouw en onnozele, bange echtgenoot. In *Die mane* werd de strijd uiteindelijk toch in het voordeel van de man beslist en in *Goossen Taeijaert* in zekere zin ook, al heeft hij dat niet per se aan zijn eigen kordate optreden te danken. In *Jan Goemoete* was sprake van een pantoffelheld die door zijn vrouw gedwongen werd de huishoudelijke taken uit te voeren en dat uiteindelijk met een pak slaag moet bekopen. Omdat er in deze drie kluchten geen sprake was van overspel, speelde het behoud dan wel verlies van eer hier geen rol. Dat overspel en eer in andere kluchten wel een rol spelen, vind ik echter aannemelijk.

Ook in de kluchten was vaak wat context gewenst om incongruenties vast te stellen, bijvoorbeeld bij het aanroepen van heidense machten in bezweringen en belezingen. Die verhaspelingen in potjeslatijn waren ook aanwezig in *Jan Goemoete* en *Esbatement vande Schuyfman*, waar ze in die laatste onder meer het ridicule van de hele situatie benadrukken. Zoals eerder gesteld hielp ook het analyseren van de list bij het vaststellen van incongruenties. Lodders analysemodel van de list was heel goed te gebruiken voor de kluchten. Ook een aantal van zijn motieven komt terug, maar dat zijn vaak dezelfde die ook al uit Kramers analyse blijken. Het groteske taalgebruik dat de kluchten typeert kwam in mijn analyse niet tot zijn recht, omdat Lodder daar onvoldoende handvatten voor biedt.

Algemene conclusie

Uit bovenstaande kan ik concluderen dat de drie methodische benaderingen die ik in mijn thesis getest heb van verschillende waarde zijn. Allereerst de incongruentietheorie, die zoals gezegd in de praktijk moeilijker toepasbaar is dan de theorie (van in dit geval Gerard Bouwmeester) het doet voorkomen, vanwege het regelmatig ontbreken van een van de incongruente elementen in de tekst. Dat bracht met zich mee dat de context regelmatig vereist was om incongruenties bloot te leggen. De teksten schieten namelijk tekort in het markeren van incongruenties. En dan nog is in het geval van incongruentie door normoverschrijding niet vast te stellen in hoeverre die normen daadwerkelijk nageleefd werden in de middeleeuwse samenleving en welk belang vervolgens gehecht werd aan het schenden ervan. Wat hierbij wel opgemerkt moet worden is dat incongruenties niet alleen te vinden zijn in normoverschrijdingen. Ook andere – kleinere en grotere onderdelen van de tekst – kunnen namelijk incongruenties bevatten, waarbij echter ook regelmatig koppeling aan de (cultuurhistorische) context

gewenst is. Bouwmeester is dus veel te optimistisch in zijn voorstelling van de incongruentietheorie, omdat er nogal wat haken en ogen aan zijn theorie zitten die de analyse lastig maken.

De analysemodellen van Femke Kramer en Fred Lodder zijn wat dat betreft een stuk gebruiksvriendelijker. De moeilijkheid van Femke Kramers methode is echter dat deze alleen toepasbaar is op toneelteksten, die bovendien ook nog eens in de late middeleeuwen gedateerd lijken te moeten zijn vanwege het ontbreken van groteske taal in komische teksten uit de vroege middeleeuwen. Bovendien legt haar analysemodel alleen losse elementen bloot, net als het eerste deel van Lodders methode waarin hij onder andere motieven en terugkerende typen personages onderscheidt. Tussen deze losse elementen van Lodder en Kramer zit trouwens enige overlap, zeker in de analyse van teksten met dezelfde thematiek. Het verschil is dat Lodders benadering weinig handvatten biedt voor de analyse van het talige aspect voor humor, een gemiste kans. Wat dat betreft verdient Kramers model dan ook de voorkeur, omdat het wel de mogelijkheid biedt tot het vaststellen van talige humor. Het feit dat humor – behalve in de grote lijn van het verhaal – ook te vinden is in (al dan niet talige) losse elementen van de plot, pleit ervoor haar methodische benadering niet helemaal te verwerpen. Lodders aandacht voor de list maakt het gemis aan aandacht voor het talige in zijn analysemodel grotendeels goed, omdat de list (in combinatie met de spanning en de komische ontknoping) een erg geschikte manier bleek om grip te krijgen op de grote lijn van het verhaal. Bovendien hielp de list regelmatig bij het verklaren en analyseren van incongruenties. Met name de list en in mindere mate de losse elementen van zowel Lodder als Kramer zijn dus mechanismen die incongruentie zichtbaar kunnen maken. Lodders beperking tot de komische versvertellingen is dan ook onnodig, want zijn analysemodel is ook toepasbaar op toneelteksten. Vooral de list en daarmee samenhangend de spanning en komische ontknoping is zeer bruikbaar voor de analyse van teksten uit alle onderzochte genres.

Al met al biedt geen van de onderzochte methodische benaderingen dus dé oplossing voor humoronderzoek naar middeleeuwse teksten. Een combinatie lijkt me daarom wenselijk. In deze gecombineerde methode zou ik de volgende aspecten van de verschillende benadering opnemen:

- Bouwmeesters incongruentietheorie gekoppeld aan de (cultuurhistorische) context;
- Lodders analysemodel voor de list en daarmee samenhangend de spanning en komische ontknoping;
- Kramers lijfelijk- en taligheden, om ook recht te kunnen doen aan het talige aspect van humor.

De relatieve waarde van de verschillende methodische benaderingen is dan ook dat geen van alle toereikend is, maar dat ze wel degelijk bruikbaar zijn. Ze laten immers stuk voor stuk zien dat humor op veel verschillende manieren opgewekt kon worden in komisch bedoelde Middelnederlandse teksten.

9. Literatuurlijst

Gebruikte methodische benaderingen

- Bouwmeester, Gerard, *Hi louch dat hi nemmee ne mochte. Lachen in & om Middelnederlandse literatuur*. Utrecht 2008.
Op 17 oktober 2014 geraadpleegd via:
<<http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/31281>>.
- Kramer, Femke, *Mooi vies, knap lelijk. Grotesk realisme in rederijerskluchten*. Hilversum 2009.
- Lodder, F.J., *Lachen om list en lust. Studies over de Middelnederlandse komische versvertellingen*. Ridderkerk 1996.

Gebruikte edities

Komische versvertellingen:

- Kruyskamp, C. (ed.), *De Middelnederlandse boerden*. 's-Gravenhage 1957.
(Gebruikt in de versie die in 1979 door het Instituut Nederlands van de Katholieke Universiteit Nijmegen uitgegeven is.)²⁹⁴
 - o *Dits vanden man die gherne dranc*, p. 15-21.
 - o *Van den paep die sijn baeck ghestolen wert*, p. 64-71.
 - o *Van enen man die lach gheborghen in ene scrine*, p. 33-35.
 - o *Van Lacarise den katijf die een ander sach bruden sijn wijf*, p. 58-61.

Sotternieën:

- Leendertz Jr., P. (ed.), *Middelnederlandsche dramatische poëzie*. Leiden 1907.
 - *Die buskenblaser*, p. 70-77.
 - *Die hexe*, p. 115-118.
 - *Lippijn*, p. 31-37.
 - *Rubben*, p. 152-159.

Kluchten:

Die mane

- Hüsken, W.N.M., B.A.M. Ramakers en F.A.M. Schaars (ed.), *Trou moet blijcken. Bronnenuitgave van de boeken der Haarlemse rederijerskamer 'de Pellicanisten'. Deel I: Boek A*. Assen 1992, fol. 145r-154v.

Esbatement vande Schuyfman

- Stoet, F.A. (ed.), *Drie kluchten uit de zestiende eeuw*. Zutphen 1928, p. 1-27.

Goossen Taeijaert

- Laan, N. van der (ed.), *Uit het archief der Pellicanisten. Vier zestiende-eeuwse esbatemenen*. Leiden 1938, p. 26-54.

Jan Goemoete

- Meijling, Herman (ed.), *Esbatementen van de Rode Lelije te Brouwershaven*. Groningen 1946, p. 1-24.

Algemeen

- *De Bijbel; uit de grondtekst vertaald; Willibrord vertaling*. Boxtel 1975.
In november en december 2015 geraadpleegd via:
<<http://www.willibrordbijbel.nl/index.php?b=37>>.
- *The Medieval Bestiary. Animals in the Middle Ages*.
In de periode van september tot en met december 2015 geraadpleegd op:
<<http://bestiary.ca/beasts/beastalphashort.htm>>.

²⁹⁴ In mijn thesis verwijs ik naar de editie van Kruyskamp zelf.

- Adema, H. (bew.), *Vijf sotternieën; Tekst en vertaling; Lippijn; Die buskenblaser; Die hexe; Rubben; Nu noch*. Leeuwarden 1985.
- A. Angenendt, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*. Darmstadt 2009.
- Besamusca, Bart, '(interdisciplinair:) Als je het doorhebt: humor in de Oudengelse en Middelnederlandse literatuur'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 117:4 (2001), p. 376-379.
Op 6 februari 2015 geraadpleegd via:
< http://www.dbnl.org/tekst/_tij003200101_01/_tij003200101_01_0030.php>.
- Blockmans, Wim, en Tess Neijzen, 'Functions of Fiction. Fighting Spouses around 1500'. In: W.B. en A. Janse (eds.), *Showing Status. Representation of Social Positions in the Late Middle Ages*. Turnhout 1999, p. 265-276.
- Bot, Peter, *Tussen verering en verachting. De rol van de vrouw in de middeleeuwse samenleving 500-1500*. Kampen 1990.
- Bork, G.J. van et al., *Algemeen letterkundig lexicon*. 2012-2014 dbnl.
In de periode 3 september 2014 tot en met 24 maart 2015 geraadpleegd via:
<http://dbnl.nl/tekst/dela012alge01_01/>.
- Bremmer, Jan & Herman Roodenburg (red.), *Homo ridens. Humor van oudheid tot heden*. Amsterdam 1999.
- Buuren, A.M.J. van, *Der minnen loep van Dirc Potter*. Utrecht 1979.
- Dooren, Frans van (ed.), *Dante Alighieri. De goddelijke komedie*. Amsterdam 2009.
- Dresen-Coenders, Lène, *Helse en hemelse vrouwenmacht omstreeks 1500*. Nijmegen 1988.
- Eykman, Karel en Fred Lodder, *Van de man die graag dronk en andere Middelnederlandse komische verhalen*. Amsterdam 2002.
- Kinable, Dirk, 'Lekenethiek in Boendales <<Jans teesteye>>'. In: *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam 1994.
- Leendertz, P. (ed.), *Der minnen loep*. In: Instituut van Nederlandse Lexicologie (samenstelling en redactie), *Cd-rom Middelnederlands*. Den Haag/Antwerpen 1998.
Geraadpleegd op 30 oktober 2015 via:
< http://dbnl.nl/tekst/pott002derm03_01/>.
- Leuker, Maria-Theresia en Herman Roodenburg, "'Die dan hare wyven laten afweyen". Overspel, eer en schande in de zeventiende eeuw.' In: Gert Hekma en Herman Roodenburg (red.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850*. Nijmegen, 1988, p. 61-84.
Geraadpleegd op 11 november 2015 via:
<http://www.dbnl.org/tekst/leuk001died01_01/leuk001died01_01_0001.php>.
- Lie, Orlande S.H., 'Die hexe in het perspectief van Middelnederlandse toverboeken'. In: *Madoc* 4 (1990), afl. 4 (dec.), p. 212-220.
Op 14 november 2015 geraadpleegd via:
<http://www.dbnl.org/tekst/_mad001199001_01/_mad001199001_01_0038.php>.
- Lie, Orlanda S.H., 'Seksualiteit en de middeleeuwse leek. Over de seksuele ethiek in het <<Boec van Sidrac>> en haar cultuurhistorische context'. In: *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam 1994.
- Lie, Orlanda S.H. et al. (red.), *Het boek van Sidrac. Een honderdtal vragen uit een middeleeuwse encyclopedie*. Hilversum 2006.
- Meder, Theo, 'Gepast gedrag. Ethiek en ethische motivaties in de <<Boeken van Zeden>>'. In: *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam 1994.
- Oostrom, Frits van, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam 2013.

- Pleij, Herman, 'Taakverdeling in het huwelijk. Over literatuur en sociale werkelijkheid in de late middeleeuwen', in: *Literatuur* 3 (1986), p. 66-76.
- Pleij, Herman, *De sneeuwpoppen van 1511. Stadscultuur in de late middeleeuwen*. Amsterdam 1988.
- Pleij, Herman, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam 2007.
- Sharar, Shulamith, *Tussen ideaal en werkelijkheid. Vrouwen in de middeleeuwse wereld*. Houten 1990.
- Tol, van J.F.J. (ed.), *Het boek van Sidrac in de Nederlanden*. Amsterdam 1936.
Op 29 oktober 2015 geraadpleegd via:
< http://dbnl.nl/tekst/_sid001boek01_01/index.php>.
- Verwijs, E. en J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's Gravenhage 1885-1952.
In de periode van mei tot en met december 2015 geraadpleegd via De Geïntegreerde Taalbank:
< <http://gtb.inl.nl/?owner=MNW>>.